

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 12, 24 & 82.

•••••

THE DASA-RUPA,
OR
HINDU CANONS OF DRAMATURGY,
BY DHANANJAYA;

WITH THE
EXPOSITION OF DHANIKA, THE AVALOKA.

EDITED BY
FITZ-EDWARD HALL, D. C. L.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
1865.

960

312474

16050

PREFACE.

ALTHOUGH but moderate in antiquity, the *Das'a-rúpa* has long been the favourite authority, among the Hindus, for everything connected with the theatre; and it has not been superseded by any more modern performance of similar character.* In conciseness, if not in clearness also, it has much the advantage over the revered enunciations of Bharata;† and its manifold merits have, doubtless, contributed to bring them into desuetude, and almost to extinction.

* The only one with which I am acquainted is the *Nátya-pradípa* of Sundara Mis'ra, author of the *Abhiráma-máni*. The *Nátya-pradípa* was written in S'aka 1535, answering to A. D. 1613. It is chiefly made up of selections from the *Das'a-rúpa* and its commentary, and from the *Sáhitya-darpana*.

The dramaturgic portions of the *Sáhitya-darpana* scarcely add a word to what has been much more tersely delivered by earlier writers.

Ranganátha, in his gloss on the *Víkramorvas'i*, speaks of the *Nátya-darpana*, *Nátya-lochana*, and *Rúpa-chintámaṇi*; Náráyaṇa Díkshita, in his gloss on the *Viddha-s'ála-bhanjiká*, of the *Nátya-s'ekhara*; Mohanadása Mis'ra, in his gloss on the *Hanumán-náṭaka*, of the *Náṭakávatúra*; and Ráyamukuṭa, Bhánují Díkshita, and Vedánti Mahádeva, of the *Náṭaka-ratna-kos'a*.

Two works on pantomime, the *Nṛitya-sarvaswa* and the *Nṛitya-vilásá*, are mentioned by Mallinátha.

For some of these indications I am indebted to Dr. Aufrecht's valuable *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit*, &c.

† These, so far as I have recovered them, are now in the press.

Of the age of Dhananjaya, author of the *Das'a-rúpa*, little can be affirmed positively.* It may be suggested, that Dhanika, one of his commentators, and possibly his own brother, was

* From the last stanza of the *Das'a-rúpa*, it appears, that he was son of Vishnu, and was attached to the court of a king named Munja. What Munja is meant is not quite certain. The only king so called, that we have any notice of, the uncle to Bhoja of Dhárá, had, in A. D. 974, been reigning we know not how long, and was still in power in 993.

Mallinátha's familiarity with the *Das'a-rúpa* only proves, that the book existed in the fourteenth century. Professor Wilson's conclusion as to the age of Mallinátha,—at p. xxiii. of the Preface to his Sanskrit Dictionary, first edition,—is set aside by Dr. Aufrecht. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit.*, &c., p. 113. Mallinátha names the *Kárya-prakás'a*; and this, Professor Wilson thinks, "may be about five centuries old." *Select Specimens of the Theatre of the Hindus*, Vol. I., p. xxi.

No chronological inference, touching the *Das'a-rúpa* is, in my opinion, deducible from the fact, that it is named in the commentary on the *Abhidhána-chintámani*. Hemachandra's time we are pretty sure of; but it has not yet been evinced that he did duty as his own interpreter.

Dhananjaya knew of the *Brihat-kathá*. Its age, however, is still to be found out, and its language likewise. See I., 61.

Sundara Mis'ra's attribution, however often repeated, of the *Das'a-rúpa* to Dhanika must, undoubtedly, be set to the account of mere inadvertence.

In a coming note, I shall show, from internal evidence, that Dhanika could scarcely have written the *Das'a-rúpa*.

Probably among the latest works which Dhanika lays under contribution, to illustrate the *Das'a-rúpa*, are the *Viddha-s'ála-bhanjiká* and the *Karpúra-manjari*, both by Rájas'ekhara, a writer whose time is unascertained.

At p. 184 there is a couplet from King Vákpati. At p. 186 the same couplet is ascribed to Munja. Vákpati and Munja are two names of the same person. If our Dhanika be the one mentioned

living about the middle of the tenth century. Besides his exposition here adverted to, Dhanika composed a treatise on

in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, for 1861, p. 198, he is to be assigned to about A. D. 950.

In 974, a grant of land was decreed to Vasanta Achārya, son of Dhanika Pandit. Vasanta, it should seem, had immigrated from Abichchhatra; and a region of that name was situate in the north of India. The Dhanika of the *Avaloka* is spoken of, in one of my manuscripts, as an officer near *utpala-rāja*. It is recorded, of an Utpala, in the *Rāja-tarangini*, that he built a city. It is not well to be dogmatic about his time.

In one of my manuscripts of the *Das'a-rūpa*, Dhanika is dignified, on a single occasion, as Bhaṭṭa.

Professor Wilson says: "One of the best and earliest existing treatises on dramatic literature is the *Das'a-rūpaka*, or description of the 'ten kinds of theatrical composition,' of which the term *rūpaka*, 'that which has a form,' is the most appropriate designation. This work is exclusively devoted to dramatic criticism. It consists of a text and a gloss, with examples. The text is the composition of Dhananjaya, the son of Vishnu; who styles Munja his patron, and who, consequently, wrote in the eleventh century, by which time, therefore, the dramatic art of the Hindus was complete, or, rather, was in its decline. The gloss might be thought to be by the same hand as the text; the author being Dhanika, the son of Vishnu; agreeing in the patronymic, and differing little in the name. Amongst his illustrations, however, a number of passages are cited from the *Ratnāvali*, a play written in the beginning of the twelfth century; which is rather incompatible with the author of the *Das'a-rūpaka*'s having written in the eleventh. There is also another difficulty in the title of the commentator, who calls himself an officer of a different prince, *mahārāja-s'rīmad-utpala-rāja-mahāsūdhyapāla*, 'the chief usher, or minister, of the illustrious Utpala Rāja.' Whether Utpala be the name of a prince, or a country, is uncertain; but in neither case can it apply to Munja, or Bhoja. The date of the gloss must, therefore, remain undetermined; although, as the work is but rarely met with, it is, no doubt, of some antiquity. Ranganātha, a commentator on the *Vikrama* and *Urvāśī*, cites a comment on the

poetical embellishment.* Moreover, he seems to have had, at one time, some repute as a versifier; and it is not improbable that he was a dramatist.† None of his writings, the *Avaloka*‡ excepted, is now known otherwise than from scanty extracts.

Das'a-rūpaka by a writer named Pāṇi,—*Pāṇi-virachita-das'a-rūpaka-tikyām*,—which, if found, may tend to throw some light upon the history of this work.” *Select Specimens, &c.*, Vol. I., pp. xx., xxi.

Here, as is his invariable custom, Professor Wilson fuses together the *Das'a-rūpa* and its exposition. That the *Ratnāvalī* dates from the seventh century, not from the twelfth, I have elsewhere well-nigh demonstrated. In addition to Dhanika’s and Pāṇi’s commentaries, I have heard of one by Kshonīdhara Mis’ra. Pāṇi must have preceeded A. D. 1656. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit, &c.*, p. 135.

* It was in verse; and its title was *Kāvya-nirṇaya*. A specimen, consisting of seven stanzas, is adduced at p. 171 of the present work. Not only is this the sole extract from it that I have seen, but I have nowhere else even found it referred to.

† Dhanika, in the *Avaloka*, cites five and twenty of his own couplets, twenty Sanskrit and four Prakrit, in as many different places. Two of these couplets, both Sanskrit, those at pp. 72 and 138, are given as Dhanika’s in the *Sārṅgadharā-paddhati*. Two of them, one Prakrit and one Sanskrit, are quoted by Vis’wanātha, but without the author’s name. They are the last stanza in p. 91, and the second in p. 96, of this volume. Compare the *Sāhitya-darpana*, pp. 51 and 56, of the edition in the *Bibliotheca Indica*.

‡ The full name is *Das'a-rūpāvaloka*. In one place, in one of my manuscripts, *Das'a-rūpāloka* stands as a substitute.

Though the text-work is all but unexceptionally referred to under the designation of *Das'a-rūpaka*, there is the warrant of its concluding stanza for giving it the more abrupt, but equally applicable, title of *Das'a-rūpa*. This form has, further, the implied support of Dhanika. Ranganātha once has *Das'a-rūpa* for the ordinary and fuller-bodied *Das'a-rūpaka*. Vide *Catalog. Cod. Manuscript. Sanscrit, &c.*, p. 135.

One of my manuscripts prefixes the following couplet to the commentary; but I have rejected it for various reasons, among which

The *Das'a-rúpa* is metrical, and is distributed into four sections. Beginning with an invocation, in three stanzas, to Ganes'a, Vishnu, Bharata, and Saraswati, it continues in this wise: Who could invent anew a detailed nomenclature of the scenic science; which Virinchi wrought out, after repeatedly extracting the essence of all sacred writ; which Bharata, holy sage though he was, practically illustrated; and whose dances, boisterous and subdued, Nílakantha and S'arváni respectively executed? I purpose, then, simply to propound succinctly, in choice language, a few dramaturgical definitions.*

In default of puritans, dullards to whom the pleasures of the stage are inexplicable, are glanced at with quiet raillery: As for the simple man of small parts who maintains, that, from theatric spectacles, distilling delight, there accrues no good, over and above philology,—just as is the case with history and the like,—my obeisance to him, with his aversion to what is delicious.†

The mimetic art is the imitating of situations. From offering objects to the sight, it is denominated exhibition; and, from having to do with imposition, representation.‡ It has ten

one is, that its manner is too pedestrian for so ornate a stylist as Dhanika:

प्रणिपत्य शिवं साम्बमाचार्यं भरतं तथा।
क्रियते दग्धरूपस्य व्याख्यानं धनिकेन वै॥

* I., 4. Virinchi, "the disposer," is Brahmá; Nílakantha, S'iva; and S'arváni, his consort, Párvatí. One of S'iva's epithets is *mahá-náya*.

Of the extracts which I reproduce from the *Das'a-rúpa*, I do not undertake,—even where I forbear omitting and abridging,—to give, in all cases, a strictly literal translation. Italics, or brackets, to mark ellipses, have, therefore, been dispensed with; and I have allowed myself some deviation from the Sanskrit structure of sentence and verbal collocation.

† I., 6. The value here attached to history deserves attention.

‡ I., 7. It is worth observing, that the Sanskrit terms employed

divisions ; and it has the sentiments for its basis. These ten divisions are the *nāṭaka*, *prakaraya*, *bhāṇa*, *prahasana*, *dīma*, *ryāyoga*, *samarakāra*, *rīthi*, *anka*, and *ihāmrīga*.*

Distinct therefrom is pantomime, grounded on externation of the feelings ; and still different is rhythmical movement, which is regulated by the marking of musical intervals, and by time. Each of these is twofold, gentle and vehement, in

to denote the drama as contemplated under its two main aspects, are conjugates. Their common etymon is *rūpa*, "to see," "to form." Hence there are substantives, from it, to import "appearance," "image," "semblance," &c. &c. The Latin *species* devolves through a like series of significations.

* I., 8. See, for these names, the *Abhidhāna-chintāmaṇi*, II., 284. Bharata's *Nāṭya-s'āstra*,—as quoted by Trisacṇa, in the *Chandrikā*, a commentary on Dāṇḍin's *Kāvyādars'a*,—enumerates them as follows:

नाटकं सप्रकरणमङ्का व्यायोग एव च ।
भाणः समवकारस्य वोथो प्रहसनं डिमः ॥
दृहास्त्रग्रस्य रूपाणि दशैतानि विदुर्बुधाः ।

After these verses comes a couplet from the same source, in definition of the *toṭaka* :

दिव्यमानुषसंयोगो यत्राङ्केऽङ्के विदूषकः ॥
तोटकं नाम तज्ज्ञेयं विशेषो नाटकस्य तु ॥

Toṭaka is the lection in the printed *Sāhitya-darpana*. It is difficult to decide between this and *toṭaka*.

In continuation of the above, we read :

गोष्ठो संलापश्चिन्ता च प्रश्नानं काव्यमेव च ।
उच्छासकं आगदितं भाणश्चैवाऽथ भाणिका ॥
दुर्भक्षिका प्रेचणकं भद्रकं रासकं तथा ।
नाद्यरासकमुच्छाप्यमुपरूपाण्यमूर्नि तु ॥

The minor dramatic entertainments are, thus, on the word of Bharata, the *goshthī*, *sanlāpa*, *śilpa*, *prasthāna*, *kāvya*, *ullásaka*, *s'rīgadīta*, *bhāṇa*, *bhāṇikā*, *durmallikā*, *prekṣhanāka*, *bhadraka*, *rūsaka*, *nāṭya-rásaka*, and *ullāpya*.

Ullásaka may be for the *halls'a* of the *Sāhitya-darpana* ; *prekṣhanāka*, for its *prenkhaṇa* ; and *bhadraka*, for its *sattaka*. 'But I

the *lásya* and in the *lándava*; and they are subsidiary to the *náṭaka* and the rest.*

know the *Sáhitya-darpana* only in the two Calcutta editions, neither of which is such as will satisfy a scholar. Of Trisaṇya's *Chandriká* I have consulted two very old copies. One is my own, and the other I borrowed.

* I., 9, 10. Mallinátha, in his notes on the *S'is'upála-vadha*, XIII., 66, introduces the ninth and tenth stanzas, certainly from memory, in these words :

भावाश्चयं तु वृत्यं स्थान् वृत्तं ताललयाश्रयम् ।
आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गा देशस्थापरः ॥
सधुरोद्धरमेदेन तद द्रव्यं द्विविधं पुनः ।
लास्यदण्डकरूपेण नाटकाद्युपचारकम् ॥

But it is, unquestionably, the fault of the scribes, that we here have *dandaka* for *lándava*.

Of pantomime there are seven species, according to an anonymous couplet quoted by the commentator at p. 4. They are the *dombí*, *s'riyadita*, *bháṇa*, *bháṇi*, *prasthána*, *rásaka*, and *kávya*.

For *dombí*, one of my manuscripts has *droví*; and another has *doví*. Perhaps none of them is the right word.

We are enabled, by this list, to set off, as pantomimic, six of Bharata's minor entertainments, catalogued in the last note. Of the nature of the residue, nothing can be said at present.

Pantomime, we are told, is gesturing, or *márga*; and rhythmical movement is called *des'i*. Looking at their roots, *márga* and *des'i* may be intended to import "delineation" and "indication."

What is the *Des'i-kos'a*, quoted by the lexicographers?

Mallinátha, at the place just above noted, cites Bharata's definition of pantomime, as being :

सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वाग्ज्ञसत्त्वजः ।

The *Siddhánta-kaumudi* has वाक्यार्थाभिनयो नाम्यं and पदार्थाभिनयो वृत्यं. On collating this with the language of our commentator, we gather, that, in the view of the Hindus, pantomimic gesticulations depict in detail; whereas the function of dramatic personation is to interpret collective results.

Dramas are classified in respect of subject-matter, hero, and sentiment. The subject-matter is of two descriptions: substantive, or material; and accessory, or subordinate. The substantive is the action which the principal character, he who is concerned in the essential interest, is to accomplish; and it permeates the argument. The accessory, if protracted, is styled episode; and, when of inconsiderable extent, adventitious incident.* That which, by the mention of something

In the *Sáhitya-darpana*, p. 125, we read भवेद्मिनयोऽवस्थानुकारः. Far better says Mallinátha: अभिनयो रसभावादिवज्ञकचेष्टाविभेषः. See his notes on the *Kirátárjuníya*, X, 42.

S'árgadeva retails a tradition touching the *táṇḍava* and *lásya*. Bharata, after obtaining the dramatic science from Brahmá, exhibited his craft before S'iva. Reminded, thereby, of his own peculiar Panlike tripudiation, S'iva had it taught, by one of his attendants, Tandu,— whence its appellation,—to Bharata. At S'iva's instance, Párvatí lessoned him in the *lásya*. The goddess afterwards instructed in it Ushá, daughter of Bána; and she, the milkmaids of Dwárvatí. From them it was promulgated among all people. Vide *Catalog. Cod. Manuscript, Sanscrit*, &c., p. 200.

Only by way of approximation will “dance” suffice as representative of *nṛitta*. The Greeks had something much nearer to it than we have. But for a very large share of its motion being otherwise than of the feet, it may be compared to the *ὑπόρχησις*.

* Sundara Mis'ra cites Bharata, as below, on the subject of the “episode” and “adventitious incident:”

आगर्भादु वाऽविमर्शाद् वा पताका विनिवर्तते।

एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायास्तु यो भवेत्।
प्रधानार्थानुयायित्वादनुसन्धिः स कौर्त्यते ॥

पताकादत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसन्धिभिः॥
अङ्गान्यत्र यथात्माभमसन्धिप्रकरीं न्यसेत्॥

Abhinavagupta is censured, in the *Nátya-pradípa*, for allowing the “episode” to run to the “completive articulation;” and Rághava Bhatṭa is there blamed on account of what he has laid down respecting the “adventitious incident.”

extrinsic, indicates the business going forward, or that is to ensue, and is marked by parity of transactions, is a pro-episode.*

The subject-matter, of whichever description, substantive or accessory, is further discriminated into three kinds ; the notorious, the fictitious, and the composite. The notorious

* I., 11-14. Already we meet with internal evidence, which should of itself be tolerably conclusive, that the author of the *Das'a-rūpa* is not identical with its commentator. The words तुल्यस्विधानविशेषणं, which I have rendered "marked by parity of transactions," are analyzed, by the latter, into तुल्यस्विधानं, "parallel as to transactions," and तुल्यविशेषणं, "corresponding in attributes;" and he adduces, from the *Ratnāvalī*, what he apprehends to be an exemplification of each. Moreover, without warrant, he restricts to the first the "mention of something extrinsic," and sets over against it, in connexion with the second, the *samāsokti*, on which the text is silent ; to say nothing of his thereby treating a term of popular use, and a technicality, as if they belonged to the same category. This refinement I reject unhesitatingly. As any one who reads the text with care will discover, its writer rarely propounds for scholastic enucleation such an enigma as Dhanika here thinks good to descry and to unriddle.

In the *Sāhitya-darpana*, the "pro-episode" is dwelt on at considerable length, and is split up with that love of minute and infructuous subdivision for which the Hindus are so remarkable.

On the faith of Sundara Mis'ra, Bharata thus defines the "pro-episode :"

अन्वार्थेप्रस्तुतेऽन्यस्तिंस्तिष्ठान्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥

A couplet in explanation of the first species of the "pro-episode" occurs, as Bharata's, in a treatise on poetry, written by, or, more likely, dedicated to, Rájá S'inga, surnamed Anavota, whom I take to have been a medieval potentate in Bundelkhand. That couplet is likewise found in the *Sāhitya-darpana*, which is, no doubt, of posterior date to S'inga.

is that which is derived from history or suchlike ; the fictitious is devised by poets ; and the composite is a synthesis of those two.*

The object is the triad of human ends ;† they being taken severally, or any one of them in association with either of the other two, or with both. The source of the object, concise in the delivery, but multifariously capable of development, is the germ.‡ Where an intervening topic terminates, the drop is what prevents discontinuity.§

The germ, the drop, the episode, the adventitious incident,

* I., 15.

† These are the aims of mundane existence, in the Hindu system of ethics ; the discharge of prescriptive duty, the quest of gain, and sexual solace.

‡ The germ is defined as follows, by Bharata, apud Jagaddhara, in his gloss on the *Veni-sanhára* :

स्नेषश्चायोपच्छेषैश्च समुद्दिष्टं विसर्पति ।
यत् फलोदयपर्यन्तं तद् बौजमिति कौर्तितम् ॥

Annexed is Mátrigupta's definition of it, as cited in a gloss on the *Sákuntalá*, the *Artha-dyotaniká*, the author of which, I am told, is Nílakantha Díkshita :

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बङ्गधा यत् प्रसर्पति ।
फलावसानं यच्च चैव बौजं तद्भिधोयते ॥

§ I., 16. Mátrigupta, according to Sundara Mis'ra,—in a passage too corrupt, in my manuscript, to admit of decipherment,—had peculiar views regarding the “drop.”

Professor Wilson's account of the *bindu*, or “drop,” is not to be trusted. *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xxxix.

The *Sáhitya-darpana*, VI., 319, defines the “drop” in the very words used by Dhananjaya : only there is a bad error, in the printed editions ; *uchchheda* for *achchheda*.

In what it says of the drama, the *Sáhitya-darpana* copies very copiously, and without any acknowledgment, from both the *Das'a-rúpa* and its commentary ; unless it be supposed, that all three were plundered from some ancient source or sources now forgotten.

and the object, are pronounced to be the five requisites of the purpose. The stages of enterprize, set on foot by those who would compass the issue, are five : inception,* prosecution, prospect of success, assured consummation, and realization of the issue.† The requisites of the purpose, being respectively conjoined with the stages of enterprize, as just enumerated, give the five articulations. An articulation is the concurrence, in common relation, of the main topic with one that is subordinate. The articulations are the initial, the counter-initial, the medial, the speculative, and the compleutive.‡ Of these, the first and the third have twelve branches each ; the second and the fourth, thirteen each ; and the last, fourteen : the aggregate being sixty-four. Their end is sixfold ; in the ordering of the purpose of pursuit, in the concealment of what is to be concealed, in apt disclosure, in mental affection, in impressiveness of phraseology, and in continuity of fable.§

* Thus defined by Bharata, according to the *Artha-dyotaniká* :

चौत्तुक्यसात्रवभस्तु यो बौजस्य निबध्नते ।

महतः फलयोगस्य स खल्वारम् इष्यते ॥

† These are named as below, in an anonymous couplet, quite possibly from Bharata, cited in Trisaëna's *Chandáriká* :

प्रारम्भ प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च सम्भवः ।

नियता च फलप्राप्तिः कार्ययोगस्य पञ्चमः ॥

‡ Agreeably to an anonymous couplet quoted by Trisaëna, they are denominated :

मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भं विमर्शं एव च ।

तथा निबर्हणं चेति स्तुरमो पञ्च सम्भवः ॥

Instead of *vimars'a*, Dhanika has *avamars'a*. First he gives *upasanhṛiti*, as the fifth articulation ; but he exchanges it, at I., 44, for *nirvahana*. The correct word, I believe, is *nibarhana*.

Bhámatha, in a line adduced by Trisaëna, rigorously limits the articulations to five :

पञ्चभिः सम्भिर्युक्तं नार्ततव्याद्येयमृद्धिमत् ।

§ I., 17, 18, 21-23, 28, 33, 40, 45, 49. The following definitions of scattered branches of the articulations are found in Jagaddhara,

The entire subject-matter is again divided. Something is simply to be intimated ; and the rest is to be seen and heard. All particulars that lack interest, or are inappropriate, are for intimation ; and whatever is pervaded by pleasing or

who, in his commentary on the *Veni-sanhára*, attributes the first, second, and fifth, to Bharata. The rest,—the sixth excepted, which is called the Muni's,—are given anonymously, in his notes on the *Málati-mádhava*. It may be suspected, that the whole have the same derivation. Indeed, I surmise, that Bharata has supplied Jagaddhara with the generality of his anonymous quotations.

अर्थावधारणं यत्र प्रसाणाद् युक्तिरच्यते ।
 सहास्यवचनप्रायं नर्मच्छनि मनोषिणः ।
 व्याप्तेन व्यापकज्ञानमनुमानमुदीरितम् ।
 प्रदेषः प्राणितव्ये यः सद्वेगः स्मृतो बुधैः ।
 चिन्नानिःश्चासखेदेन हृदाहाभिनयेन च ।
 क्षम्याङ्गोपाङ्गचेष्टाभिरुद्गेगाभिनयो भवेत् ॥
 इष्टार्थदुक्तं यद् वाक्यं भाषतेर्थमनोप्सितम् ।
 वाक्यान्तरणं संयोगि क्लोऽयमभिधीयते ॥
 अद्भुतस्य तु सम्प्राप्तिर्भवेत् तदुपरूपनम् ।

Vis'wanátha differs widely as to several of the aforesaid branches ; and it would be interesting to learn what grounds he had for here ignoring the authority of the *Das'a-rúpa*. If Jagaddhara may be confided in, Bharata recognizes one, at least, out of the branches which the *Sáhitya-darpana* exchanges for something quite different. I refer to *chhala*, or *chhalana*, “disrespect.”

Dhanika, in elucidating and illustrating the sixty-four branches of the five articulations, takes up forty-two pages, nearly a quarter of his treatise. A detailed account of them will not be expected here. Dhananjaya, no question, took them all from his predecessors. It is curious to speculate how Bharata could have illustrated them, if illustrate them he did. At all events, he would hardly have elaborated them except as inductions from actual compositions. A whole cycle of Hindu dramatic literature may have perished before the days of Rámila, Somila, and Bhásá.

exalted sentiments and emotions, is for manifestation. 'That which is only to be intimated must be consigned to the explication,* the ingressio[n],† the reservation, the act-premonition,

* Jagaddhara, annotating on the *Málati-mádhava*, quotes from Bharata two couplets about the "explication:"

कुतोऽपि स्वेच्छया क्लृप्तः सङ्गसोनोभयोरपि ।
विष्कम्भकः स विज्ञेयः कथार्थस्याऽपि स्वचकः ॥
विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः सङ्कौर्ण एव च ।
शुद्धो मध्यमपात्रेण सङ्कौर्णो मध्यमाधमैः ॥

The same commentator, adduces the first of these stanzas in his notes on the *Vení-sanhára*, but with different readings, to which I have given the preference.

In his notes on the first-named drama, he gives an anonymous line, directing, that the "explication" be in Sanskrit :

शुद्धो मध्यमपात्रेण संस्कृतोत्त्या निबध्नते ।

† Bharata thus defines the "ingressio[n]," according to Jagaddhara's annotations on the *Vení-sanhára* :

हौनाभ्यामेव पात्राभ्यां अङ्कादौ यत् प्रवर्तते ।
प्रवेशकः स विज्ञेयः सौरभेन्यादिभाषया ॥

The language appropriate for it is, thus, some such as the Sauraseni.

Jagaddhara, explaining the *Málati-mádhava*, brings forward the two ensuing couplets, of unknown source, the one immediately after the other :

यत् तु प्रयोगबात्त्वादङ्केऽर्थं न समाप्तते ।
बङ्गवृत्तान्तोऽल्पकथैः स विधेयः प्रवेशकः ।
अङ्कानामन्तरालेपु सङ्गचिन्पार्थप्रयोजनैः ।
वृत्ते बङ्गकथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः ॥

Professor Wilson transforms the "explication" and the "ingressio[n]," *vishkambha* and *praves'aka*, into "members of the theatrical company, apparently ; who may be supposed to sit by, and, upon any interruption in the regular course of the piece, explain to the audience its cause and object." He goes on to observe : "The *vishkambha*, it is said, may appear at the beginning, in the middle,

and the act-continuation.*

Another distribution of the subject-matter parts it into what is to be heard by all,† what is to be heard by none but a particular individual,‡ and what is not to be heard by any one. The second is either conversation apart or private communication.§

An utterance from the void is that which, though unspoken, one makes as if to have heard, and then exclaims, without reference to any of the actors, “ Why dost thou say so ? ” or somehow thus.||

or at the end, of an act ; the *praves'aka*, it is said, only between the acts.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xxxvii. Compare Vol. I., p. 242, and Vol. II., p. 333.

So far as can be learned, it is laid down, that the *vishkambha* is interposed between sections of the fable, or else precedes the play proper ; whereas the *praves'aka* is to come only at the end of an act. It must not come before the end of the second, imply the *Das'a-rúpa* and the *Sáhitya-darpana*.

* I., 50-52. Jagaddhara, in his notes on the *Málati-mádhava*, quotes the annexed half-stanza and stanza from some unnamed writer :

समाप्ते हि नायज्जैरङ्गावतरणमुच्यते ।
अङ्गावसाने यचैव भाविनोङ्गस्य स्फुच्यते ।
वसु बीजं च उत्पाद्य तैर्वस्योङ्गावनाबलात् ॥
† यत् तु सर्वजगच्छाव्यं प्रकाशं तन् निगद्यते ।

So says Bharata, as cited by Jagaddhara on the *Veni-sanhára* and *Málati-mádhava*.

‡ यत् तु श्राव्यं न सर्वस्य खगतं तदिहोच्यते ।

उक्तस्याऽप्रवर्णं कार्यात् पार्श्वस्थैः स्याज् जनान्तिकम् ।

These lines likewise are given, as from Bharata, in Jagaddhara on the *Málati-mádhava*.

§ I., 57-59. The second half of the fifty-seventh stanza and the first half of the fifty-eighth are cited, as Bharata's, in the *Gúdhártha-chandriká*, a gloss on the *Chandí-vilása*. Of these two works I possess an imperfect copy. I know nothing more of them than their titles.

|| I., 60. Bharata's description of the “utterance from the void”

A whole section is next devoted to the persons of the drama. The hero ought to be decorous, comely, munificent, ready, complaisant, popular, pious, persuasive, well-born, unswerving, youthful, intelligent, sanguine, of retentive memory, penetrating, accomplished, high-minded, valiant, firm, dignified, versed in sacred lore, and equitable.† Heroes are

is as follows, on the word of Jagaddhara, in his annotations on the *Venī-sanhāra* :

दूरस्थाभाषणं यत् स्यादश्वरोरं निवेदनम् ।
परोक्षान्वरितं वाक्यं तदाकाशं निगद्यते ॥

Not far from this couplet, another, of relative tenor, is cited from Bharata :

काव्यस्याऽल्पतया यत्र पात्रं नैव प्रवेश्येत् ।
आकाशे व्रवणं दला लक्षं बधेति चोच्यते ॥

† All but two of these terms are explained in the subjoined extract :

विनयः शीलसम्पर्जिर्भुरः प्रियदर्शनः ।
त्यागः सर्वसदानं स्याद् दक्षः च्छ्रिप्रकरो मतः ॥
प्रियं वदोऽनुकृतवाक् सर्वेहो लोकरञ्जनः ।
मितप्रशस्तवाक् वाङ्मी नित्यकर्मरतः शुचिः ॥
स्थानवंशसञ्चवंशः षाडशत् चिंशको यवा ।
वाङ्मयनः कर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः ॥
धृतिः सर्वेषु या प्रीतिरत्साहोऽग्नानिरेव च ।
सृतिः कालान्वरज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मता ॥
कलास्थानं चतुःषष्ठिर्मानस्त्रित्तसमुद्धतिः ।
शुरः सञ्ज्ञामनियुणो रूपवान् दृश्य उच्यते ॥
अतिप्रतापस्तेजस्वौ शास्त्रचक्षुस्त्रयोपरः ।
आमवत् सर्वभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः ॥

This passage, attributed to Bharata, is given in Jagaddhara's annotations on the *Mālatī-mādhava*, and again, in that writer's annotations on the *Venī-sanhāra*. In both places, two stanzas precede the extract, identical with the verses to the translation of which this note is appended; except that *dhriti* and *dṛis'ya* are there

of four sorts : gallant, placid, lofty, and impetuous.*

A separate hero is appointed for the episode ; and he must be an adept in discourse. He is attached to the chief hero ; and so are the devotee, the hanger-on, and the jester. Lastly comes the rival, who is required to be grasping, bold and vehement, headstrong, criminal, and of evil courses.†

Eight manly attributes of the better sort are specified as being generosity, vivaciousness, equanimity, self-possession, stability, quick sense of honour, gallantry, and self-sacrifice.‡

substituted for *buddhi* and *dridha*, and *samunnatiḥ* stands, in one manuscript, for *samanvitah*.

Dhananjaya has, in this instance, copied Bharata very closely ; and, supposing his text not to have been depraved, it should seem, that he may not have improved upon his precursor. For *buddhi* may be a synonyme of *prajnā* ; and *dridha* is not very far removed, in sense, from *sthira*. But, on the other hand, *dris'ya*, as explained, scarcely differs from *madhura*.

Vis'wanātha has made short work of the traditional qualifications of a hero. See the *Sāhitya-darpana*, III., 64.

* II., 1, 2.

† II., 7, 8.

‡ II., 9-13. The *dhairyā* of my printed text, in the ninth stanza, is clearly a clerical error for *sthairyā*. I have translated the latter word. Compare II., 12.

Bharata, according to Jagaddhara on the *Mālatī-mādhava*, has written :

श्रामा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।
ललितोदार्यतेजांसि पौरुषेया गुणा अमी ॥

Jagaddhara there represents Bharata as explaining "self-possession," "equanimity," and "gallantry," in these words :

विकाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु ।
भावेषु नोपलभ्यन्ते तद् गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥
अभ्यासात् करणं तु श्विष्टलमुपजायते ।
महत्सपि विकारेषु तन् माधुर्यमुदोरितम् ॥
हस्तपादाङ्गविन्यासभूनेत्रौष्ठप्रयोजितम् ।
सुकूमारविधानेन ललितं तन् निगद्यते ॥

The heroine should be the wife of the hero, a female connected with another, or a common woman. The female connected with another may be either that other's wife, or a maid. The common woman, or harlot, is not to be imported into any drama as mistress of a celestial king.*

Bharata, as cited by Kshíra Swámin on the *Amara-kos'a*, and twice by Ráyamukutamaṇi on the same vocabulary, thus defines "quick sense of honour :"

अधिक्षेपावसानादः प्रशुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्यष्ट्यमहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥

Vis'wanátha, in the *Sáhitya-darpana*, III., 95, has inserted this couplet precisely as if it were his own.

* II., 14, 19, 21. Compare stanzas 14—21 with Bharata, on the authority of Jagaddhara annotating the *Málati-mádhava* and the *Veni-sanhára* :

साऽन्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका विधा ।
स्वकीया तत्र वक्त्राया मुग्धा मध्या प्रगत्तिका ॥
शोलार्जवादिसंयुक्ताऽकुटिला च पतिव्रता ।
लज्जावती चाऽपरुषा निपुणा च प्रियंवदा ॥
साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागलभ्यधीर्त्युक् ।
रूपकेष्वनुरक्तैः चेया प्रहसनं विना ।
अन्यस्त्री द्विविधा प्रेत्का कन्यकोढा तथाऽपरा ।
रसे प्रधान कर्तव्या नाऽन्योढा नायिकेदिभिः ॥
कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंशयम् ॥

Professor Wilson says : " We may observe, however, to the honour of the Hindu drama, that the *paraklyá*, or she who is the wife of another person, is never to be made the object of a dramatic intrigue : a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve." *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xlvi.

The *Das'a-rúpa*, II., 19, enjoins, that the heroine, if wedded to another than the hero, is in no case to be provided with the leading sentiment. One may make a maid's inclinations to depend on a subordinate sentiment, or on the leading, at option.

It comes to only this, after all, that the Hindu theatre, while forbidding adultery to its heroines, makes them free of fornication. See, further, a coming note in which the *prakarana* is spoken of.

For messengers, the heroine may employ an abigail, a confidante, a work-woman, a foster-sister, a neighbouress, a female devotee, or a handicraftswoman.*

What I have translated in the text is followed by a few lines which I omit. The subjoined quotations bear on them :

रतिसम्भागे दक्षा प्रतिपदा सूचिका गुणाद्या च ।
 अनिष्टतर्गवितचेष्टा नाऽविज्ञया दृतीये तु ॥
 सुरनाविरसैर्थः खाद् बद्धः पार्च्चगतः प्रियः ।
 साऽमोदगुणसम्भाप्ता भवेत् स्वाधीनभर्त्का ॥
 अनेककार्यसंयुक्तो यस्या नाऽगच्छति प्रियः ।
 तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥
 हिला लज्जाभवे श्विषा मदनेन मदेन वा ।
 अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥

Jagaddhara, writing on the *Mālatī-mādhava*, cites the first of these couplets,—which concerns the “confident” heroine,—as Bharata’s; and the next two, without mention of their author. The fourth is in Kshīra Swāmin and in Rāyamukutamāṇi, who assign it to Bharata.

The *khanditā*, *kalahāntaritā*, *vipralabdha*, and *proshita-priyā*, or the “mistrusted” heroine, the “left for quarrelling,” the “deluded,” and the “desolate,” are incidentally spoken of by Bharata : *Nātya-s'āstra*, IV., 303, 304.

Professor Wilson, in spite of grammar, makes the *swādhīna-patikā*, the heroine who rules the hero, to be “devoted to her husband.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., p. xlvi. It is expressly said, that her husband stays by her, being in subjection to her.

* II., 27. The heroine’s agents are elsewhere thus spoken of :

विधवेत्तर्णिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका ।
 प्रविश्य चाऽग्नु विश्वासं दूतीकार्यं च विन्दति ॥
 पटुता धृष्टता चेतोङ्गितज्जलं प्रतारणम् ।
 देशकालज्ञता चैव दूतौष्ट्रत्ये गुणा मताः ॥
 निष्ठृष्टार्था मितार्था च तथा श्रासनहारिका ।
 सामर्थ्यात्मादिता हौना दूतौ तु विविधा मता ॥
 स्त्रैषुसंशोरागममादधाना
 वय च कार्यं प्रतिपादयनी ॥

The charms, natural and acquired, of the fair sex at the prime, and their manifold humours, are registered with a minuteness which there is no need of imitating in this abstract.*

स्वष्टिका मा परदानयोगे ।
दूतो नियोज्या बङ्गधा सुधोभिः ॥
लज्जितं नाथवनं वा रूपिणं वा तथाऽतुरम् ।
दूतं वाऽप्यथवा दूर्तो न तु कुर्यात् कथञ्चन ॥

These passages are all in Jagaddhara's notes on the *Milati-mádhara*. The first and fourth he ascribes to Bharata. The fourth is also inserted, as Bharata's, in Náráyana Díkshita's gloss on the *Vidhá-s ála-bhanjiká*.

Fitting companions for the heroine are specified by Bharata, in Jagaddhara as above :

कारुण्यासी च धात्रेशी प्रतिवेशा च शिल्पिका ।
बाला प्रवजिता चति नायिकानां सखोजनः ॥

There must be some mistake in this odd assortment. Hindu ladies could never have stood on such terms of equality with their dependants. Besides, the "confidante," as we have seen, is characterized from the other members of the enumeration.

The couplet given just above must have served, in its uncorrupted form, as antetype to II., 27, of the *Das'a-rúpa*.

* II., 28- 39. Related to the matter of those lines are the ensuing verses :

सच्चोक्ते मनसि ये प्रभवन्ति भावास् ।
ते सात्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः ।
अलङ्काराय नायज्जेज्या भावरसात्रयः ।
योवनेभ्यधिका स्त्रौणां विकारा वक्त्रगात्रजाः ॥
देहात्मकं भवेत् सच्चं सच्चाद् भावः समुत्तितः ।
भावात् समुत्तितो हावो हावादेला समुत्तिता ॥
भूनेचादिविकाराद् यः शृङ्गाराकारस्त्वचकः ।
स्थायिभावः म्यातो हाव ईर्ष्यातः प्रौतिगोऽपि च ॥
नारीणां प्रियसम्भेगलज्जासाध्वमकौतुकैः ।
स्वभावाविष्कृतो वेगो हेलेति परिकौर्तिजा ॥

To assist in his affairs, the hero has a special counsellor. Ministers of religion, ascetics, allies, foresters, and civil and military functionaries, it is ordained, should also be assigned to him ; each to give aid according to his proper function.*

रूपथौवनलावण्येष्वभेदोपद्वितीः ।
 अलङ्करणमङ्गानां शेभेति परिकोर्तिता ॥
 शेभैव कुसुमास्त्रेण पूरिता कान्तिरुच्यते ।
 स्त्रौणां विलासचेष्टितं लौला ।
 दृष्टजनानुकृतिलिला ।
 यानस्थानासनादौनां नेत्रवक्षादिकर्मणे ।
 उपायातविशेषो यः स विलासी मतो बृधेः ॥
 दधितोवलोकनादौ विशेषोऽङ्गक्रियासु यः ।
 शङ्गारचेष्टासहितो विलासः समुदोरितः ॥
 यच्च चित्तवृत्तेरनवस्थितत्वं
 शङ्गारजो विभ्रम उच्यते सौ ।
 भेदास्त्रयस्त्रय मदानुबन्ध-
 कार्कश्यसञ्ज्ञा कथिता विद्वधैः ॥
 श्रला कथां प्रियजनस्य सखोसुखेभ्यः
 कर्णोदरस्थितचलजनुतर्जनीकम् ।
 यत् साङ्गभङ्गमित्वा वृभूतमङ्गनानां
 सोदायितं तदुदितं कविभिः पूराणैः ॥

All these extracts but the second and eighth are from Jagaddhara on the *Málati-mádhava* ; and he names Bharata as author of the seventh, ninth, and eleventh. The second is cited by Ráyamukutamáṇi, who ascribes it to Bharata ; and Kshíra Swámin refers to the same writer the first distich of it, all that he adduces. The eighth likewise is from Bharata, according to Ráyamukutamáṇi.

In Bhánudatta's *Rasa-taranginí* are three verses, called Bharata's, precisely like the *Das'a-rúpa*, II., 30 ; except that the last line reads :

विहृतं चेति विज्ञेया दश भावासु योषिताम् ।

Ráyamukutamáṇi and Vedánti Mahádeva quote the three verses, but ending with the words स्त्रौणां चेष्टाः स्त्रभावजाः, as from the *Náṭakaratna-kos'a*.

The *Sáhitya-darpana*, III., 125 and 146, wrongly has *vikṛita* for *vihṛita*, "modesty."

Appurtenant to the gynaeceum are eunuchs, Kirātas, mutes, dwarfs, barbarians, Abhīras, brothers-in-law, and others.*

The hero's style of procedure is of four kinds.† One of these is the sportive; the manifestations of which are frolic, this with reverse, and with pleasantry, and under disguise.‡

* II., 42. What the duties are of some of the attendants on the ladies, is not so clear as could be desired.

† Jagaddhara, expounding the *Venī-sanhāra*, gives the following as from Bharata:

नाटके दृत्यः प्रोक्तास्तत्सो नायवेदिभिः ।
भारतौ कैश्चिकी चैव सात्त्वत्यारभट्टी तथा ॥
तत्र शृङ्गारोकासकलावच्छिन्नो व्यापारः कैश्चिकी ।
विशेषाका सात्त्वती भृत्यार्थत्यागर्जवैः पुनः ।
भायेन्द्रजालसङ्गासक्रोधोङ्गालादिचेष्टतैः ॥
भवेदारभट्टो नाम नायैतस्तु दृत्यः ।
भारतौ शब्ददृत्तिः स्याद रसे रौद्रे च युज्यते ॥
शृङ्गारे कैश्चिकी वौरे सात्त्वत्यारभट्टी पुनः ।
एवमङ्गानि कार्याणि प्रधानस्याऽविरोधतः ॥

Then come six couplets differing in nowise from the *Das'a-rūpā* III., 25-30, and VI., 14, of the *Nātya-s'āstra*. It may be, that Dhānanjaya simply transcribed from Bharata at times. Yet it should be borne in mind, that the Hindus, since they ordinarily quote from memory, not seldom confound one book with another.

For Bharata's enumeration of the "styles of procedure," see the *Nātya-s'āstra*, I., 40; and VI., 24. The *Pada-chandrikā* cites VI., 24, as Bharata's; and Trisaṇa, its first half, as his.

‡ The annexed lines relate to the sportive style of procedure, and its exhibitions:

शृङ्गारार्थं चपाकारि वाक्यं गोष्ठीपु नर्म तत् ।
उपचारस्त्वैपुं सार्भनोजन्मनिबन्धनः ।
स एवाऽन्व परिज्ञेयः नर्मसज्जः प्रयोक्तृभिः ॥
स्नेषेणात्तिस्तु भावानां नर्मस्फोट इतीरितः ।
नर्मस्फोटस्तु भावानां देहस्थानां प्रकाशनम् ।
कार्यकारणो यत्र नायको गोपयेत् तनुम् ।
नर्मगर्भः स कथितो नायवेदिभिरुच्चमः ॥

Further refinements carry frolic to eighteen species. The strenuous style has four aspects ; and the extraordinary,* the same number. The remaining style of procedure, which pertains to vocal delivery, is the elocutional †

नेतुर्वा नायिकाया वा व्यापारः स्वार्थसिद्धये ।
प्रच्छादनपरो यमु नर्मगर्भः स कीर्तिः ॥

These extracts are all unaffiliated. The first five are in Jagaddhara on the *Málati-mádhava* ; and the last is in the *Nátya-pradípa*.

The *kaus'ikī* of the printed *Sáhitya-darpana*, in place of *kais'ikī*, "sportive," is indefensible. I have never seen the former word, as here intended, in any manuscript whatever ; and I have inspected many, some of them very old, in which the *kais'ikī* is mentioned.

For the lection *sphinja*, II., 44 and 47 I would now prefer *sphanjā*. So read all my manuscripts but one, and also my copy of Sundara Mis'ra's treatise, which looks at least a couple of centuries old. It is in two extracts from the *Sáhitya-darpana* that I there found *sphanjā*. The printed *Sáhitya-darpana* has *sphúrja*.

Professor Wilson, in his Sanskrit Dictionary, Englishes *narmagarbha*, "frolic under disguise," by "a secret lover."

* Thus defined by Bharata, says Jagaddhara on the *Venī-sanhára* :

कपटाव्यतदभेषु वृत्तिरारभटो मता ।

† II., 44 56. From the fifty-sixth stanzas we learn, that Udbhaṭa propounded a fifth style of procedure. Its name is not recorded. Udbhaṭa is twice cited, as an authority in rhetoric, by Trisaṇa. The same author also quotes repeatedly from Rudraṭa, who likewise had his five *vrittis* :

सधुरा प्रैढा परवा ललिता भद्रेति वृत्तयः पञ्च ।

But these pertain to letters of the alphabet, and have nothing to do with the *vrittis* with which we are here dealing. Otherwise, it might be suggested, that either Udbhaṭa or Rudraṭa was a mistake for the other.

In place of the fifty-seventh and fifty-eighth stanzas, Sundara Mis'ra has, I know not whence :

शृङ्गारे कैश्चिको हास्ये सात्त्व्यद्वृतवीरयोः ।
श्रदेष्वारटभी वृक्षो रसे मुर्वच भारती ॥

तजद्वेषोचिता भाषाद्वेषा वेषाः प्रवृत्तयः ।

ज्ञात्वा लोकान् नायकादेः सम्प्रदोज्या यथास्थितिः ॥

The Sanskrit is the usual dramatic language of men above the rank of the vulgar,* and of female devotees: but courtesans, among others,† may use it on occasion. For women in general, the dialect of Súrasena is prescribed; and, for the extremely degraded, and for vampires, the Pais'áchí and the Mágadhlí.‡

The rules of compellation, to be observed by the persons of the drama, extend to such specialities as the titles by which a procuress is to be addressed by the jester, and by her own servants.§

* It is especially so of the hero. This we may collect from Bharata, as quoted in the *Arthā-dyotaniká*:

धौरोद्धते धौरलिते धौरोदाते तथैव च ।
धौरप्रशान्ते च तथा पायं योज्यं तु संखृतम् ॥

† They are these, agreeably to a couplet, of unspecified authorship, copied by Jagaddhara on the *Málati-mádhava*:

दिव्याया गणिकायास्त्रशिल्पकार्यास्त्रथैव च ।
विद्यधायालिधो भाषा संखृतेनाऽपि योजयेत् ॥

‡ II., 59—60.

§ II., 62—66. Several of the ceremonious appellations are thus specified in old quotations:

देवाय लिङ्गिनस्यैव नानासृतिधराय ये ।
भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः लिय एव च ॥
आयथानिति दृद्धेन वाच्या वालः शुभाश्यः ।
आर्यपुत्रेति सम्बोध्यः पतिः पत्रोजनेन तु ।
सर्वसूभिः पतिवाच्य आर्यपुत्रति दैवने ।
पत्रो लार्येति सम्भाष्या ।
राजस्त्रियस्तु सम्भाष्याः सर्वाः परिजनेन तु ।
भद्रिनो खासिनोत्येवं नाद्ये प्राञ्छर्विचक्षणाः ॥

These extracts, the first excepted, are all referred to Bharata. The first two and the last are in Jagaddhara's notes on the *Málati-mádhava*: the third is in his notes on the *Vení-sanhára*, and in his commentary on the *Vásavadattá*. The fourth and fifth are from the *Arthā-dyotaniká*.

In the third section we have, after a number of general canons, definitions of the drama in its ten principal divisions.

First of all, in actual representation, the conductor* recites

According to the *Amarakosha* and the *S'abdárñava*, *bhaṭṭáraka* and *kumára*, as designating a king and his eldest son, respectively, were once dramatic peculiarities. The fact of their having afterwards become popularized, furnishes a hint of the former influence of the Hindu stage.

* नाद्यस्य यदनुष्ठानं तत् स्तुत्रं स्यात् सवोजकम् ॥
रङ्गदैवतपूजाकृत् स्तुत्रधार उदीरितः ॥
नर्तकीयकथास्तुत्रं प्रथमं येन स्तुच्यते ।
रङ्गभूमिं समाक्रम्य स्तुत्रधारः स उच्यते ॥

The first of these couplets is from Jagaddhara on the *Veni-sanhára* and *Málatí-mádhava*; and the second is from the *Gúdhártha-chandriká*, a gloss on the *Chandí-vilásá*. Both are attributed to Bharata.

They inform us, that the *sútradhára*, or "conductor," received his name from his function of introducing the play; it beginning with some pious verses.

Previously to repeating those verses, the conductor transacted something of religious worship. So it is said in the *Nátya-s'ástra*, III., IV., &c.

The conductor has a deputy, called *páripárs'waka*, according to Bharata, in Jagaddhara on the *Veni-sanhára* and *Málatí-mádhava*:

स्तुत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सह ।
कार्यार्थस्तुतनां नाम स भवेत् पारिपार्श्वकः ॥

From the very beginning, the conductor is not to be unaccompanied; for he has some one with him, probably the *páripárs'waka*, when he withdraws, after the "benediction," to make way for the *sthápaka*. Again I cite Bharata as in the *Nátya-pradípa*, &c.:

नान्दीं प्रथुज्य निष्क्रामेत् स्तुत्रधारः सहानुगः ।
स्थापकः प्रविशेत् पश्चात् स्तुत्रधारगुणाकृतेः ॥
अत्यन्तमधुरैः स्त्रोकर्नानाभावसमन्वितैः ।
प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कर्वनाम च कीर्तयेत् ॥

This, I observe, is corrupted from the *Nátya-s'ástra*, V., 159, 160, 163 and 164.

the preliminary ;* which despatched, he retires. Another per-

* This, *púrva-ranga*,—a word said to denote, when not used metonymically, “play-house,”—includes the *nándí*, or “benediction,” which is defined by Bharata in the *Nátya-S'ástra*, V., 24. The length of the *nándí* he limits to eight or twelve *padas*: *Ibid.*, V., 105. His own practice especially countenances eight. *Ibid.*, I., 55.

Ten are allowed, at choice, in the *Náṭakávatára*, cited in the *Hanuman-náṭaka-dípiká*:

अष्टमिर्दशभिर्वाऽपि नान्दौ द्वादशभिः पदैः ।
आश्रीर्नमस्त्रिया वसुनिर्देशो वाऽपि तनुखस् ॥

Eight, ten, twelve, or sixteen, are legitimate, on the credit of an anonymous passage adduced in the *Nátya-pradípa*:

आश्रीर्नमस्त्रिया वसुनिर्देशान्यतमा सृता ।
चन्द्रनामाङ्गिना ग्रायो मङ्गलार्थपदोऽचला ॥
अष्टमिर्दशभिस्त्रेयमक्तः षोडशभिः पदैः ।
समैर्वा विषमैर्वाऽपि कार्या नान्दौ परे जगः ॥

Mátrigupta, we are apprized by Sundara Mis'ra, lent his express sanction to sixteen.

The meaning of *pada* is, however, a point on which, according to an unasccribed couplet, quoted by Náráyána Díkshita on the *Viddha-s'ála-bhanjiká*, and in the *Nátya-pradípa*, authorities are by no means in unison. Some take it to signify a quarter-stanza; others the ending of a noun, or of a verb; others still, a sentence:

स्त्रोकपादं पदं केचित् सुप्तिष्ठन्नमथाऽपरे ।
परेऽवान्नरवाक्यं च पदमाङ्गर्विशारदाः ॥

Further, a line of unknown paternity is quoted by Sundara Mis'ra, which he expounds to import, that a half-stanza, no less than a quarter-stanza, and a sentence, may be held to constitute a *páda*.

Professor Wilson says of the *nándí*: “This benediction may consist of one, two, or three stanzas. The elder writers rarely exceed two; but those of later date extend the *nándí* to three or four; and, in one instance, the *Vení-sanhára*, we have as many as six.” *Select Specimens*, &c., Vol. I., pp. xxxiv., xxxv. Again, touching the *Ratnávalí*: “The extension of the *nándí*, or benediction, to four stanzas, in the original, is unusual, and, although sanctioned by the

son then enters, and makes known, by more or fewer particulars, the piece about to be enacted. Its tenor is to be set forth in elegant versification, by way of propitiating the audience ;* and something is to be added in description of one of

writers of systems, is evidently a modern innovation, not an improvement upon ancient practice." *Ibid.*, Vol. II., p. 264, note. Once more, regarding the *Veṇī-sanhāra* : "The introduction of this play presents a *nāndī*, or preliminary benediction, of six stanzas : an extravagance unwarranted by the practice of the best writers, and prohibited by positive rule." *Ibid.*, Vol. II., p. 336.

But it seems hasty to affirm, that a benediction of six stanzas is "prohibited by positive rule," until we know what is intended by *pada*. The *Nāṭakāvatāra*, unless it licence fractional stanzas, cannot mean quarter-stanza by it. If we take the term in a sense not the widest which we have seen attached to it, that of half-stanza, "positive rule" admits of a benediction of even eight stanzas. Still, long benedictions are, certainly, of comparatively recent introduction.

Be there ever so many stanzas in the benediction, Bharata,—*Nātya-s'āstra*, V., 113,—would give only one of them to the gods :

ततः स्तोकं पठेदेकं गम्भीरस्तुसंयुतम् ।
देवस्तोत्रं पुरस्तुत्य यस्य पूजा प्रवर्तते ॥

Besides divinities, commemoration is directed of the moon, of Brāhmans, and of kine ; Brāhmans are to be blessed, and a commination is to be pronounced on their enemies ; an extensive dominion is to be desired for the king, and prosperity to his realm, to the theatre, &c., &c. A large theme, this, for a few couplets. See the *Nātya-s'āstra*, V., 105, etc.

* सभ्यासु विबुद्धैर्ज्ञेयाः थे दिव्यान्विता जनाः ।
मध्यस्थाः सावधानास्य वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥
चुटिताच्चुटिताभिज्ञात्विन्यामस्त्रकन्धराः ।
अगर्वा रसभावज्ञास्त्रार्थचित्यकोविदाः ॥
असद्वादनिषोद्धारास्त्रतुरामस्त्ररच्छिदः ।
असम्बद्धनसनिष्ठन्दद्या भूषणोऽज्ञलाः ॥

the seasons.*

Whatever, in the narrative whence a play is taken, misbecomes a normal hero, or is discordant as to sentiment, is to be rejected, or else altered.†

After laying out a great drama as a whole, one should partition it into five articulations, and then break these up

सुवेषा भेगिनो नानाभाषावौरविश्वारदाः ।
सखोचितासने सुस्थास्त्रशंसापरायणः ॥

Such, as carelessly extracted in the *Artha-dyotaniká*, is Mátrigupta's idea of a theatrical auditory. Had all the conditions on which he insists been fulfilled, Hindu spectacles would have had but beggarly patronage.

* III., 2-4. Dhanika says, that the conductor makes his entrance with some such carriage as the *raishvara-sthánaka*. To our notions, there could not have been much grace in this striding in a crouching posture, as Bharata describes it, in Náráyanya Díkshita on the *Viddha-s'ála-bhanjiká*:

यत्र किञ्चिन् नतौ पादौ स्थातां मूलप्रसारितौ ।
देष्वं तत् तु निर्दिष्टं स्थानं विष्णुदैवतम् ॥

Seventeen couplets of the text of the *Das'a-rúpa* I pass by. There are several things mentioned in them, about which Bharata is said to have laid down directions :

स्त्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ।
नटो विदूषको वाऽपि पारिपार्श्वक एव वा ॥
आस्त्रं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता ।
प्रष्टतं कालमाश्टत्य वर्णना या निधोयते ।
तदात्रयस्य पात्रस्य प्रवेशेन प्रवर्तकम् ॥
अप्रतीतं भित्रितं वा यत्र कार्यं प्रकाश्यते ।
तदुद्धातकमित्याङ्गः प्रश्नोच्चरमनोद्धरम् ॥

These verses are from Jagaddhara. The last stanza is in his gloss on the *Málatí-mádhava*; the rest, in his gloss on the *Vení-sanhára*.

For *trigata*, "equivoque," see the *Nátya-s'ástra*, V., 27.

† III., 22.

into sixty-four branches. For the episodical action the articulations* should not reach to five ; and there are to be none at all in the adventitious incident.†

To every great drama an episode and an adventitious incident appear to be indispensable.

A play is to open with an act, or with an explication,—hero equivalent to an induction,—according to expediency. The latter is to be preferred, only when the introductory facts of the *Table* had better be summarized than dilated upon. Anything left over, at the end of an act, also finds its place in an explication.‡

Things forbidden to be exhibited are such as a long road,§ the taking of life, combat, the subversion of a kingdom, siege, eating, ablution, dalliance, application of unguents, dressing, and, most peremptorily, the death of the leading character.

The proceedings of a single day are to be allotted to an act ; which is to maintain unity of interest. In each act the hero is to present himself, with three or four other persons ; and, at the conclusion of it, they are all to leave the stage.||

* In the episode they are called *anusandhi*, not *sandhi*.

† III., 23, 24.

‡ III., 25, 26.

§ For *dirādhwānam*, the *Sāhitya-darpana*, p. 127, has *dir-āhwānam*, "a call from a distance."

|| III., 31 - 33. The preparations for an exit are thus stated in a couplet of undesignated source, quoted by Jagaddhara on the *Malati-mādhava* :

बोजार्थुक्तिमङ्ग च लता कार्यं यथारम् ।
निष्क्रामं तत्र कुर्वेत सर्वेषां रहवार्तनाम् ॥

No one is to appear unannounced, according to Bharata, in fragments quoted by the same annotator, in his notes on the *Veni-sanhāra* and *Malati-mādhava* : नाऽस्त्रितस्य प्रवेशः and नाऽस्त्रितं विशेषं पातम्.

So far as is known, Hindu dramas have always been parted into acts : but never have they had scenes. It is somewhat to be wondered

Some of the aforesaid directions concern the *náṭaka* alone; but the most of them apply alike to that and to other forms of the drama. The definitions which are given of these forms might almost be digested tabularly.* Among them we

at, that the Hindus, with their inordinate love for subdivision, should have left these uninvented. It is thought, by Muretus, that, among the Romans, they were projected by grammarians who wrote while Terence was still acted.

* III, 34-68. In Jaguddhara on the *Málati-mádhava* there are quotations from Bharata about the *prakarana* and the *vithika*.

आत्मशक्त्या कविर्द्यच कथां नायकमेव च ।
आत्मात्मिकं प्रकुरुते तद्वि प्रकरणं विदुः ॥
द्विधा प्रकरणं तत् तु शुद्धं सङ्कोर्णमेव च ।
कुलस्त्रोचरितं शुद्धं सङ्कोर्णं विश्वया लतम् ॥

नानारमसमायका मस्तिष्ठविभूषिता ।
पर्यग्नतिभिः पर्णा स्थापिकाङ्गा तु वायिका ॥
त्रिभिः पात्रैः प्रयोज्येषमुत्तमाधममध्यमैः ।
कर्तव्या नायिका लात्रे शृङ्गारदयमंश्यता ॥

As cited in the *Sáhitya-darpana*, p. 200, Bharata says, of the *prakarana*:

वेग्माचेष्टनपंसकविटभूता वस्त्रकी च यत्र स्युः ।
अविकृतवेशपरच्छदच्छित्करणं तु सङ्कोर्णम् ॥

Bharata's description of the *prakarana* does not altogether harmonize with that of Dhananjaya. Yet the two writers agree, in allowing the heroine of this sort of play to be either the wife of the hero, or a woman of pleasure. Professor Wilson says she "may be a maid of family, or a courtesan." This is an error.

The same writer alleges, that the *vithi* "may be performed by one actor, though the *Das'a-rúpaka* admits of two." The *Das'a-rúpa*, following Bharata, prescribes three, absolutely.

It is asserted in the *Das'a-rúpa*, he tells us, that the story of the *náṭaka* need not necessarily be historical, but "may be also fictitious, or mixed; or partly resting on tradition, and partly the creation of the author." In the *Das'a-rúpa* there is no such assertion.

find the *nāṭikā*, though no previous mention is made of it.

He confines the use of "low Prákrit, or a local dialect," in the *prahasana*, to "the inferior persons." From the *Das'a-rúpa* it is pretty clear, that all the characters here ought to speak vernacular languages. Be this as it may, he mistakes in the statement, that "The greater part of every play is in Sanskrit." Of the *Karpúra-manjari* every word is in Prákrit; and the same peculiarity distinguishes all compositions of the class to which it belongs.

For examples of the *vyáyoga*, the *samavakára*, and the *dīma*, he says, that the *Jamadagnya-jaya*, the *Samudra-mathana*, and the *Tri-púra-dúha* are respectively instanced; and he swells, with these words, his "List of Hindu Plays." I take it, however, that plays are not thereby meant; the intent being simply to indicate fitting subjects. The burning of Tripura is mentioned in the *Nátya-s'ástra*, IV., 9. Compare the commentary on the *Das'a-rúpa*, p. 132.

The list just referred to could be considerably augmented by names of plays no longer met with. Even the *Avaloka* and the *Sáhitya-darpana* were not made to yield up all their indications; and the *Hayagríva-rádhā*, mentioned by the author of the *Kávya-prakás'a*, was lest unnoticed. Elsewhere I have seen quotations from the *Amogha-rághava*, the *Karuṇá-kandala*, the *Ananda-kos'a*, the *Tíra-bhadra-vijimbhana*, and the *Maháiránanda* or *Tírá-nanda*. These are not to be confounded with the *Asvarghya-rághava*, the *Tíra-chárita*, &c. Govardhana, author of the *Sapta-s'atí*, wrote a play whose name I have forgotten.

Of the dramas, unknown by inspection to Professor Wilson, which I have seen, are Jayadeva's *Prasanna-rághava*, Rudra Tripáṭhin's *Chandī-charita*, Kás'ípati's *Mukundá-nanda*, Kshemes'wara's *Chanda-kauś'ika*, Bhaṭṭa Ráma's *Ujjicita-madilasa*, Madhusúdana Saraswati's *Vishṇu-kutáhala*, Mádhava's *Subhadra-haranya*, Anantadeva's *Krishṇa-bhakti-chandriká*, Chokkanátha's *Jánaki-parinaya*, Ravidása's *Mithyá-jnána-khanda*, S'ukles'wara's *Pramáṇádars'a*, Bhúdeva S'ukla's *Dharma-vijaya*, Mahes'wara's *Dhúrta-ridambana*, Trivikrama's *Panchá-yudha-prapancha*, the *Atandra-chandraka*, the *Naishadhánanda*, the *Nágánanda*, the *Lalita-mádhava*, the *Dánakeli-kaumudi*, the *Chandī-vilása*, the *Prahláda-charita*, the *Trishabhúnujá*, the *Madana-sanjivana*, the *Hásyá-ratnákara*, the *Bálarámáyaṇa*, and the *Karpúra-manjari*.

This and the *prakaraṇikā* were recognized as species of the genus *nāṭi*, by Bharata, according to Dhanika's interpretation of a couplet adduced from him.

Specifications of intellectual and bodily affections take up the bulk of the fourth section.

Moods are of three species ; corporeal, inconstant, and permanent. Of the first species there are eight sorts ; paralysis, coma, horripilation, perspiring, change of colour, tremor, weeping, and faltering of the voice.* The inconstant moods are thirty-three.† Of the permanent there are eight ; or erotic

Out of all these dramas, only the last two, both which are by Rājā-s'ekhara, had, even as names, fallen under the observation of Professor Wilson. And yet I have made no special search after Sanskrit plays.

* IV., 5. And see the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 21. Ancient definitions of some of these are as follows :

सर्वभयरोगविद्ययनिषादमददोषसम्बवे लक्षणः ।
 श्रौतभयसर्वरोगस्यर्थद्वयसम्बवः कल्प्यः ।
 वाष्पो नामाऽशुलः पूर्वमसौ सञ्चायते चिधा ।
 चिधा निमित्तस्यन्वादानन्दर्थातिसम्बवः ।
 चानन्दे विस्तुवम् भवतीर्षाथां स तरङ्गितायामः ।
 चार्तावज्यस्यविकल्पद्वयदनविष्टमन्दर्मः ॥
 स्वरभेदो भयक्रोधमदर्षदिभिर्भवेत् ।

Jagaddhara gives all these extracts ; the third, in his scholia on the *Vāsavadattā*, and the rest, in his notes on the *Mālatī-madhava*. The first and third he attributes to Bharata.

† IV., 7-31. Compare the *Nāṭya-s'āstra*, VI., 17, etc. Standard definitions of sundry of these moods are subjoined :

मानौ न नुत्यैव र्थमन्दतादिनिर्ग्रन्थम् ।
 रुद्धं वाऽनिष्ट वा तुष्टुःक्षेवा न वेति सम्बोधात् ।
 तृष्णोक्तः परवद्वमः स भवति लक्षणवक्तः पुरुषः ।
 प्राणे चाऽप्यप्राणे सम्भेद्ये प्रियसमामने चाऽपि ।
 इदयमनोरथलाभे र्थः सञ्चायते पुंसाम् ।
 क्रोधः क्षतापराधेषु स्थिरोऽमर्थ इति स्थितः ।
 प्रतिकूलेषु तैश्चास्य प्रवोधः क्रोध उच्चते ।

desire, spirit, aversion, anger, laughter, astonishment, dread, and grief.* Generated therefrom are the sentiments, which are

ग्रेषं नाम कुलैश्यं कपियादिकर्मणिः ।
इदार्थविधयावाप्नेऽयते नौप्रयोचरः ।
सारथ्याभ्याससङ्गत्या चुतिदर्शनसम्बन्धानुसृतिः ।
दैर्यसालस्यचिक्षाद्यैर्जित्रा सात् कपटाऽपि च ।
मुडमुडिनिःश्चित्तैरधोमस्विः चिक्षै
स्वेषादन्यकार्याणां कथितानुसृतिर्यथा ।
निर्वेदस्यैव चिक्षा च दैन्यं ग्रान्यश्चेष च ।
अडता भरणं चैव याधी तु करणेऽपि च ।
वाङ्म प्रसार्य गमनं सहृष्पाकद्विपते प्रिये ।
निहनिः सहसा चाऽस्मिन्नुकादे हि प्रयोजयेत् ।

The fifth of these passages is from Jagaddhara on the *Vásavadattā*, and is referred to Bharata. The others are in his notes on the *Malati-madhava*, and are anonymous.

A full account of the "inconstant moods" will be seen in Professor Wilson's *Select Specimens*, &c., Vol. I., pp. 1.—lvii. I should prefer to render *trāsa* by "alarm;" *apasmāra*, by "convulsions;" *mati*, by "right knowledge;" *unmāda*, by "delirium;" *rishāda*, by "despondency;" and *utsukhya*, by "longing."

* IV., 33. Its contents are identical with the *Nātya-s'astrā*, VI., 16.

"*Rati* is desire for any object, arising from seeing or hearing it, or having it present to the recollection." So says Professor Wilson. But the truth is, that *rati* in no case means anything but venery, or more.

Laughter, as characterizing the sentiment of mirth, is the subject of IV., 70, 71. Bharata is said to speak of it thus :

र्त्तस्त्रकुलित्तमेष्टैः कठारैः सौहवाचितैः ।
चहृदकुद्धैरत्तमानां लितं सत्तम् ॥
लितं च इसितं चैव उत्तमस्त्रैव जायते ।
विकालितकपेषाणामुत्काशावलसोचनम् ।
किञ्चित्तद्वितर्कायं इसितं तद्विदो विदुः ।

reckoned to be eight ; the amatory, the heroic, the repulsive, the choleric, the mirthful, the amazing, the terrible, and the piteous. The first four, it is laid down, give rise, respectively, to the last four.*

In connexion with definitions of the moods, the author catalogues, with indefatigable patience, their causes and consequences.†

आङ्गुष्ठितक्षेत्रात् उत्तमं विषयं तथा ।
प्रस्तावेतत्यं दानुरामभाङ्गित्वित्वा ॥

The first of these extracts is in Jagaddhara's notes on the *Mālatt-mādhava*; and the second is from his notes on the *Vāsavadatta*. The third is from the annotations on the *Chāndi-vilāsa*.

A ninth permanent mood, "quiescence," is reckoned by some, says Dhananjaya. Dhanika rejects it. See, also, IV., 43. But, according to Bharata, as Jagaddhara quotes him, in annotating the *Mālatt-mādhava*, there is a ninth sentiment, which presupposes a corresponding mood : आङ्गुष्ठु वर्यते रुदः.

* IV., 41, 42, 45-76.

† On the permanent moods, their causes and consequences, and on the sentiments, Bharata might be quoted profusely, at second hand and directly. See the *Nātya-sāstra*, VI., throughout. Many passages that occur there are adduced anonymously by Jagaddhara, among others. These writers, it may hence be concluded, generally intend, that Bharata should be understood, when they bring forward extracts unspecified as to their derivation. I have observed, however, that they take the liberty of versifying his prose, and of crediting him with the result. Quoting from memory, after the ordinary Hindu mode, they, further, not seldom depart more or less from his precise meaning ; but always making good Sanskrit, and keeping tolerably close to accepted science.

Mātrigupta, as transcribed in the *Artha-dyotanikā*, writes thus of the sentiments :

रुदाङ्गुष्ठित्वा चापित्वानेत्यवाक्यावकाः ।
रुदाङ्गुष्ठपैराकाष्टेः चोकेवास्त्वे पदैरुत्ता ॥
नानाकाष्टारुदाङ्गुष्ठित्वाचिको रुद उच्चते ।

Among relative topics which are treated analytically, but with no valid claim to exhaustiveness, is that of unrequited affection. Prescriptively, it is held to have ten stages. Dhananjaya observes, however, with good sense, that the great poets have practically made out its stages to be innumerable.* On many another occasion he might, with equally just reason, have intimated dissent from established restrictions.

•

कर्मकृपवयोजातिदेश्वरासानुवर्तिभिः ॥
मास्यभववस्ताद्येत्तेपश्चरस उच्चते ।
कृपयोवनस्तावस्यैर्यथैर्यादिभिर्गुणैः ।
रसः सामानिको ग्रेयः स नाशेऽतिप्रशस्ते ॥

* IV., 47-51. Bharata pronounces to the same intended effect, says Jagaddhara on the *Málati-mádhava* :

अप्राप्तरतिभोगस्य नवलोरामजामनि ।
दश सामानि कामस्य काममन्वित्पर्वतः ॥
अभिस्तापोऽप्य प्रथमे द्वितीये चिन्मानं तथा ।
अनुभूतिसूतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥
उद्देशः पश्चमे ग्रेयो प्रस्तापः वस्तु उच्चते ।
उक्तादः सप्तमे प्रोक्ता भवेद् वाधिकाशाङ्कुमे ।
नवमे अड्डता प्रोक्ता दशमे मरुणं भवेत् ॥

The second couplet is quoted by Jagaddhara, in his notes on the *Vásavadattá*, in this wise :

प्रथमे अभिस्तापः स्याद् द्वितीये चिन्मानं भवेत् ।
द्वितीयेऽनुभूतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम् ।

Narasinha, annotating on the same romance, cites it, but mostly as in the first version. Similar is the case with Ráyamukutamáni. Both he and Narasinha ascribe it to Bharata.

Jagaddhara, in his notes on the *Málati-mádhava*, quotes three lines more, of like purport, from some undesignated source :

प्राप्तुः प्रीतिर्मनः सङ्गः सङ्गाद्योन्यजिरेत् च ।
निदाप्ते रक्षुम् च वादृतिर्विवदामरात् ।
सव्याप्रसाद उपादो भूषी भरतसेव च ।

From this slight sketch some notion may be formed of the topics reviewed in the *Das'a-rūpa*, and of the order in which they are there disposed. Of this little work I have long had by me a rough translation ; but want of leisure has prevented my revising it for the press.

Six manuscripts of the *Das'a-rūpa* and its commentary,* five of them complete, have been collated for the present publication. Only three of them deserve any notice. One of these

Again we read there, in the verses of some unknown author, of a quadripartite division of love, according to its causes :

अभ्यासादभिमानाद च तथा सम्प्रत्ययादपि ।
विषदेभ्यस तस्माद्विदुः प्रीतिं चतुर्विधाम् ॥

* It should be mentioned, as regards Dhanika's quotations, that some of the manuscripts are much more communicative than others about indications of their sources. These indications I have very rarely rejected. It is impossible to decide how many of them may not have been the work of the commentator himself. Besides, I have succeeded, after much search, in verifying the greater part of them.

The last poetical extract in p. 117, referred to the *Vikramorvas'i*, is not to be found there. The passage in pp. 115, 116, also, is, doubtless, from a *Vikramorvas'i*, and the one that is now current. That, before assuming its present form, it was tampered with by some of the many generations of Hindu recensors through whose hands it has come to us, is not at all unlikely. Other stanzas from the *Vikramorvas'i*, found in our present recension, are the second extract in p. 121, the second in p. 137, and the last in p. 158.

In connexion with the passage from the *Mālavikāgnimitra*, at pp. 111, 112, see Dr. Tullberg's edition of that drama, p. 21. Also compare the *Sāhitya-darpana*, p. 199, where Dhanika's version is coolly appropriated.

The second stanza from the *Amaru-s'atka*, in p. 147, is not in Dr. Hæberlin's very indifferent edition of that poem, in the *Kārya-sangraha*. But I have met with it in good old manuscripts.

I myself possess ; another I borrowed from a pandit at Almora ; and the third belongs to the Asiatic Society of Bengal. The first two would alone have served my purpose amply. A single one of all the aforesaid manuscripts bears a date. It is my own, which was copied in the year 1532 of Vikramáditya. With the exception of a couple of leaves, supplied somewhat recently, it is, in general, exceedingly correct.

To Mr. E. B. Cowell I am indebted for editing the Prákrit passages which are scattered through the commentary, and for rendering them into Sanskrit. In all probability, I should have satisfied myself with printing merely the couplets of the text-work, but for the obliging and valuable help of that versatile and accomplished scholar.

Camp Bhelsá, February 20, 1862.

Several of the extracts left unindicated are in well-known plays and poems. The second stanza in p. 144 I have seen in the eighth canto of the *Kumára-sambhava* : for the whole of that poem is in existence ; a fact which few scholars are aware of. I have inspected five or six copies of the entire work.

Among books and authors all but unknown, save through Dhanika's citations, are the *Uhalita-ráma*, the *Priyadarśiká*, the *Pándavánanda*, the *Udáttarághara*, Padmagupta, Rudra, and Vikaṭanitambá. The last two, or else a poet and a poetess of the same names, are quoted in the *Sárgadharma-paddhati*. Of Munja, or Vákpati, I have spoken near the beginning of this preface.

Several stanzas which only one or two manuscripts exhibit, and which may, therefore, be suspected for interpolations, have been enclosed in brackets. In the same way I have marked a few passages of prose, which, though not Dhanika's, seemed to be useful. At p. 111 a marginal remark has been admitted.

At the foot of p. 71 begins a stanza which an intelligent pandit assures me has read in the *Prasanna-rághara*. If this be so, we may have some clue to the age of the *Gita-govinda* ; it being the native belief, that both those poems are by one and the same Jayadeva.

*** The very day after this preface was finished, a singular chance placed in my hands a complete copy of the *Nāṭya-s'āstra* of Bharata; a work which, till then, I knew only from a few of its first chapters, and from detached extracts quoted by commentators. A year ago, if possessed of the "Institute of Mimetics," I should never have thought of editing the *Das'a-rūpa*; rare as it is, and precious as it was while Bharata was supposed to be lost beyond hope of recovery.

With much labour I have prepared a minute account of my manuscripts of the *Das'a-rūpa* and its commentary, and of all the various readings which they exhibit. But these particulars it seems unnecessary to print in their fulness; as I shall give, in the present fasciculus, by way of appendix, the more important portions of Bharata, from which Dhananjaya drew his materials. The reading of that appendix, in its proof sheets, and, in short, substantially the editing of it,—since I am just leaving the country,—will devolve upon my friend, Mr. Cowell, whose valued aid has so often laid me under obligation.

My preface would have presented a very different appearance, had there seemed to me, when writing it, any likelihood that I should ever see Bharata in its entirety. It is, however, too late to pare away from it what have now become excrescences.

F. E. II.

Dhár,
March 21, 1862.

VARIOUS READINGS.

Readings now esteemed preferable to those in the text are marked with asterisks. It was not till after the text was all printed, that the editor first saw the *Nātya-pradīpa*, which repeats verbatim a large portion of the *Das'a-rūpa*. The copy consulted is an old one, as has before been mentioned. It has served to show, that the degree of credit placed in the editor's own copy of the work here published was not in all cases perfectly well-advised.

SECTION I.

12b. (अभिव्यापि) अतिव्यापि. 15c. (ताभ्यां) नाऽन्ते and चेधा. 23a. (-समवा) -संश्या. 25b. (गुणाख्यानाद्) गुणा-ख्यानं.* 28a. (लक्ष्यालक्ष्य इवो०) लक्ष्यालक्ष्यतयो०.* 29b. (प्रग-यणं) प्रगमनं.* 30a. (रत्यर्थेहा) रत्युत्येहा. 31b. (प्रगयणं) प्रगमनं.* 32b. (उपन्यासस्तु सोपायं) प्रसादनमुपन्यासः. 32c. (चातुर्वर्णो०) चातुर्वर्णो०.* 39b. (सोऽवमर्श्चाऽङ्गसङ्गृहः) सोऽवमर्श्च इति सृतः. 43a. (संरभानां) संरभोक्तिर्. 54b. (अन्तः) अन्ते. 55a. (अन्तर्यवनिका०) अन्तर्जवनिका०.* 56a. (पातोऽङ्गस्य) पात्राङ्गस्य.

SECTION II.

9a. (धैर्य०) स्मैर्य०.* b. (सत्त्वजाः) सत्त्विकाः. 14b. (खीया) खाऽपि. 18b. (मध्या) कान्तं. 19b. (इच्छातः) अन्विच्छन्. 21b. रूपकेष्वनुरक्तैव कार्या प्रहसनेतरे. 23b. (विरहोत्काण्ठितोन्मनाः) विरहोत्काण्ठिता मता. 24b. (विधूते) विभूते. 31b. (हैवाकसः) अल्पालापः. 33a. (मन्मथावापित०) मन्मथाध्यासित०. 35b. (-क्रियादिषु)-क्रियोक्रिषु. 43c. (सपरिच्छदः) सपरियहः. 44c. (-स्तिष्ठ०)-स्तिष्ठ०. 47a. (नर्मस्तिष्ठः) नर्मस्तिष्ठः. 50a. (-रसा मिथः)-रसात्मकः. 58b. (अवगम्य) अधिगम्य, उपगम्य, and अनुगम्य. 60a. (शूरसेनी) सौरसेनी* and शौरसेनी. 65b. (अङ्गका) अर्जका. 66a. कुट्टिन्यनुगतैः पूज्या अम्बेति युवती जनैः. b. (राज्ञी) राजा.

SECTION III.

9a. वाक्यं वाक्यार्थमधवा प्रस्तुतं यज्ञ सूचिणः. 14a. (असद्गु-
तमिद्यःखोजं) असद्गुतं मिद्यःखोजः.* 15a. (हृषाना) [हृषानात्].*
18a. (यथोत्तरः) यथोत्तरं. 20a. (अभिगम्य०) अभिगामि० and
अधिगम्य०. 32a. (अव्यर०) अव्यरस्य. 33a. (-तैकार्य०)-तैः कार्य०.
36a. (सापायं) सोपायं. 41b. (-सङ्गमः)-सङ्गमे. 42a. (नायि-
का) प्राप्याऽन्या. 48a. (चैव उक्त०) चाऽन्युक्तां. b. (-कल्पनं)
-जक्ष्यं. 49c. (वेषभाषाभिः) वेषभाषादि and देशभाषादि.
59, a. and b. (-नालिकः &c.,)-नाडिकः &c., thrice.

SECTION IV.

1b. (खाद्यत्वं) खादुत्वं. 2b. आजम्बनोद्दीपनाभ्यां कान्तोद्याना-
दिना दिधा. 10b. (-श्रोषा०)-श्रोका०. 14a. (-क्रीर्य०)-चौर्य०.
21b. (उत्सन्नतादयः) उच्छ्रुत्सन्नतादयः. 26a. (-नागाभियोगो)
-मायाभियोगो. 28b. (-वस्ता)-स्थान०. 30b. (-त्वनिः०)-त्वरा०.
49a. (कान्ते) कान्त्ये. 51b. (-प्रवन्धेषु)-प्रयोगेषु. 54a. (कोपा-
वस्तित०) कोपावेश्चित०. 61b. (वाश्रयत्वात्) निराश्रयत्. 67c.
(-शुद्धो)-युक्तो. 73a. (-वेद्यु०)-वस्त्यु०. 74b. (-वैचित्र्य०).वैव-
र्य०. 75a. (-त्सौ)-त्सैः. 78b. (जक्ष्यसन्ध्यन्तराङ्गानि) जक्ष्यसन्ध्य-
न्तराङ्गानि. 80d. (-भाजा०)-भावाद्.

~~~~~

दशरूपम् ।

—००५०—

दशरूप सदाचारं प्रमाणयद्विज्ञेन प्रकरणस्य समाप्त्यर्थ-
मिष्टयोः प्रद्वाभिमतदेवतयोर्नमस्कारः क्रियते स्तोकदयेन ।

नमस्तस्मै गणेशाय यत्कण्ठः पुष्करायते ।
मदाभोगघनध्वानो नीलकण्ठस्य ताण्डवे ॥ १ ॥
दशरूपानुकारेण यस्य माद्यन्ति भावकाः ।
नमः सर्वविदे तस्मै विष्णवे भरताय च ॥ २ ॥

श्वस्य कण्ठः पुष्करायते मृदग्नवदाचरति मदाभोगेन
घनध्वानो निविडध्वनिः नीलकण्ठस्य श्रिवस्य ताण्डवे उद्गुते
वृक्षे तस्मै गणेशाय नमः । अत्र खण्डस्त्रेषाच्चिष्ठमाणोपमा-
शायाद्वाहनः । नीलकण्ठस्य मयूरस्य ताण्डवे यथा मेघ-
ध्वनिः पुष्करायत इति प्रतीतेः ।

दशरूपानुकारेणेति । एकच मस्यकूर्मादिप्रतिमानामुहे-
शेनाऽन्यचाऽनुकृतिरूपनाटकादिना यस्य भावकाः आतारो

रसिकाय माद्यन्ति इव अति तस्मै विष्णवेऽभिमताय प्रष्टाताय
भरताय च नमः ।

ओतुः प्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शते ।

कस्यचिदेव कदाचिद् दयया विषयं सरस्वती विदुषः ।
घटयति कमपि तमन्यौ ब्रजति जनो येन वैदग्धीम् ॥३॥

तं कच्चिद् विषयं प्रकरणादिरूपं कदाचिदेव कस्यचिदेव
केवः सरस्वती योजयति येन प्रकरणादिना विषयेणाऽन्यो
जनो विदग्धो भवति ।

स्वप्रवृत्तिविषयं दर्शयति ।

उद्गृत्योद्गृत्य सारं यमखिलनिगमान् नाद्यवेदं विरिच्छिश्
चक्रे यस्य प्रयोगं मुनिरपि भरतस्ताण्डवं नीलकण्ठः ।
शर्वाणी लास्यमस्य प्रतिपदमपरं लक्ष्म कः कर्तुमीष्टे
नाद्यानां किन्तु किञ्चित् प्रगुणरचनंया लक्षणं सङ्ग्रह्यामि ॥४॥

यं नाद्यवेदं वेदेभ्यः सारमादाय ब्रह्मा छतवान् यत्सम्बद्ध-
मभिनयं भरतस्तकार करणाङ्गहारांशकरोत् हरस्ताण्डवमु-
द्धतं लासं सुकुमारं नृक्तं पार्वतो छतवतो तस्य सामस्येन
सङ्गणं कर्तुं कः शकः तदेकदेशस्य तु दग्धरूपस्य सङ्गेषः
क्रियत इत्यर्थः ।

विषयैक्यप्रस्तुतं पैतानस्त्वं परिहरति ।

व्याकीर्णं मन्दवुद्दीप्ता जायते मतिविभ्रमः ।

तस्याऽर्थस्तप्तैस्तेन सङ्ग्रह्य नियतेऽज्ञसा ॥५॥

व्याकीर्णे विचित्रे विस्तीर्णे च रसग्राह्ये मन्दबुद्धीर्णां पुंसां
मतिमोहो भवति तेन तस्य नात्यवेदसार्थस्तपदैरेव सञ्ज्ञिप्य
स्वजुट्ट्या क्रियत इति ।

इदं प्रकरणं दशरूपग्रन्थानफलम् । दशरूपं किञ्चलमित्याह ।

आनन्दनित्यन्दिषु रूपेकेषु
व्युत्पत्तिमाचं फलमंशपबुद्धिः ।
योऽपोतिहासादिवदाह साधुस्
तस्मै नमः स्वादुपराज्ञुखाय ॥ ६ ॥

तत्र कैचित् ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥

इत्यादिना चिवर्गादिव्युत्पत्तिं काव्यफलत्वेनेच्छन्ति तत्त्विरा-
सेन खसंवेदः परमानन्दरूपो रसास्तादो दशरूपाणां फलं
न पुनरितिहासादिवत् चिवर्गादिव्युत्पत्तिमाचमिति इर्षितम् ।
नम इति सोऽनुष्ठम् ।

नात्यामां लक्षणं सञ्ज्ञिपामीत्युक्तम् । किं पुनर्खन् नात्य-
मित्याह ।

अवस्थानुष्ठातिर्नात्यं
काव्योपनिवद्धीरोदात्तात्यवस्थानुकारस्तुर्विधाभिनयेन
तादात्यापत्तिर्नात्यम् ।

रूपं दशरूपोत्त्वते ।

तदेव नात्यं दृश्यमानतया रूपमित्युच्चते जीवादिरूपवत् ।

रूपकं तत् समारोपाद्

इति । नटे रामाद्यवस्थारौपेण वर्तमानल्वात् रूपकं मुख-
चम्द्रादिवत् इत्येकस्मिन्बर्थे प्रवर्तमानस्य शब्दत्रयस्य इन्द्रः पुर-
न्दरः शक्र इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदो दर्शितः ।

दशधैव रसाश्रयम् ॥ ७ ॥

इति । रसानाश्रित्य वर्तमानं दशप्रकारकम् । एवेत्यवधारणं
शुद्धाभिप्रायेण नाटिकायाः सङ्कीर्णत्वेन वक्ष्यमाणल्वात् ।

तानेव दशभेदानुद्दिशति ।

नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः ।

व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥ ८ ॥

ननु ।

डोम्बी श्रीगदितं भाणो भाणीप्रस्थानरामकाः ।

काव्यं च सप्त नृत्यस्य भेदाः प्युस्तेऽपि भाणवत् ॥

इति रूपकान्तराणामपि भावाद् वधारणानुपपत्तिरित्याश-
क्षाऽऽह ।

अन्यद् भावाश्रयं नृत्यं

इति । रसाश्रयान् नाथाद् भावाश्रयं नृत्यमन्यदेव । तत्र भा-
वाश्रयमिति विषयभेदान् नृत्यमिति नृतेर्गात्रविक्षेपार्थत्वेनाऽऽ-
ङ्गिकबाङ्गल्यात् तत्कारिषु च नर्तकव्यपदेशाल् लोकेऽपि चाऽत्र
प्रेक्षणीयकमिति व्यवहारान् नाटकादेरन्यन् नृत्यम् । तद्देह-
त्वात् श्रीगदितादेरवधारणोपपत्तिः । नाटकादि च रसवि-
षयम् । रसस्य च पदार्थभूतविभावादिकसंसर्गात्मकवाक्यार्थ-

हेतुकलाद् वाक्यार्थाभिनयात्मकलं रसाश्रयमित्यनेन दर्शितम्। नाव्यमिति च नट अवस्थन्दन इति नटेः किञ्चिच्च चलनार्थलात् सात्त्विकबाङ्गल्यम्। अतएव तत्कारिषु नटव्यपदेशः। यथा च गात्रविक्षेपार्थले समानेऽप्यनुकारात्मकलेन नृत्तादन्यन् नृत्यं तथा वाक्यार्थाभिनयात्मकान् नाव्यात् पदार्थाभिनयात्मकमन्यदेव नृत्यमिति।

प्रसङ्गान् नृत्तं व्युत्पादयति।

नृत्तं ताललयाश्रयम्।

इति। तालश्चञ्चत्पुटादिः लयो झुतादिः तन्मात्रापेक्षोऽङ्गविक्षेपोऽभिनयपूर्व्यो नृत्तमिति।

अनन्तरोक्तं द्वितयं व्याचष्टे।

आद्यं पदार्थाभिनये मार्गो देशो तथा परम् ॥ ९ ॥

नृत्यं पदार्थाभिनयात्मकं मार्गं इति प्रसिद्धम्। नृत्तं च देशीति।

द्विविधस्याऽपि द्वैविष्यं दर्शयति।

मधुरोऽवृतभेदेन तद् द्वयं द्विविधं पुनः।

लास्यताण्डवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥ १० ॥

सुकुमारं द्वयमपि सास्यमुद्भूतं द्वितयमपि ताण्डवमिति। प्रसङ्गोक्तस्योपयोगं दर्शयति। तच्च च नाटकाद्युपकारकमिति। नृत्यस्य क्वचिदवान्तरपदार्थाभिनयेन नृत्यस्य च शोभाहेतुलेन नाटकादावुपयोग इति।

अनुकारात्मकत्वेन रूपाणामभेदात् किञ्चतो भेद इत्याग्निः ।

वसु नेता रसस्तेषां भेदके
इति । वसुभेदान् नायकभेदाह् रसभेदाह् रूपाणामन्योन्यं
भेद इति । वसुभेदमाह ।

वसु च द्विधा ।

कथमित्याह ।

तत्राऽधिकारिकं मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ११ ॥

इति । प्रधानभूतमाधिकारिकं यथा रामायणे रामसो-
तावृत्तान्त । तदङ्गभूतं प्रासङ्गिकं यथा तत्रैव विभीषणसु-
ग्रीवादिवृत्तान्त इति ।

निरुक्त्याऽधिकारिकं लक्षयति ।

अधिकारः फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः ।

तन्निर्वर्त्यमभिव्यापि वृत्तं स्याद्धिकारिकम् ॥ १२ ॥

इति । फलेन स्वामिसम्बन्धोऽधिकारः फलस्वामी चाऽधि-
कारी तेनाऽधिकारेणाऽधिकारिणा वा निर्वृत्तं फलपर्यन्ततां
नीयमानमितिवृत्तमाधिकारिकम् ।

प्रासङ्गिकं व्याचष्टे ।

प्रासङ्गिकं परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसङ्गतः ।

यस्येतिवृत्तस्य परप्रयोजनस्य सतस्तत्प्रसङ्गात् स्वप्रयोजन-
सिद्धिस्तत् प्रासङ्गिकमितिवृत्तं प्रसङ्गनिर्वत्तः ।

प्रासङ्गिकमपि पताकाप्रकरीभेदाद् द्विविधमित्याह ।

सानुबन्धं पताकाख्यं प्रकरी च प्रदेशभाक ॥ १३ ॥

दूरं यदनुवर्तते प्रासङ्गिकं सा पताका सुयोवादिवृत्तान्तवत् । पताकेवाऽसाधारणनायकचिक्कवत् तदुपकारित्वात् । यद्यत्यं सा प्रकरी अवणादिवृत्तान्तवत् ।

पताकाप्रसङ्गेन पताकास्थानकं व्युत्पादयति ।

प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनेऽन्योक्तिसूचकम् ।

पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥ १४ ॥

प्राकरणिकस्य भाविनोऽर्थस्य सूचकं रूपं पताकावद् भवतीति पताकास्थानकम् । तच्च च तुल्येतिवृत्ततया तुल्यविशेषणतया च द्विप्रकारमन्योक्तिसमाप्तोक्तिभेदात् । यथा रत्नवल्याम् ।

यातोऽस्मि पद्मनयने समयो ममैष

सुप्ता मयैव भवती प्रतिबोधनीया ।

प्रत्यायनामयमितीव सरोरुहिष्याः

स्त्रींस्तमस्तकनिवृकरः करोति ॥

यथा च तुल्यविशेषणतया ।

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृमां चणाद्

आयासं श्वसनोऽमैरविरलैरात्मतीमात्मनः ।

अद्योद्यानस्तामिमां समदनां जारीमिवाऽन्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटस्युतिमुखं देव्याः करिष्यान्यहम् ॥

एवमाधिकारिकद्विविधप्राप्तज्ञिकभेदात् चिविधस्याऽपि चै-
विधमाह ।

प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रत्वभेदात् चेधाऽपि तत् चिधा ।
प्रख्यातमितिहासादेरुत्पाद्यं कविकल्पितम् ।
मिश्रं च सङ्करात् ताभ्यां दिव्यमर्त्यादिभेदतः ॥ १५ ॥

इति निगदव्याख्यातम् ।

तस्येतिवृत्तस्य किं फलमित्याह ।

कार्यं चिवर्गस्तत् शुद्धमेकानेकानुबन्धं च ।
धर्मार्थकामाः फलम् । तच्च च शुद्धमेकमेकानुबन्धं
द्विव्यनुबन्धं वा ।

तत्साधनं व्युत्पादयति ।

स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्देतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यसाधकः पुरस्तादनेकप्रकारं विस्तारी
हेतुविशेषो बीजवह् बीजम् । यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य
रत्नावलीप्राप्तिहेतुरनुकूलदद्वे यौगन्धरायणव्यापारो विष्क-
म्भके न्यस्तः । यौगन्धरायणः । कः सन्देहः । दीपादन्यस्मा-
दिति पठति इत्यादिना ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ ।
इत्यन्तेन । यथा च वेणीसंहारे द्वौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीम-
क्रोधोपचितयुधिष्ठिरोत्पाहो बीजमिति । तच्च च महाकार्या-
वान्तरकार्यहेतुभेदादनेकप्रकारमिति ।

अवान्तरबीजस्य सञ्ज्ञान्तरमाह ।

अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥ १६ ॥

यथा रत्नावल्यामवान्तरप्रयोजनानङ्गपूजापरिसमाप्तौ
कथार्थविच्छेदे सत्यनन्तरकार्यहेतुरुदयनस्येन्दोरिवोद्विक्षते ।
सागरिका । श्रुत्वा । *कहं एसो सो उदयणणरिन्दो जस्ते अहुं
तादेण दिष्टेत्यादि । बिन्दुर्जले तैलबिन्दुवत् प्रसारित्वात् ।
इदानों पताकाद्यं प्रसङ्गाद् व्युक्तमोक्तं क्रमार्थमुपसंहरन्वाह ।

बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणः ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ता एताः परिकीर्तिः ॥ १७ ॥

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।

अन्यदवस्थापञ्चकमाह ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयन्तप्राप्त्याशानियतास्तिफलागमाः ॥ १८ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

त्रौत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ।

इदमहं सम्यादयामीत्यध्यवसायमात्रमारम्भ इत्युच्यते ।

यथा रत्नावल्याम् ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो दृद्धिहेतौ

दैवे चेत्यं दक्षहस्तावलम्बे ।

* कथं एष स उदयनरेत्रः यस्याऽहं तातेन इत्येत्यादि ।

इत्यादिना बचिवायत्तपिद्वैर्वत्सराजस्य कार्यारभो यौगन्ध-
रायणमुखेन दर्शितः ।

अथ प्रयत्नः ।

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोऽनित्वरात्मितः ॥ १८ ॥

तस्य फलस्याऽप्राप्तावुपाययोजनादिरूपस्वेष्टाविशेषः प्रयत्नः ।
यथा रत्नावल्यामालेख्याभिलेखनादिरूपत्सराजसमागमोपायः ।
*तहावि एत्यि अस्तो दंसणुदात्रो त्ति जहा तहा आलिहिअ
जधा समीहिअं करिस्मित्यादिना प्रतिपादितः ।

प्राप्त्याशामाह ।

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः ।

उपायस्याऽपायशङ्कायां भावादनिर्धारितैकान्ता फल-
प्राप्तिः प्राप्त्याशा । यथा रत्नावल्यां वृत्तोयेऽङ्के वेषपरिवर्ताभि-
सरणादौ समागमोपाये सति वांसवदत्तालक्षणापायशङ्काया
† एवं जदि अकालवादालो विअ आअच्छिअ अस्तो ण एद-
सुदि वासवदत्ता इत्यादिना दर्शितत्वादनिर्धारितैकान्ता
समागमप्राप्तिरुक्ता ।

नियताप्तिमाह ।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिः सुनिश्चिता ।

अपायाभावादवधारितैकान्ता फलप्राप्तिर्नियताप्तिरिति ।

* विद्व० । तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथा आलिख्य
यथा समीहितं करिष्यामि ।

† एवं यदि अकालवातालो आगत्वान्यतो न नेष्यति वासवदत्ता ।

यथा रत्नावल्यां विदूषकः । *सागरिका दुक्करं जीविस्मदि
इत्युपक्रम्य किं ण उपायं चिन्तेमि । इत्यनन्तरं राजा । वयस्य
देवीप्रसादनं मुद्रा नाऽन्यमत्रोपायं पश्यामीत्यनन्तराङ्गार्थिभि-
न्दुनाऽनेन देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान् नियता
फलप्राप्तिः सूचिता ।

फलयोगमाह ।

समयफलसम्पत्तिः फलयोगो यथोदितः ॥ २० ॥

यथा रत्नावल्यां रत्नावल्लोखाभचक्रवर्तिलावार्ताप्तिरिति ।
सन्धिलक्षणमाह ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासङ्घेन जायन्ते मुखाद्याः पञ्च सन्धयः ॥ २१ ॥

अर्थप्रकृतीनां पञ्चानां यथासङ्घेनाऽवस्थाभिः पञ्चभिर्दीग्रात्
यथासङ्घेनैव वक्ष्यमाणा मुखाद्याः पञ्च सन्धयो जायन्ते ।

सन्धिसामान्यलक्षणमाह ।

अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति ।

एकेन प्रयोजनेनाऽन्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः ।

के पुनर्ल्ले सन्धयः ।

मुखप्रतिमुखे गर्भः सावमर्शीपसंहृतिः ॥ २२ ॥

* सागरिका दुक्करं जीविष्यति इत्युपक्रम्य किं न उपाय चि-
त्तयस्ति ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नार्थरससम्भवा ।

अङ्गानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥ २३ ॥

बीजानामुत्पत्तिरनेकप्रकारप्रयोजनस्य रसस्य च हेतुमुख-
सृन्धिरिति व्याख्येयम् । तेनाऽत्रिवर्गफले प्रहसनादौ रसो-
त्पत्तिहेतोरेव बीजत्वमिति । अस्य च बीजारम्भार्थयुक्तानि
'द्वादशाऽङ्गानि भवन्ति । तान्याह ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं प्रिभावना ।

अङ्गेदभेदकरणान्यन्वर्थान्यथ लक्षणम् ॥ २४ ॥

एतेषां स्वसञ्ज्ञाव्याख्यातानामपि सुखार्थं लक्षणं क्रियते ।

बीजन्यास उपक्षेपः

यथा रक्तावस्थां नेपथ्ये ।

दीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधिर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय इटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभृतः ॥

इत्यादिना यैगन्धरायणो वत्सराजस्य रक्तावस्थीप्राप्तिहेतु-
भृतमनुकूलदैवं स्वव्यापारं बीजत्वेनोपक्षिप्तवानित्युपचेपः ।

परिकरमाह ।

तद्वाङ्गल्यं परिक्रिया ।

यथा तचैव । अन्यथा क्ष चिद्वादेशप्रत्ययप्रार्थितायाः

सिंखसेश्वरदुष्टिः समुद्रे प्रवहणभङ्गमग्रोत्थितायाः फलका-

सादनमित्यादिना सर्वथा स्युशन्ति स्वामिनमभ्युदया इत्यनेन
बीजोत्पत्तेरेव बद्धकरणात् परिकरः ।

परिन्यासमाह ।

तन्निष्पत्तिः परिन्यासो
यथा तत्रैव ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ
दैवे चेत्यं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिद्धेर्भान्तिर्नाऽस्ति सत्यं तथाऽपि
स्वेच्छाकारी भीत एवाऽस्मि भर्तुः ॥

इत्यनेन द्यागन्वरायणः स्वयापारदैवयोर्निष्पत्तिमुक्तवानिति
परिन्यासः ।

विलोभनमाह ।

गुणाख्यानाद् विलोभनम् ॥ २५ ॥

यथा रक्षावल्याम् ।

अस्त्वापास्त्वमस्त्वभासि नभसः पारं प्रयाते रवा-
वास्थानीं समये समं नृपजनः मायन्तने सम्यतन् ।
सम्प्रत्येष सरोरुहद्युतिमुषः पादास्त्वाऽसेवितुं
प्रोत्युत्कर्षक्तो दृशामुदयनस्येन्दोरिवोद्दीचते ॥

इति वैतालिकमुखेन चन्द्रतुल्यवत्सराजगुणवर्णनया सागरि-
कायाः समागमहेलनुरागबीजानुगुण्येनैव विलोभनाद् विलो-
भनमिति । यथा च वेणीसंहारे ।

मन्यायस्त्वार्णवान्मःऽनुतकुहरवलम्बन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रस्त्रयघनघटान्यसङ्गाद्युचण्डः ।

कृष्णाक्रोधायदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्धातवातः
केनाऽस्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोयम् ॥
इत्यादिना यशोदुन्दुभिरित्यन्तेन द्वौपद्मा विलोभनाद् विलो-
भनमिति ।

अथ युक्तिः ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः

यथा रत्नावल्यां मयाऽपि चैनां देवीहस्ते सबङ्गमानं
निक्षिपता युक्तमेवाऽनुष्ठितं कथितं च मया यथा बाभ्यः
कम्बुकी सिंहलेश्वरामात्येन वसुभूतिना सह कथं कथमपि
समुद्रादुत्तीर्य कोशलोच्छित्तये गतस्य रूमण्ठतो घटित इत्य-
नेन सागरिकाया अन्नःपुरस्याया वत्सराजस्य सुखेन दर्श-
नादिप्रयोजनावधारणाद् बाभ्यमिंहलेश्वरामात्ययोः स्वना-
यकसमागमहेतुप्रयोजनलेनाऽवधारणाद् युक्तिरिति ।

अथ प्राप्तिः ।

प्राप्तिः सुखागमः ।

इति । यथा वेणीमंहारे । चेटी । *भद्रिणि परिकुविदो
विअ कुमारो लक्ष्मीयदीत्युपक्रमे । भीमः ।

मध्वामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रघिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सम्मूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु-
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

* भर्ति परिकुमित इव कुमारो जात्यते ।

द्वौपदी श्रुत्वा सहर्षं *नाथ असुदपुव्वं खु एदं वशं ता
पुणो पुणो भण इत्यनेन भीमकोधबीजान्वयेनैव सुखप्राप्या
द्वौपद्याः प्राप्तिरिति । यथा च रत्नावल्यां सागरिका श्रुत्वा
सहर्षं परिवृत्य स्त्युहं पश्यन्ती । †कधं अश्च सो राशा उद-
यणो जस्ते अहं तादेण दिष्णा ता परप्पेसणदूसिदं मे जीविदं
एहस्त दंसणेण बङ्गमदं संजादमिति । सागरिकायाः सुखं-
गमात् प्राप्तिरिति ।

अथ समाधानम् ।

बीजागमः समाधानं

यथा रत्नावल्यां वासवदत्ता । ‡तेण हि उच्चणेहि मे उव-
अरणादं । सागरिका । भट्टिणि एदं सब्वं सज्जम् । वासव-
दत्ता । निरूप्याऽत्मगतं अहो प्रमादो परिअणस्तु जस्ते
एव दंसणपहादो पञ्चतेण रक्खोअदि तस्तु च्छेव कहं दिट्टि-
गोअरं आअदा भोदु एवं दाव । प्रकाशं । हंजे सागरिए
कीष तुमं अज्ज पराहीणे परिअणे मन्त्राणूसवे सारिअं मोक्षाण

* नाथ अश्रुतपूर्वमेतद्वचनं तत्पुनः पुनर्भूण ।

† कथमयं स राजा उदयनो यस्याऽहं तातेन दत्ता तत् परप्रेषण-
दूषितं मे जीवितं एतस्य दर्शनेन बङ्गमतं सज्जातं ।

‡ तेन हि मे उपकरणानि उपनय । सागरिका । भर्दारिके
एतत् सर्वं सज्जं । वासवदत्ता निरूप्यात्मगतं, अहो प्रमादः परि-
जनस्य यस्तैव दर्शनपथात् प्रयत्नेन रक्ष्यते तस्यैव कथं दृष्टिगोचरं
आगता भवेत् । एवं तावत् । प्रकाशं । चेटि सागरिके कथं
त्वमद्य पराधीने परिजने मदनोत्सवे सारकां मुक्तेहागता, तस्मा-

इहागदा ता तहिं ज्ञेव गच्छ इत्युपक्रमे सागरिका खगतं सारिआ दाव मए सुसङ्गदाए हत्ये समर्पिदा पेक्खिदुं च मे कुतूहलं ता अलक्खिआ पेक्खिस्समित्यनेन वासवदत्ताया रत्नावलीवत्सराजयोर्दर्शनप्रतीकारात् सारिकायाः सुसङ्गतार्पणेन अलक्षितप्रेक्षणेन च वत्सराजसमागमहेतोर्बीजस्योपादानात् समाधानमिति । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । भवतु पाञ्चालराजतनये श्रूयतामचिरेणैव कालेन ।

चञ्चद्गुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्थानावनद्वघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसविष्यति कचांस्तव हेवि भीमः ॥

इत्यनेन वेणीसंहारहेतोः क्रोधबीजस्य पुनरुपादानात् समाधानम् ।

अथ विधानम् ।

विधानं सुखदुःखद्वात् ॥ २६ ॥

यथा मालतीमाधवे प्रथमेऽङ्के । माधवः ।

याक्षा मुङ्गर्वलितकन्धरमाननं तद्
आवृत्तवृत्तशतपद्मनिभं वहन्था ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाद्या
गाढं निखात इव मे इदये कटाचः ॥

तच्चैव गच्छ, इत्युपक्रमे सागरिका खगतं सारिका तावन्मया सुसङ्गताया इस्ते समर्पिता प्रेक्षितुं च मे कुतूहलं तत् अलक्षिता प्रेक्षिष्ये ।

यद्विस्मयस्तिमितमस्तुमितान्यभावम्
आनन्दमन्दमस्तुतस्त्रवनादिवाऽभूत् ।
तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीयम्
अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥

इत्यनेन मालत्यवलोकनस्याऽनुरागस्य समागमहेतोर्बीजानु-
गुण्येनैव माधवस्य सुखदुःखकारित्वाद् विधानमिति । यथा च
वेणीसंहारे । द्वौपदी । *एष पुणेवि तुम्हेहिं अहं आश्र-
च्छिअ समाप्तासिद्ध्वा । भीमः ।

ननु पाञ्चालराजतनये किमद्याऽप्यलीकाश्वासनया ।
भूयः परिभवक्षान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।
अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥
इति सङ्ग्रामस्य सुखदुःखहेतुत्वाद् विधानमिति ।
अथ परिभावना ।

परिभावोङ्गुतावेश

इति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । दृष्टा सविस्मयम् ।
†कधं पच्चक्षो ज्जेव अण्डो यूच्चं पडिच्छेदिता अहंपि इधं द्विद
ज्जेव एं पूजदूसं । इत्यनेन वत्सराजस्य अनङ्गरूपतया अपक्षवा-
दनङ्गस्य च प्रत्यक्षस्य पूजायहेणस्य लोकोन्तरत्वादङ्गुतरसावेशः

* नाथ पुनरपि त्वयाहमागत्य समाश्वासयितव्या ।
† कथं प्रत्यक्ष एवामङ्गः यूयं प्रतिच्छेदिता अहमपि इह स्थितैवैनं
पूजयिष्यामीति ।

परिभावना । यथा च वेणीसंहारे । द्रौपदी । *किं दाणिं
एसो पलच्छजलधरत्यणिदमंसलो खणे खणे समरदुन्दुभी
ताडीयदि त्ति । इति खोकोन्तरसमरदुन्दुभिध्वनेर्विस्मय-
रसावेशाद् द्रौपद्याः परिभावना ।
अथोऽन्नेदः ।

उहेदो गूढमेदनम् ।

•इति । यथा रक्षावल्यां वत्सराजस्य कुसुमायुधव्यपदेशगूढस्य
वैतालिकवचसा अस्तापास्तेत्यादिनोदयनस्येत्यन्तेन बीजानुगु-
णेनैवोऽन्नेदनादुऽन्नेदः । यथा च वेणीसंहारे । आर्य किमि-
दानीमध्यवस्थति गुहरित्युपक्रमे । नेपथ्ये ।

यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्रेन मन्दीकृतं
यद् विस्मर्तुमपीहितं श्रमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद् द्यूतारणिसमृतं नृपसुंताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥
भीमः । सहर्षम् । जृम्भतां जृम्भतां सम्रत्यप्रतिहतमार्यस्य क्रो-
धज्योतिरित्यनेन छन्नस्य द्रौपदीकेशसंयमनहेतोर्युधिष्ठिर-
क्रोधस्योऽन्नेदनादुऽन्नेदः ।

अथ करणम् ।

करणं प्रकृतारम्भो

---

* किमिदानीमेष प्रलयजजधरस्तनितमांसजः द्वये द्वये समरदु-
न्दुभिष्माणते इति ।

यथा रत्नावल्याम् । *एमो दे कुसुमाउह ता अमोहदंसणो
मे भविस्तुसि त्ति दिठुं जं षेक्षिदव्यं ता जाव ण कोवि मं पे-
क्षहू ता गमिस्तुं दत्यनेनाऽनन्तराङ्कप्रकृतनिर्विप्रदर्शनारम्भणात्
करणम् । यथा च वेणीसंहारे । तत् पाञ्चालि गच्छामो वय-
मिदानों कुरुकुलक्षयायेति । सहदेवः । आर्य गच्छाम इदानों
गुहजनानुञ्जाता विक्रमानुरूपमाचरितुमित्यनेनाऽनन्तराङ्क-
प्रस्त्रयमानसङ्गामारम्भणात् करणमिति । सर्वत्र चेहोद्देश-
प्रतिनिर्देशवैषम्यं क्रियाक्रमस्याऽविवक्षितलादिति ।

अथ भेदः ।

भेदः प्रोत्साहना मता ॥ २७ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । †एध मा कु जलमेणीपरिभ-
वुद्दीविदकोवा अणवेक्षिदसरीरा परिक्रमिस्तुध जदो अप्प-
मन्तसञ्चरणीयादं सुणोयन्ति रित्तवलादं । भीमः । अयि
सुक्षिप्तिये ।

अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसासान्द्रमस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिकृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।
स्फीतास्त्रक्षपानगोष्ठीरसदशिवशिवात्मर्यनृत्यत्कवन्धे
सङ्ग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥

* नमस्ते कुसुमायुध तदमोघदर्शनो मे भविष्यसीति, दृष्टं यत्
प्रेक्षितव्यं तत् यावन्न कोऽपि मां प्रेक्षते तत् गमिष्यामोति ।

† नाथ मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपा अनपेक्षितश्चरीराः
परिक्रमिष्यद्य यतोऽप्रमत्तसञ्चरणीयानि श्रूयन्ते रिषुबलानि ।

इत्यनेन विषेण्यायाः द्वौपद्याः क्रोधोत्साहबीजानुगुणेनैव प्रो-
त्साहनाद् भेद इति ।

एतानि च द्वादशमुखाङ्गानि बीजारम्भद्योतकानि साक्षात्
पारम्पर्येण वा विधेयानि । एतेषामुपच्छेपपरिकरपरिन्यास-
युक्त्युद्देशमाधानानामवश्यं भावितेति ।
अथ साङ्गं प्रतिमुखसञ्चिमाह ।

लक्ष्यालक्ष्य इवोङ्गेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।
बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदशं ॥ २८ ॥

तस्य बीजस्य किञ्चिल् लक्ष्यः किञ्चिदलक्ष्य इवोङ्गेदः
प्रकाशनं तत् प्रतिमुखम् । यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्गे वत्स-
राजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्गोपच्छिन्नस्य
सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतथा किञ्चिल् लक्ष्यस्य वा-
सवदत्तया च चित्रफलकृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानस्य
दृश्यादृश्यरूपतयोङ्गेदः प्रतिमुखसञ्चिरिति । वेणीसंहारेऽपि
द्वितीयेऽङ्गे भीमादिवधेन किञ्चिल् लक्ष्यस्य कर्णाद्यवधाच्
चाऽलक्ष्यस्य क्रोधबीजस्योङ्गेदः ।

संहस्रत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
खबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥
इत्यादिभिः ।

दुःशासनस्य ददयक्षतजाम्बुपाने
दुर्योधनस्य च यथा गदयोरुभङ्गे ।

तेजस्तिनां समरमूर्द्धनि पाण्डवानां
ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥
इत्येवमादिभिर्षोङ्गेदः प्रतिमुखसन्धिरिति । अस्य च पूर्वाङ्गोप-
चिन्तविन्दुरूपबीजप्रयत्नार्थानुगतानि चयोदशाङ्गानि भवन्ति ।
तात्पांह ।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी ।
नर्मद्युतिः प्रगयणं निरोधः पर्युपासनम् ॥ २८ ॥
वज्रं पुष्पमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ।
यथोद्देशं लक्षणमाह ।

रत्यर्थेहा विलासः स्याद् दृष्टनष्टानुसर्पणम् ।
परिसर्पी विधूतं स्यादरतिस्तच्छमः शमः ॥ ३० ॥ ✓
परिहासवचो नर्म धूतस्तज्जा द्युतिर्मता ।
उत्तरा वाङ् प्रगयणं हितरोधो निरोधनम् ॥ ३१ ॥
पर्युपास्तिरनुनयः पुष्पं वाक्यं विशेषवत् ।
उपन्यासस्तु सोपायं वज्रं प्रत्यक्षनिष्ठुरम् ।
चातुर्वर्णोपगमनं वर्णसंहार इष्यते ॥ ३२ ॥

रत्यर्थेहेति । यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । *हित्रुत्र प-
सीद पसीद किं इमिणा आआसमेत्तफलेण दुःखजणप्त्यणा-
णुबन्धेणेत्युपक्रमे तहावि आलेखगदं तं जणं कदुच्च जधा समी-
हिदं करिसुं । तहावि तस्म एत्यि अलो दंसलोवाउत्ति इत्येति-

* दृदय प्रसीद प्रसीद किमनेन आयासमात्रफलेन दुर्लभजन-
प्रार्थनानुबन्धेन । तथापि आलेखगतं तं जनं दृत्वा यथा समीहितं
करिष्यामि । तथापि तस्य नास्त्वन्यो दर्शनोपाय इति ।

र्वत्सराजसमागमरतिं चिचादिजन्यामषुद्दिश्य सागरिकाया-
स्मेष्टाप्रयत्नोऽनुरागबीजानुगतो विलास इति ।

अथ परिसर्पः । दृष्टेति । यथा वेणीसंहारे । कञ्चुकी । योऽय-
मुद्यतेषु बलवत्सु अथवा किं बलवत्सु वासुदेवसहायेषु अरिषु
अद्याऽप्यन्तःपुरसुखमनुभवति । इदमपरमयथायथं खामिनः ।

आशस्त्रयहणादकुण्डपरशोस्तस्याऽपि जेता मुनेस्

तापायाऽस्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीमः शरैः शायितः ।

प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्चान्तस्य चैकाकिनो

बालस्याऽयमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्वधात् ॥

दृथ्यनेन भीमादिवधे दृष्टस्याऽभिमन्युवधान् नष्टस्य बलवतां पा-
ण्डवानां वासुदेवसहायानां सङ्गामलक्षणविन्दुबीजप्रयत्नान्वयेन
कञ्चुकिमुखेन बीजानुसर्पणं परिसर्प इति । यथा च रत्नावल्यां सा-
रिकावचनचित्रदर्शनाभ्यां सागरिकानुरागबीजस्य दृष्टनष्टस्य
क्षाऽसौ क्षाऽसावित्यादिना वत्सराजेनाऽनुसरणात् परिसर्प इति ।

अथ विधूतम् । दिधूतमिति । यथा रत्नावल्याम् । साग-
रिका । *सहि अहित्र्यं मे संतावो वाधेदि । सुसङ्गता ।
दीर्घिकातो नलिनोदलानि मृणालिकाश्वानीयाऽस्या अङ्गे
ददाति । सागरिका । तानि चिपल्ली । †सहि अवणेहि
एदाहं किं अआरणे अन्ताणं आयासेषि एं भणामि ।

* सखि अधिकं मे सन्तापो बाधते ।

† सखि अपनयैतानि कथमकारणमात्मानमायासयसि, ननु
भणामि ।

*दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियस्खिविषमं प्रेमं मरणं सरणं एवर एकं ॥

इत्यनेन सागरिकाया बीजान्वयेन शीतोष्चारविधूननाद् विधूतम् । यथा च वेणीमंहारे भानुमत्या दुःखप्रदर्शनेन दुर्योधनस्याऽनिष्टशङ्कया पाण्डवविजयशङ्कया वा रतेविधूननमिति ।

अथ शमः । तच्चम इति । तस्या अरतेषुपशमः शमः ।

यथा रत्नावल्याम् । राजा । वयस्याऽनया लिखितोऽहमिति यत् सत्यमात्मन्यपि मे बङ्गमानस्त् कथं न पश्यामीति प्रक्रमे । सागरिका । आत्मगतम् । †हित्रत्र समस्तस मणोरहो त्रि दे एत्तिश्च भूमिं ए गदो इति किञ्चिदरत्युपशमात् शम इति ।

अथ नर्म । परिहासवच इति । यथा रत्नावल्याम् । सुसङ्गता । †सहि जस्तु कए तुमं आश्रदा सो अत्रं पुरदो चिठुदि । सागरिका । सास्त्रयम् । सुसङ्गदे कस्तु कए अहं आश्रदा । सुसङ्गता । अदू अप्पसङ्गिदे एं चित्तफलअस्तु ता गेह एदमित्यनेन बीजान्वितं परिहासवचनं नर्म । यथा च वेणीमंहारे । दुर्योधनः । चेटोहस्तादर्घपात्रमादाय देव्याः समर्पयति । पुनर्भानु-

* दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।

प्रियस्खिविषमं प्रेमं मरणं शरणं केवलमेकं ।

† हृदय समाश्वसिहि, मनोरथोऽपि ते एतावतीं भूमिं न गत इति ।

‡ सखि यस्य छते त्वमागता सोऽयं पुरतस्तिष्ठति । सागरिका सास्त्रयं सुसङ्गते कस्य छतेऽहमागता? अयि आत्मशङ्किते ननु चित्रफलकस्य तदृहायैतदिति ।

..

मती । अर्धं दत्ता । *हला उवणेहि मे कुसुमादं जाव अवराणं पि देवाणं सवरिअं णिवन्तेमि हस्तौ प्रसारयति । दुर्योधनः ।

पुष्पाण्युपनयति । भानुमत्यास्तत्स्यर्जातकम्याया हस्तात् पुष्पाणि पतन्तीत्यनेन नर्मणा दुःखप्रदर्शनोपशमार्थं देवतापूजाविन्नकारिणा बीजोहाटनात् परिहासस्य प्रतिमुखाङ्गलं युक्तमिति ।

* अथ नर्मद्युतिः । धृतिरिति । यथा रत्नावल्याम् । सुसङ्गता । † सहि अदिणिङ्गुरा दाणिं सि तुमं जा एवं पि भद्रिणा हत्यावलंविदा कोवं ण मुञ्चसि । सागरिका । सभूमङ्गमीषद्विहस्य । सुसङ्गदे दाणिं पि ण विरमसोत्यनेनाऽनुराग-बीजोहाटनान्वयेन धृतिर्नर्मजा द्युतिरिति दर्शितमिति ।

अथ प्रगयणम् । उत्तरेति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । ‡भो वश्वस्तु दिङ्गुआ वडुमे । राजा । सकौतुकम् । वयस्य किमेतत् । विदूषकः । §भो एदं क्वतं जं मए भणिदं तुमं एव आलिहिदो को अलो कुसुमाउहव्वदेसेण णिएहवो-अदीत्यादिना ।

* हला उपनय मे कुसुमानि यावदपरेषामपि देवानां सपर्यां निवर्तयामि ।

† सहि अतिनिष्ठुरासीदानीं त्वं या एवमपि भर्ता हस्तावलम्बिता कोपं न मुञ्चसि । सागरिका । सभूमङ्गमीषद्विहस्य सुसङ्गते इदानी-मपि न विरमसि ।

‡ भो वयस्य दिल्ला वर्धसे ।

§ भो एतत् खलु तत् यन्मया भणितं त्वमेव आलिखितः । कोऽन्यः कुसुमायुधव्यपदेशेन निङ्गूयते ।

परिच्छुतस्तुचकुम्भमधात्
किं शेषमायासि मृणालहार ।
न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
तत्राऽवकाशो भवतः किमु स्यात् ॥

इत्यनेन राजविदूषकसागरिकासु सङ्गतानामन्यवच्चनेनोच्च-
रोच्चरानुरागबीजोङ्गाटनात् प्रगयणमिति ।

अथ निरोधः । हितरोध इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । धिङ्गुर्ख ।
प्राप्ता कथमपि दैवात् कण्ठमनीतैव सा प्रकटरागा ।

रत्नावलीव कान्ता मम हस्ताद् भंशिता भवता ॥

इत्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागमरूपहितस्य वासवदत्ता-
प्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधान् निरोधनमिति ।

अथ पर्युपासनम् । पर्युपास्त्रिरिति । यथा रत्नावल्याम् । राजा ।

प्रसीदेति ब्रूयामिदमूषति कोषे न घटते
करिष्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।
न मे दोषोऽस्त्रीति लैमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा
किमेतस्मिन् वक्तुं ज्ञमिति न वेद्धि प्रियतमे ॥

इत्यनेन चित्रगतयोर्नायकयोर्दर्शनात् कुपिताया वासवदत्ता-
या अनुनयनं नायकयोरनुरागोङ्गाटान्वयेन पर्युपासनमिति ।

अथ पुष्पम् । पुष्पमिति । यथा रत्नावल्याम् । राजा ।
सागरिकां हस्ते गृहीता स्पर्शं नाटयति । विदूषकः । *भो
एसा अपुवा सिरी तए समाप्तादिदा । राजा । वयस्य सत्यम् ।

* भो एषा अपुवा श्रीः त्वया समाप्तादिता ।

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।
 कुतोऽन्यथा स्ववत्येष स्वेदच्छव्यामृतद्रवः ॥
 इत्यनेन नायकयोः साक्षाद्दीन्योन्यदर्शनादिना सविशेषानुरा-
 गोङ्गाटनात् पुष्पम् ।

अथोपन्यासः । उपन्यास इति । यथा रत्नावल्याम् । सु-
 सङ्गता । *भट्टा अलं सङ्काए मणि भट्टिणे पसाएण
 कीलिदं एव ता किं कलाभरणकेण अदोवि मे गहन्ना
 पसाञ्चो जं कोष तए अहं एत्य आलिहिअ त्ति कुविआ
 मे पिअसही साअरिआ ता पसादीअदु इत्यनेन सुसङ्गता-
 वचसा सागरिका मया लिखिता सागरिकया च लभिति
 सूचयता प्रसादोपन्यासेन बीजोङ्गेदादुपन्यास इति ।

अथ वज्रम् । वज्रमिति । यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता ।
 फूलकं निर्दिश्य । † अज्जउत्त एषावि जा तु ह समोवे एदं किं
 वसन्तअस्तु विलाणं । पुनः अज्जउत्त ममावि एदं चित्तकर्म पे-
 क्खन्तीए सीमवेच्छणा समुप्यसा इत्यनेन वासवदत्तया वत्सराजस्य
 सागरिकानुरागोङ्गेदनात् प्रत्यक्षनिष्टुराभिधानं वज्रमिति ।

अथ वर्णसंहारः । चातुर्वर्णेति । यथा वीरचरिते वृत्तीयेऽङ्गे ।

* भर्तुरजं शङ्कया मयापि भर्तुः प्रसादेन क्रीडितमेव तत् किं
 कर्णाभरणेन । असावपि मे गुरुः प्रसादः यत् कथं त्वयाहमत्रालिखि-
 तेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका तत् प्रसाद्यतां ।

† आर्यपुत्र एषापि या तव समोपे । एतत् किं वसन्तकस्य वि-
 ज्ञानं । आर्यपुत्र ममापि एतत् चित्तकर्म पश्यन्त्याः श्रीष्वेदना
 समुत्पद्मा ।

परिषदियमृषीणामेष वृद्धो युधाजित्
सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।
अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः
प्रभुरपि जनकानामद्रुहो याचकस्ते ॥

इत्यनेन चृषिक्षचियामात्यादीनां सङ्गतानां वर्णानां वच्सा
रामविजयाशंसिनः परशुरामदुर्णयस्याऽद्रोहयाद्वाहारेणोऽद्वे-
दनाद् वर्णसंहार इति ।

एतानि च चयोदश प्रतिमुखाङ्गानि मुखसन्ध्युपक्षिप्तविन्दु-
लक्षणावान्तर्बीजमहाबीजप्रयत्नानुगतानि विधेयानि । एतेषां
च मध्ये परिसर्पप्रशमवज्ञोपन्यासपुष्पाणां प्राधान्यम् । इतरेषां
यथासम्भवं प्रयोग इति ।

अथ गर्भसन्धिमाह ।

गर्भस्तु दृष्टनष्टस्य बीजस्याऽन्वेषणं मुडः ।
द्वादशाङ्गः पताका स्थान् न वा स्थात् प्राप्निसम्भवः ॥३३॥

प्रतिमुखसन्धौ लक्ष्यालक्ष्यरूपतया स्तोकोऽङ्गिन्नस्य बीजस्य
सविशेषोऽद्वेदपूर्वकः सान्तरायो लाभः पुनर्विच्छेदः पुनः प्राप्निः
पुनर्विच्छेदः पुनश्च तस्यैवाऽन्वेषणं वारंवारं सोनिर्धारितैकान्त-
फलप्राप्त्याशात्मको गर्भसन्धिरिति । तत्र चौत्सर्गिकत्वेन प्रा-
प्नायाः पताकायाः अनियमं दर्शयति । पताका स्थान् न वे-
त्यनेन । प्राप्निसम्भवस्तु स्थादेवेति दर्शयति । स्यादिति । यथा
रत्नावस्थां दृतीयेऽद्वे वत्सराजस्य वासवदत्तालक्षणापायेन
तदेषपरिग्रहसागरिकाभिसरणोपायेन च विदूषकवचसा सा-

गरिकाप्राप्याशा प्रथमं पुनर्वासवदन्तयाविच्छेदः पुनः प्राप्तिः
पुनर्विच्छेदः पुनरपायनिवारणोपायान्वेषणं नाऽस्ति देवी-
प्रसादनं मुक्ताऽन्य उपाय इत्यनेन दर्शितमिति । स च द्वाद-
शाङ्को भवति ।

तान्युद्दिश्ति ।

अभूताहरणं मार्गं रूपोदाहरणे क्रमः ।
सङ्ग्रहस्तानुमानं च तोटकाधिवले तथा ॥ ३४ ॥
उद्देगस्तम्भमात्रेपा लक्षणं च प्रणीयते ।

इति । यथोद्देशं लक्षणमात्र ।

अभूताहरणं क्वद्य

इति । यथा रत्नावल्याम् । *साधु रे अमच्च वसन्तम् साधु ।
अदिसद्दो तए अमच्चो जोगन्धरात्रेण इमाए सन्धिविगह-
चिन्ताए इत्यादिना प्रवेशकेन गृहीतवासवदन्तावेषायाः सा-
गरिकाया वत्सराजाभिसरणं क्वद्य विदूषकसुसङ्गताकृपका-
स्तनमालानुवादद्वारेण दर्शितमित्यभूताहरणम् ।

अथ मार्गः ।

मार्गस्तत्वार्थकीर्तनम् ॥ ३५ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । †दिद्विश्वा वडुसि
समीहिताभ्यधिकाए कञ्जिद्वीए । राजा । वयस्य कुशलं प्रि-

* साधु रे अमात्र वसन्तक साधु । अतिशयितस्त्वयामात्रो यौग-
न्धरायणाऽनया सन्धिविग्रहचिन्तया ।

† दिद्विश्वा वर्धसे समीहिताभ्यधिकया कार्यसिद्धा ।

यायाः । विदूषकः । *अद्वरेण सञ्चं ज्ञेष्व पेक्खिन्न जाणिहिसि ।
राजा । दर्शनमपि भविष्यति । विदूषकः । सर्वम् । †कीष-
ण भविस्सदि जस्ते दे उवहसिदविहस्फदिबुद्धिविहवो अहं
अमस्तो । राजा । तथापि कथमिति श्रोतुमिच्छामि । विदू-
षकः । कर्णे कथयत्येवमित्यनेन यथा विदूषकेण सागरिका-
समागमः सूचितः तथैव निश्चितरूपे राज्ञे निवेदित इति
तत्त्वार्थकथनान् मार्ग इति ।

अथ रूपम् ।

रूपं वितर्कवद् वाक्यं

इति । यथा रक्षावल्याम् । राजा । अहो किमपि कामिज-
नस्य खग्टहिणीसमागमपरिभाविनोऽभिनवं जनं प्रति पक्ष-
पातः । तथाहि ।

प्रणयविशदां दृष्टि वक्ते ददाति न शङ्किता
घटयति घनं कण्ठास्तेषे रसान् न पयोधरौ ।
वदति बङ्गशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो
रमयतितरां सङ्केतस्था तथापि हि कामिनी ॥

कथं चिरयति वसन्तकः । किन्नु खलु विदितः स्यादयं
हृत्तान्तो देव्या इत्यनेन रक्षावलीसमागमप्राप्यानुगुणेनैव
देवीशङ्कायास्त्र वितर्काद् रूपमिति ।

* अचिरेण खयमेव प्रेक्ष्य ज्ञास्यसि ।

† कथं न भविष्यति यस्य ते उपहसितवहस्यतिबुद्धिविभवोऽह-
ममात्मः ।

अथोदाहरणम् ।

सोत्कर्षं स्थादुदाहृतिः ।

इति । यथा रक्षावल्याम् । विदूषकः । सर्वम् । ही ही
 *भो कोशंवीरज्जलाहेणावि ए तादिसो वशस्त्वा परितोसो
 आसि यादिसो मम सशासादो पित्रवश्चणं सुणिश्च भविस्तुदि
 न्ति तक्षेमीत्यनेन रक्षावलोप्राप्तिवार्ताऽपि कोशाम्बीराज्य-
 लाभादतिरिच्यत इत्युक्तर्षाभिधानादुदाहृतिरिति ।

अथ क्रमः ।

क्रमः सच्चिन्त्यमानाप्तिर्

इति । यथा रक्षावल्याम् । राजा । उपनतप्रियासमाग-
 मोत्सवस्थाऽपि मे किमिदमत्यर्थमुक्ताम्यति चेतः । अथवा ।

तीव्रः स्मरसन्तापो न तथाऽऽदै बाधते यथाऽऽसन्ने ।

तपति प्रावृषि सुतरामभ्यर्णजलागमो दिवसः ॥

इति । विदूषकः । आकर्षं । [†]भोदि सागरिए एसो पित्र-
 वशस्त्वा तुमं ज्ञेव उद्दिष्टिश्च उक्तराणिभ्यरं मन्त्रेदिता नि-
 वेदेमि से तुहागमणमित्यनेन वत्सराजस्य सागरिकासमागम-
 मभिस्तुष्टत एव भान्तसागरिकाप्राप्तिरिति क्रमः ।

अथ क्रमान्तरं मतभेदेन ।

* भोः कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशो वयस्यस्य परितोष
 आसीद्यादृशो मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति तर्कयामि ।

† भवति सागरिके रथ प्रियवयस्यः त्वामेवोद्दिश्य उक्तराणिभ्यरं
 मन्त्रयति तन्निवेदयामि तस्मै तवागमनं ।

भावज्ञानमथाऽपरे ॥ ३६ ॥

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । उपस्थृत्य । प्रिये सागरिके ।

शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृश्ये पद्मानुकारौ करौ
रम्भागर्भनिभं तवोरुद्युगलं बाहू मृणालोपमौ ।
दत्याह्नादकराखिलाङ्गि रभसान् निःशङ्कमालिङ्गमाम्
शङ्कानि लमनङ्गतापविधुराण्येत्ये हि निर्वापय ॥

इत्यादिना इह तदप्यस्येव विम्बाधर इत्यन्तेन वासवदत्तया
वत्सराजभावस्य ज्ञातल्वात् क्रमान्तरमिति ।

अथ सङ्ग्रहः ।

सङ्ग्रहः सामदानोक्तिर्

इति । यथा रत्नावल्याम् । साधु वयस्य साधु इहं ते पारि-
तोषिकं कटकं ददामीत्याभ्यां सामदानाभ्यां विदूषकस्य साग-
रिकासमागमकारिणः सङ्ग्रहात् सङ्ग्रह इति ।

अथाऽनुमानम् ।

अभ्युद्दो लिङ्गतोऽनुमा ।

यथा रत्नावल्याम् । राजा । धिङ् मूर्खं लत्तात् एवाऽय-
मापतितोऽस्माकमनर्थः । कुतः ।

समारूढा प्रीतिः प्रणयबङ्गमानात् प्रतिदिनं

व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।

प्रिया मुञ्चत्य खुटमसहनाजीवितमसौ

प्रष्टाष्टस्य प्रेमणः खलितमविरह्यं हि भवति ॥

..

विदूषकः । *भो वशस्तु वासवदत्ता किं करदस्तुदि त्ति ण
जाणामि । सागरिशा उण दुक्तरं जीविस्तुदि त्ति तक्तेमी-
त्यत्र प्रकृष्टप्रेमस्तुत्तनेन सागरिकानुरागजन्येन वासवदत्ताया
मरणाभ्यूहनमनुमानमिति ।

अथाऽधिवलम् ।

अधिवलमभिसन्धिः

इति । यथा रक्षावल्याम् । काञ्चनमाला । †भद्रिणि इत्रं
सा चित्तसालिशा ता वसन्तशस्तु सखं करेमि छोटिकां ददाति
इत्यादिना वासवदत्ताकाञ्चनमालाभ्यां सागरिकासुसङ्गता-
वेषाभ्यां राजविदूषकयोरभिसन्धीयमानलादधिवलमिति ।

अथ तोटकम् ।

संरब्धं तोटकं वचः ॥ ३७ ॥

इति । यथा रक्षावल्याम् । वासवदत्ता । उपसृत्य । ‡अज्ज-
उत्त जुन्तमिणं सरिसमिणं । पुर्णः सरोषम् । §अज्जउत्त
उड्हेहि किं अज्जवि आहिजाईए सेवादुःखमणुभवीअर्दिं कञ्च-
णमाले एदेण ज्वेव पासेण वन्धिश्च आणेहि एण दुद्वव्यणम् ।
एदं पि दुद्वक्षुञ्च अगदो करेहि इत्यनेन वासवदत्ता

* भोः वयस्य वासवदत्ता किं करिष्यतीति न जानामि । सागरिका
पुनर्दुष्करं जीविष्यतीति तर्कयामि ।

† हे भर्ददारिके इयं सा चित्तशालिका तत् वसन्तकस्य संज्ञां
करोमि ।

‡ आर्यपुत्र युक्तमिदं सदृशमिदं ।

§ आर्यपुत्रोत्तिष्ठ किमद्यापि आभिजात्वाः सेवादुःखमनुभूयते ।
काञ्चनमाले एतेनैव पाशेन बद्धानयैन दुष्टब्राह्मणं । एतामपि दुष्ट-
कन्यकामयतः कुरु ।

संरभवचसा सागरिकासमागमान्तरायभूतेनाऽनियतप्राप्तिकारणं तोटकमुक्तम् । यथा च वेणीसंहारे ।

प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशाम् ।
इत्यादिना ।

धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
इत्यन्तेनाऽन्योन्यं कर्णश्वत्यास्त्रोः संरभवचसा सेनाभेदकारिणी
पाण्डवविजयप्राप्त्याशान्वितं तोटकमिति । यन्यान्तरे तु ।

तोटकस्याऽन्यथाभावं ब्रुवते ऽधिवलं बुधाः ।
यथा रक्षावल्याम् । राजा । देवि एवमपि प्रत्यक्षदृष्टव्यलोकः
किं विज्ञापयामि ।

आतासतामपनयामि विलक्ष एव
लाक्षाकृतां चरणयोस्त्व देवि मूर्धा ।
कोपोपरागजनितां तु मुखेन्दुविम्बे
हर्तुं छमो यदि परं करुणा मयि स्थात् ॥
संरभवचनं यत् तु तोटकं तदुदाहृतम् ।

यथा रक्षावल्याम् । राजा । प्रिये वासवदत्ते प्रसीद प्रसीद ।
वासवदत्ता । अश्रूणि धारयन्ती । *अञ्जउत्त मा एवं भण
अलसङ्कलादं रु एदादं अक्षरादं त्ति । यथा च वेणीसंहारे ।
राजा । अये सुन्दरक कचित् कुशलमङ्गराजस्य । पुरुषः ।
†कुशलं सरीरमेत्तकेण । राजा । किं तस्य किरोटिना इता

* स्वार्थ्यपुत्र मैवं भण अन्यसंक्रान्तानि खलु एतान्यक्षराणीति ।

† कुशलं शरीरमात्रकेण ।

धौरेयाः । च्छतः सारथिः । भग्नो वा रथः । पुरुषः । *देव
ए भग्नो रहो भग्नो से मणोरहो । राजा । सप्तम्भूमम् ।
कथमित्येवमादिना संरक्षवचसा तोटकमिति ।
अथोद्देगः ।

उद्देगोऽरिकृता भीतिः

यथा रत्नावल्याम् । सागरिका । आत्मगतम् । [†]कहं अ-
किदपुष्टेहिं अन्तेणो इच्छाए मरिजं पि ए पारीअदि । दृत्यनेन
वासवदत्तातः सागरिकाया भयमित्युद्देगः । यो हि यस्याऽप-
कारी स तस्याऽरिः । यथा च वेणीसंहारे । सृतः । श्रुत्वा
सभयम् । कथमासन्न एवाऽसौ कौरवराजपुत्रमहावनोत्पात-
मारुतो मारुतिरनुपलभ्यसञ्ज्ञश्च महाराजः । भवतु दूरमप-
हरामि स्यन्दनम् । कदाचिदयमनार्थी दुःश्शासन दूवाऽस्मि-
न्नप्यनार्थमाचरिष्यतीति अरिकृता भीतिरुद्देगः ।

अथ सप्तम्भूमः ।

शङ्कान्त्रासौ च सप्तम्भूमः ।

यथा रत्नावल्याम् । विदूषकः । पश्यन् । [‡]का उण एसा ।
सप्तम्भूमम् । कधं देवी वासवदत्ता अन्ताणं वावादेहि ।
राजा । सप्तम्भूममुपसर्पन् । क्वाऽसौ क्वाऽसावित्यनेन वासव-
दत्ताबुद्धिग्रहीतायाः सागरिकाया मरणाशङ्कया सप्तम्भूम

* देव न भग्नो रथः, भग्नोऽस्य मनोरथः ।

† कथमष्टतपुण्यैरात्मन इच्छया मर्तुमपि न शक्यते ।

‡ का पुनरेवा । कथं देवी वासवदत्तात्मानं व्यापादयति ॥

इति । यथा च वेणीसंहारे । नेपथ्ये कलकलः । अश्वत्यामा । सम्भवम् । मातुल मातुल कष्टं एष भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरः किरीटो समं शरवैर्दुर्याधनराधेयावभिद्वति । सर्वथा पीतं शेणितं दुःशासनस्य भीमेनेत्याशङ्का । तथा प्रविश्य सम्भान्तः सप्रहारः सृतः । चायतां चायतां कुमार इति चासः । इत्येताभ्यां चासशङ्काभ्यां दुःशासनद्रोणवधसृचकाभ्यां पाण्डवः विजयप्राप्याशान्वितः सम्भव इति ।

अथाऽऽचेपः ।

गर्भवीजसमुद्देशादाचेपः परिकीर्तिः ॥ ३८ ॥

यथा रक्षावल्याम् । राजा । वयस्य देवीप्रसादनं मुक्ता नाऽन्यमत्रोपायं पश्यामि । पुनः क्रमान्तरे सर्वथा देवीप्रसादनं प्रति निष्पत्याशीभूताः स्मः । पुनर्स्त किमिह स्थितेन देवीमेव गता प्रसादयामीत्यनेन देवीप्रसादायत्ता सागरिकासमागमसिद्धिरिति गुर्भवीजोऽन्नेदादाचेपः । यथा च वेणीसंहारे । सुन्दरकः । *अहवा किमेत्यदेवं उत्त्रालहामि तस्म क्वु एदं णिष्पत्तिद्विदुरवश्चणवीत्रस्म परिभूदपिदामहिदोवदेष्वुरस्म सउणिष्पोच्छाहणारुद्मूलस्म कूडविसाहिणे पञ्चालीकेष्वगद्येणकुसुमस्म फलं परिणमेदि ।

* अहवा किमत्र दैवमुपालभामि तस्य खल्वेतत् निर्भर्त्सितविदुरवचनवीजस्य परिभूतपितामहितोपदेशाऽन्नुरस्य शकुनिप्रोत्साहनारुद्मूलस्य कूटविषशाखिनो पाञ्चालीकेश्वरद्युष्मकुसुमस्य फलं परिणमति ।

इत्यनेन बीजमेव फलोन्मुखतयाऽऽचिष्यते इत्याच्चेपः ।
 एतानि द्वादश गर्भाङ्गानि प्राप्याश्चाप्रदर्शकत्वेनोपनिबन्ध-
 नीयान्वेषां च मध्ये अभूताहरणमार्गतोटकाधिवलाच्चेपाणां प्रा-
 धान्यम् । इतरेषां यथासम्भवं प्रयोग इति साङ्गेण गर्भसञ्चिरक्षः ।
 अथाऽवमर्शः ।

क्रोधेनाऽवमृशेद् यत्र व्यसनाद् वा विलोभनात् ।
 गर्भनिर्भिन्नबीजार्थः सोऽवमर्शाऽङ्गसङ्गच्चः ॥ ३८ ॥

अवमर्शनमवमर्शः पर्यालोचनम् । तच्च च क्रोधेन वा व्यस-
 नाद् वा विलोभनेन वा भवितव्यमनेनाऽर्थेनेत्यवधारितैका-
 न्तफलप्राप्यवसायात्मागर्भसन्ध्युङ्गिन्नबीजार्थसम्बन्धे विमर्शाऽव-
 मर्शः । यथा रक्षावल्यां चतुर्थेऽङ्गे । अग्निविद्रवपर्यन्तो वासव-
 दत्ताप्रसक्त्या निरपायरक्षावलीप्राप्यवसायात्मा विमर्शी दर्शि-
 तः । यथा च वेणीसंहारे । दुर्योधनरुधिराक्तभीमसेनागम-
 पर्यन्तः ।

तीर्णे भीममहादधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
 कर्णाश्रीविषभोगिनि प्रशमिते श्लेषपि याते दिवम् ।
 भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये
 सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥

इत्यच्च स्वल्पावशेषे जय इत्यादिभिर्विजग्नप्रत्यर्थिसमस्तभीमादि-
 महारथवधादवधारितैकान्तविजयावमर्शनादवमर्शनं दर्शित-
 मित्यवमर्शसञ्चिः ।

तस्याऽङ्गसङ्ग्रहमाह ।

तत्राऽपवादसम्पेटौ विद्वद्वशक्तयः ।
द्युतिः प्रसङ्गश्चलनं व्यवसायो विरोधनम् ।
प्ररोचना विचलनमादानं च त्रयोदश ॥ ४० ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

दोषप्रख्याऽपवादः स्थान् ।

यथा रक्षावल्याम् । सुसङ्गता । *सा खु तपस्मिणी भट्टि-
णीए उज्जदणिं णीअदित्ति पवादं करिअ उवत्थिदे अद्वरत्ते ण
आणीअदि कहिंपि णीदेत्ति । विदूषकः । सोदेगम् । †अदि-
णिग्विणं कखु कधं देवीए । पुनः । भो वअस्स मा खु अलधा
सम्भावेहि । सा खु देवीए उज्जदणीए पेसिदा । अदो अप्पिअं
त्ति कहिंदं । राजा । अहो निरनुरोधा मयि देवीत्यनेन
वासवदत्तादोषप्रख्यापनादपवादः । यथा च वेणीसंहारे ।
युधिष्ठिरः । पाञ्चालक कच्छिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौ-
रवापसदस्य पदवी । पाञ्चालकः । न केवलं पदवी स एव
दुरात्मा देवीकेशपाशस्यर्शपातकप्रधानहेतुरुपलभ्व इति दुर्यो-
धनस्य दोषप्रख्यापनादपवाद इति ।

* सा खलु तपस्मिनी भट्टारिकया उज्जयिनीं नीयत इति प्रवादं
षत्वा उपस्थितेऽर्धरात्रे नरमोयते कुचापि नीतेति ।

† अतिनिर्दृश्यं खलु कधं देवा । भो वयस्य मा खलु अन्यथा
सम्भावय । सा खलु देवा उज्जयिन्यां प्रेषिता । अतोऽप्रियमिति
कथितं ।

अथ स्मृटः ।

स्मृटो रोषभाषणम् ।

इति । यथा वेणीसंहारे । भो कौरवराज छतं बन्धुनाशदर्शन-
मन्युना मैवं विषादं छथाः । पर्याप्ताः पाण्डवाः समरायाह-
मसङ्गाय इति ।

पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ।

दंशितस्यात्तश्चल्लस्य तेन तैऽसुं रणोत्सवः ॥

इत्यं शुल्वाऽस्त्रयात्मिकां निचिष्य कुमारयोर्दिष्टिमुक्तवान् धा-
र्तराष्ट्रः ।

कर्णदुःशासनवधात् तु ल्यावेव युवां मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं लभेव प्रियसाहसः ॥

इत्युत्थाय च परस्यरक्रोधाधिक्षेपप्रस्तवाक्षलहप्रस्तावितघोर-
सङ्गामावित्यनेन भीमदुर्योधनयोरन्यरोषसमाषणाद् वि-
जयबीजान्वयेन स्मृट इति ।

अथ विद्वैवः ।

विद्वौ वधवन्धादिर्

यथा छलितरामे ।

येनाऽवृत्य मुखानि सामपठतामत्यन्तमायासितं

बाल्मि येन हताक्षस्त्रवलयप्रत्यर्पणैः क्रीडितम् ।

युधाकं हृदयं स एष विशिखैरापूरितांसंख्यलो ।

मूर्च्छाघोरतमः प्रवेशविवशो बध्वा लब्दो नीयते ॥

यथा च रत्नावल्याम् ।

हर्ष्याणां हेमश्टङ्गश्रियमिव शिखरैरर्च्छिषामादधानः
सान्द्रोद्यानद्रुमायग्लपनपिश्चुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।
कुर्वन् क्रीडामहीभ्रं सजलजलधरश्यामलं भूमपातैर्
एष स्नोषार्तवोषिङ्गन दृह सहस्रैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥
इत्यादि । पुनर्वासवदन्ता । *अज्जड़न्त ए क्खुं अहं अन्तणो का-
रणादो भणामि । एसा मए शिग्विणहिअआए सञ्जदा साग-
रिअ विवज्जदि इत्यनेन सागरिकावधबन्धाग्निभिर्विद्व इति ।
अथ द्रवः ।

द्रवो गरुतिरस्कृतिः ॥ ४१ ॥

इति । यथोन्तरचरिते ।

वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु ज्ञं वर्तते
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यकुतोमुखात्पि पदान्यासन् खरायोधने
यद् वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राऽप्यभिज्ञो जनः ॥
इत्यनेन लवो रामस्य गुरोस्तिरस्कारं द्वितवानिति द्रवः । यथा
व वेणीसंहारे । युधिष्ठिरः । भगवन् कृष्णायज सुभद्राभातः ।
ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न द्विता चत्रियाणां न धर्मो
रुद्धं सख्यं तदपि गणितं नाऽनुजस्याऽर्जुनेन ।
तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्त्रेहबन्धः
कोऽयं पन्था यदसि विगुणो मन्दभाग्ये मयीत्यम् ॥

* कार्यपुत्र न खलु अहमात्मगः कारणाद् भणामि । एवा मया
निर्दृश्यददयया संयता सागरिका विपद्यते ।

इत्यादिना वस्त्रभद्रं गुरुं युधिष्ठिरस्त्रिरस्त्रिवानिति इवः ।

अथ शक्तिः ।

विरोधशमनं शक्तिस्

इति । यथा रनावल्याम् । राजा ।

सव्याजैः शपथैः प्रियेण वचसा चिन्तानुवृत्त्याऽधिकं

वैस्त्रक्ष्येण परेण पादपत्नैर्वाक्यैः सखीनां मुङ्गः ।

प्रत्यापन्तिमुपागता न हि तथा देवी रुदन्त्या यथा

प्रक्षाल्येव तथैव बाष्पसलिलैः कोपोऽपनीतः स्वयम् ॥

इत्यनेन सागरिकास्त्राभविरोधिवासवदन्ताकोपोपशमनात् शक्तिः । यथा चोक्तरचरिते । स्वः प्राह ।

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघनस्

तदैद्वृत्यं काऽपि ब्रजति विनयः प्रक्षयति माम् ।

झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा

महार्घस्त्रीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अथ द्युतिः ।

तर्जनोद्देजने द्युतिः ।

यथा वेणीसंहारे । एतच्च च वचनमुपश्रुत्य रामानुजस्य
सकलनिकुञ्जपूरिताशातिरिक्तमुद्वान्तसलिलचरशतमङ्कुलं चा-
सोद्वत्तनक्रयाहमालोद्य सरः सलिलं भैरवं च गर्जिला कुमार-
द्वकोदरेणाऽभिहितम् ।

जन्मेन्दोरमले कुले व्यपदिशस्याऽपि धत्से गदां

मां दुःशासनकोषणशोणितसुराहीबं रिपुं भाषमे ।

इर्पान्धो मधुकैटभद्रिषि हरावप्युद्धतं चेष्टुसे
 मत्त्रासान् नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥
 इत्यादिना त्यक्तोत्थितः सरभसमित्यनेन दुर्वचनजल्लावलोड-
 नाभ्यां दुर्योधनतर्जनोद्देजनकारिभ्यां पाण्डवविजयानुकूल-
 दुर्योधनोत्थापनडेतुभ्यां भीमस्य द्युतिरक्ता ।

अथ प्रसङ्गः ।

गुरुकीर्तनं प्रसङ्गश्च

इति । यथा रत्नावल्याम् । देव याऽसौ सिंहसेश्वरेण खदुहिता
 रत्नावली नामाऽयुश्मती वासवदत्तां दग्धामुपश्रुत्य देवाय
 पूर्वप्रार्थिता सती प्रतिदत्तेत्यनेन रत्नावल्या लाभानुकूलाभि-
 जनप्रकाशिना प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनेन प्रसङ्गः । तथा मृच्छकटि-
 कायाम् । चाण्डालकः । *एस सागलदत्तस्स सुश्रो अज्जविष
 दत्तस्स णन्तू चालुदत्तो नवादिदुं वज्राद्वाणं णोअदि ।
 एदेण किल गणित्रा वसन्तसेणा सुवेषलोभेण नवादिदत्ति ।
 चारुदत्तः ।

मखश्तपरिपूतं गोचमुद्धासितं यत्
 सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
 मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्
 तदसदृशमनुष्यैर्घुव्यते घोषणायाम् ॥

* एष सागरदत्तस्य सुत व्यार्थविनयदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापा-
 द्यितुं बध्यस्थानं भीयते । एतेन किल गणित्रा वसन्तसेना सुवर्ण-
 लोभेन व्यापादितेति ।

इत्यनेन चाहदत्तवधाभ्युदयानुकूलं प्रसङ्गाद् गुरुकीर्तनमिति
प्रसङ्गः ।

अथ छलनम् ।

छलनं चाऽवमाननम् ॥ ४२ ॥

यथा रक्षावल्याम् । राजा । अहो निरनुरोधा मयि देवो-
त्यनेन वासवदत्तया इष्टासम्यादनाद् वत्सराजस्याऽवमाननाच्
छलनम् । यथा च रामाभ्युदये सीतायाः परित्यागेनाऽव-
माननाच् छलनमिति ।

अथ व्यवसायः ।

व्यवसायः स्वशक्तयुक्तिः

यथा रक्षावल्याम् । ऐन्द्रजालिकः ।

*किं धरणीए मिश्रङ्गो आआसे महिहरो जले जलणो ।

मज्जाहमि पञ्चोसो दाविज्जु देहि आणन्ति ॥

अहवा किं वङ्गणा जम्पिएण ।

मज्जर पद्मा एसा भणामि हिअएण जं महसि दहुं ।

तं ते दावेमि फुडं गुरणो मन्तप्पहावेण ॥

इत्यनेनैन्द्रजालिको मिथ्याग्निसंभूमोत्यापनेन वत्सराजस्य छद-
यस्यागरिकादर्शनानुकूलं स्वशक्तिमाविष्कृतवान् । यथा च
वेणीसंहारे ।

* किं धरण्यां मृगाङ्गः, आकाशे महीधरो, जले ज्वलनः ।

मध्याङ्गे प्रदोषो दर्श्यतां देहि आज्ञसि ॥

अथवा किं बङ्गना जल्पितेन ।

मम प्रतिज्ञैषा भणामि छदयेन यद् वाञ्छसि दहुं ।

तत्ते दर्शयामि सुटं गुरोर्मन्त्रप्रभावेण ॥

नूनं तेनाऽस्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा
बध्यते केशपाशस्ते स चाऽस्याऽकर्षणे ज्ञमः ॥
इत्यनेन युधिष्ठिरः खदण्डशक्तिमाविष्करोति ।
अथ विरोधनम् ।

संरक्षानां विरोधनम् ।

दृति । यथा वेणीसंहारे । राजा । रे रे महत्तनय किमेव
वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म स्नाधसे । अपि च ।
कृष्ण केशेषु भार्या तव तव च पश्चोक्तस्य राज्ञस्त्वयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपते राज्ञया द्यूतदासी ।
अस्मिन् वैरानुबन्धे तव किमपक्षतं तैर्हता ये नरेन्द्राः
बाक्षोवीर्यातिसारद्विणगुरुमदं मामजितैव दर्पः ॥
भीमः क्रोधं नाटयति । अर्जुनः । आर्य प्रसोद किमत्र क्रोधेन ।
अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।
हतभ्राह्मतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ॥
भीमः । अरे भरतकुलकुलङ्क ।

अद्यैव किं न विसृजेयमहं भवन्तं
दुःशासनानुगमनाय केटुप्रलापिन् ।
विघ्नं गुरु न कुरुतो यदि मत्कराय-
निर्भिद्यमानरणितास्थिनि ते शरीरे ॥

अन्यच् च मूढ ।

शोकं स्त्रीवन् नयनसलिलैर्यत् परित्याजितोऽसि
भ्रातुर्वचस्यलविदलने यच्च च मात्रीकृतोऽसि ।

आसीदेतत् तव कुनृपतेः कारणं जीवितस्य
कुद्धे युभ्यत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥
राजा । दुरात्मन् भरतकुलापमद पाण्डवपश्चो नाऽहं भवानिव
विकत्यनाप्रगत्यभः । किन्तु ।

इत्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवाखां रणाङ्गणे ।
मङ्गदाभिन्नवचोस्थिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥
इत्यादिना संरक्षयोर्भीमदुर्योधनयोः खशक्त्युक्तिर्विरोधनमिति ।
अथ प्ररोचना ।

सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका स्थात् प्ररोचना ।

यथा वेणीसंहारे । पाञ्चालकः । अहं च देवेन चक्रपाणि-
नेत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन ।

पूर्यन्तां मलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकायते
कृष्णाऽत्यन्तचिरोऽजिभृते च कवरीबन्धे करोतु चणम् ।
रामे शातकुठारभासुरकरे चत्रद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ॥

इत्यादिना मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति । देवो युधिष्ठिर इत्य-
न्नेन द्वौपदीकेशसंयमनयुधिष्ठिरराज्याभिषेकयोर्भाविनोरपि
सिद्धुलेन दर्शिका प्ररोचनेति ।

अथ विचलनम् ।

विकत्यना विचलनम्

यथा वेणीसंहारे । भीमः । तात अम ।

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
हृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण स्तोकः ।
रणश्चिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥

अपि च । तात ।

तृष्णिताश्चेषकौरवः जीवो दुःशासनास्त्रजा ।
भङ्गा सुयोधनस्योर्वीभीमोऽयं शिरसाऽस्त्रित ॥

इत्यनेन विजयबीजानुगतस्यगुणाविष्करणाद् विचलनमिति ।
यथा च रत्नावस्थाम् । यौगन्धरायणः ।

देव्या महाचनात् यथाऽभ्युपगतः पत्न्युर्विद्योगस्तदा
सा देवस्य कलन्त्रसङ्घटनया दुःखं मया स्थापिता ।
तस्याः प्रीतिमयं करिष्यति जगत्खामिललाभः प्रभोः
सत्यं दर्शयितुं तथापि वदनं शक्रोमि नो लज्जया ॥

इत्यनेनाऽन्यपरेणाऽपि यौगन्धरायणेन मया जगत्खामिला-
नुबन्धी कन्यालाभो वत्सरांजस्य कृत इति स्यगुणानुकीर्तनात्
विचलनमिति ।

अथाऽदानम् ।

आदानं कार्यसङ्ग्रहः ॥ ४३ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । भीमः । ननु भो समन्तपञ्चक-
सञ्चारिणः ।

रचो नाऽहं न भूतं रिपुरुद्धिरजलास्ताविताङ्गः प्रकामं
निखीर्णोरुप्रतिज्ञाजस्तमिधिगङ्गनः क्रोधनः चन्त्रियोऽस्मि ।

भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं वसु
 त्रासेनानेन लोकैर्हतकरितुरगान्तहितैरास्ते यत् ॥
 इत्यनेन समस्तरिपुवधकार्यस्य सङ्गृहीतलादादानम् । यथा च
 रत्नावल्लाम् । सागरिका । दिशोऽवलोक्य । *दिष्टिआ सम-
 न्नादो पञ्जलिदो भञ्जवं झञ्जवहो अञ्ज करिस्तदि दुखावसाण-
 मित्यनेनाऽन्यपरेणाऽपि दुःखावसानकार्यस्य सङ्गृहादादानम् ।
 यथा च जगत्खामित्वलाभः प्रभोरिति दर्शितमेवमित्येतानि
 चयोदशाऽवर्मणाङ्गानि । तत्रैतेषामपवादशक्तिव्यवसायप्ररोच-
 नादानानि प्रधानानोति ।
 अथ निर्वहणसन्धिः ।

बीजवल्लो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।
 ऐकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥ ४४ ॥

यथा वेणीसंहारे । कञ्जुकी । उपसृत्य सहर्षम् । महा-
 राज वर्धसे वर्धसे अथं खलु कुमारभीमसेनः सुयोधनक्षतजारु-
 णीकृतसकलश्चरोरो दुर्लक्ष्यक्रित्यादिना द्वौपदीकेशसंय-
 मनादिमुखसन्धादिबोजानां निजनिजस्थानोपचिन्नानामेका-
 र्थतया योजनम् । यथा च रत्नावल्लां सागरिकारत्ना-
 वंलीवसुभूतिवाभव्यादीनामर्थनां मुखसन्धादिषु प्रकीर्णनां
 वत्सराजैककार्यार्थत्वम् । वसुभूतिः । सागरिकां निर्वर्णाऽप-

---

* दिष्ट्या समन्तात् प्रञ्जलितो भगवान् झतवहोऽद्य करिथति
 दुःखावसानं ।

वार्य । बाभ्रव्य सुसदृशीयं राजपुत्रा इत्यादिना इर्शितमिति
निर्वद्दण्डन्विः ।

अथ तदङ्गानि ।

सन्धिर्विवोधो यथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
प्रसादानन्दसमयाः कृतिभाषोपगृह्णनाः ।
पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ॥ ४५ ॥

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

सन्धिर्विजोपगमनं

इति । यथा रत्नावल्याम् । वसुभूतिः । बाभ्रव्य सुसदृशीयं
राजपुत्रा । बाभ्रव्यः । ममाऽप्येवमेव प्रतिभातीत्यनेन नायि-
काबोजोपगमात् सन्धिरिति । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।
भवति यज्ञवेदिसम्बवे स्मरति भवती यत् तन् मयोक्तम् ।

चञ्चल्लुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोहयुगलस्य सुयोधनस्य ।
ख्यानावबद्धघनशोणितशोणपाणिर्-
उत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥

इत्यनेन मुखोपक्षिप्तस्य बीजस्य षुनरुपगमात् सन्धिरिति ।
अथ विवोधः ।

विवोधः कार्यमार्गणम् ।

यथा रत्नावल्याम् । वसुभूतिः । निरूप्य । देव कुत इयं

कन्यका । राजा । देवी जानाति । वासवदत्ता । *अच्छज्जत्त
एषा सागरादो पाविअत्ति भणिश्च अमच्छजोगन्धराअणेण
मम हत्ये निहिदा । अदो च्छेव सागरिअत्ति सहावीअदि ।
राजा । आत्मगतम् । यौगन्धरायणेन न्यस्ता । कथमसौ
ममाऽनिवेद्य करिष्यतीत्यनेन रत्नावलीलक्षणकार्यान्वेषणाद्
विवोधः । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । मुञ्चतु मुञ्चतु
मामार्यः क्षणमेकम् । द्युधिष्ठिरः । किमपरमवश्चिष्टम् । भीमः ।
सुमहदवश्चिष्टम् । संयमयामि तावदनेन दुःशासनशोणितो-
क्षितेन पाणिना पाञ्चाल्याः दुःशासनावक्षुष्टं केशहस्तम् । द्यु-
धिष्ठिरः । गच्छतु भवान् । अनुभवतु तपस्त्रिनी वेणीसंहा-
रमित्यनेन केशसंयमनकार्यस्याऽन्वेषणाद् विवोध इति ।

अथ यथनम् ।

यथनं तदुपक्षेपो

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । देव क्षम्यतां यद्
देवस्याऽनिवेद्य मयैतत् कृतमित्यनेन वत्सराजस्य रत्नावलीप्रा-
पणकार्यापक्षेपाद् यथनम् । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।
पाञ्चालि न खस्तु मयि जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुप्तिता
वेणिरात्मपाणिना । तिष्ठतु तिष्ठतु । खयमेवाऽहं संहरामी-
त्यनेन द्वौपदीकेशसंयमनकार्यस्योपक्षेपाद् यथनम् ।

---

* आर्यपुत्र एषा सागरात् प्राप्तेति भणित्वाऽमात्ययौगन्धरायणेन
मम हस्ते निहिता, अत एव सागरिकेति शब्द्यते ।

अथ निर्णयः ।

अनुभूताख्या तु निर्णयः ॥ ४६ ॥

यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । कृताञ्जलिः । देव अूयतामियं सिंहलेश्वरद्विता सिद्धादेशेनोपदिष्टा योऽख्याः पाणिं यहीष्यति स मार्वभौमो राजा भविष्यति । तत्प्रत्ययादस्माभिः खाम्यर्थं बङ्गशः प्रार्थमानाऽपि सिंहलेश्वरेण देवां वासवदक्षायाश्चित्तखेदं परिहरता यदा न दक्षा तदालावणिके देवी दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाद्य तदन्तिकं बाभ्रवः प्रहित दत्यनेन यौगन्धरायणः खानुभूतमर्थं ख्यापितवानिति निर्णयः । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । देव देव अजातशत्रौ क्षाऽद्याऽपि दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।

भूमौ चिन्मा शरीरं निहितमिदमसृक्षन्दनाभं निजाङ्गे लक्ष्मीरार्थं निषिक्ता चतुरुदधिपयः सीमया सार्धमुर्वा । भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणामौ नामैकं यद् ब्रवीषि चितिप तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥ दत्यनेन खानुभूतार्थकथनान् निर्णय दृति ।

अथ परिभाषणम् ।

परिभाषा मिथो जस्यः

यथा रत्नावल्याम् । रत्नावली । आत्मगतम् । *कश्चावराहा देवीए ण सकुणोमि मुहं दंसिदुं । वासवदक्षा ।

* कृतापराधा देवा न शक्नोमि मुखं दर्शयितुं ।

साक्षम् । पुनर्बाह्य प्रसार्य । * एहि अयि लिङ्गुरे इदाणीं पि वन्धुसिष्ठेहं दर्शेहि । अपवार्य । अच्छाउत्त सच्चामि क्षु अहं इमिणा णिसंसन्तेण ता सङ्गं अवणेहि से वन्धणं । राजा । यथाऽऽह देवी वन्धनमपनयति । वासवदत्ता । वसुभूतिं निर्दिश्य । † अच्छ अमच्छयोगन्धरायणेण दुर्जनीकदन्धि जेण जाणन्तेण वि शाच्छक्षिदमित्यनेनाऽन्यवच्छनात् परिभाषणम् । यथा च वेणीसंहारे । भीमः ।

कष्टा येनाऽसि राजां मदसि नूपशुना तेन दुःशासनेन । इत्यादिना क्षाऽसौ भानुमती नोपहस्ति पाञ्चवदारानित्यन्तेन भाषणात् परिभाषणम् ।

अथ प्रसादः ।

प्रसादः पर्युपासनम् ।

इति । यथा रक्षावस्थाम् । देव॑ ज्ञातमित्यादि इर्षितम् । यथा च वेणीसंहारे । भीमः । द्वैपदीमुपसूत्य । देवि पाञ्चाल-राजतनये दिष्ट्या वर्धसे रिपुकुलं ज्ञयेनेत्यनेन द्वैपद्या भीम-सेनेनाऽराधितत्वात् प्रसाद इति ।

अथाऽऽनन्दः ।

आनन्दो वाच्कतवामिः

इति । यथा रक्षावस्थाम् । राजा । यथाऽऽह देवी । रक्षावस्थो

* एहि अयि निष्ठुरे इदाणीमपि वन्धुस्त्वेहं दर्शय । आर्यपुञ्जलज्ज्वे खलु यहमनेन वृश्चंसत्वेन तत् लघु अपनयास्या वन्धनं ।

† आर्य अमात्ययोगन्धरायणेन दुर्जनीक्षतामि येन जानकाऽकिनाक्षितमिति ।

गृह्णाति । यथा च वेणीसंहारे । द्वौपदी । * शाध विसुमरि-
दद्धि एवं वावारं शाधस्तु प्रसादेण पुणो विक्षित्सुं । केष्वन्
वभ्राति । इत्याभ्यां प्रार्थितरत्वावलीप्राप्तिकेष्वसंयमनवोर्वत्स-
राजद्वौपदीभ्यां प्राप्तत्वादामन्दः ।

अथ समयः ।

समयो दुःखनिर्गमः ॥ ४७ ॥

इति । यथा रत्नावल्लाम् । वासवदत्ता । रत्नावलीमालिङ्ग ।
† समस्तस्तु वर्षिणिए इत्यनेन भगिन्योरन्योन्यसमागमेन दुःख-
निर्गमात् समयः । यथा च वेणीसंहारे । भगवन् कुतस्तस्तु
विजयादन्यद् यस्य भगवन् पुराणपुरुषः स्वयमेव नारायणेऽ
मङ्गलान्याशास्ते ।

कृतगुरुमहदादिक्षेभसमूहतमूर्तिं
गुणिनमुदयनाशस्त्रानहेतुं प्रजानाम् ।
अजममरमचिन्त्यं चिन्तयित्वाऽपि न ताँ
भवति जगति दुःखी किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥

इत्यनेन युधिष्ठिरदुःखाधगमं दर्शयति ।

अथ कृतिः ।

कृतिर्लभ्यार्थशमनं

इति । यथा रत्नावल्लाम् । राजा । को देव्याः प्रसादं च

* नाथ विसूतालिं एतं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनः शिक्षि-
श्यामि ।

† समान्वयित्वा भगिनिके इति ।

बङ्गमन्यते । वासवदत्ता । *अङ्गउत्त दूरे से मादुउलं ता
तधा करेसु जधा वन्धुअणं न सुमरेदीत्यन्यवचसा लभाया
रत्नावल्यां राज्ञः सुस्थिष्ये उपशमनात् कृतिरिति । यथा च
वेणीमंहारे । कृष्णः । एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकीत्या-
दिनाऽभिषेकमारभवन्तस्तिष्ठन्तीत्यनेन प्राप्तराज्यस्याऽभिषेक-
मङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः ।

अथ भाषणम् ।

मानाद्याप्निश्च भाषणम् ।

इति । यथा रत्नावल्याम् । राजा । अतः परमपि प्रियमस्ति ।

यातो विक्रमबाङ्गरात्मसमतां प्राप्नेयमुर्वीतले

सारं सागरिका ससागरमहोप्राप्तेकहेतुः प्रिया ।

देवी प्रीतिमुपागता च भगिनीलाभाज् जिताः कोशलाः

किं नाऽस्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मै करोमि स्यृहाम् ॥

इत्यनेन कामार्थमानादिलाभाद् भाषणमिति ।

अथ पूर्वभावोपगृहने ।

कार्यदृष्ट्यङ्गुतप्राप्नो पूर्वभावोपगृहने ।

इति । कार्यदर्शनं पूर्वभावः । यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरा-
यणः । एकुंविज्ञाय भगिन्याः सम्प्रति करणीये देवी प्रमा-
णम् । वासवदत्ता । †फुडं ज्ञेव किं ण भणेसि पडिवाएहि से
रभ्रणमालं त्ति इत्यनेन वत्सराजाय रत्नावली दीयतामिति

* आर्यपुत्र दूरे अस्या मादुकुलं तत्तथा कुरुष्व यथा वन्धुजनं
न स्मरति ।

† स्तुटमेव किं न भणसि प्रतिपादयासै रत्नमालामिति ।

कार्यस्य यौगन्धरायणाभिप्रायानुप्रविष्टस्य वासवदत्तया दर्शनात् पूर्वभाव इति । अङ्गुतप्राप्तिरूपगृहनम् । यथा वेणीसंहारे । नेपथ्ये । महासमरानलदग्धशेषाय स्वस्ति भवते राजन्यलोकाय ।

क्रोधान्वैर्यस्य मोक्षात् चतनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यनुदिनमधुना पार्थिवान्नः पुराणि ।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरुणां
दिष्या बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राजन्यकेभ्यः ॥
युधिष्ठिरः । देवि एष ते मूर्द्धजानां संहारोऽभिनन्दितो
नभस्तुलचारिणा सिद्धजनेनेत्येतेनाऽङ्गुतार्थप्राप्तिरूपगृहनमिति ।
लभ्यार्थशमनात् कृतिरपि भवति ।

अथ काव्यसंहारः ।

वराप्तिः काव्यसंहारः

इति । यथा । किं ते भूयः प्रियमुपकरोभीत्यनेन काव्यार्थ-
संहरणात् काव्यसंहार इति ।

अथ प्रशस्तिः ।

प्रशस्तिः प्रुभश्चासनम् ॥ ४८ ॥

इति । यथा वेणीसंहारे । प्रीततरस्तेद् भवान् तंदिदमेवमस्तु ।

अङ्गुपणमतिः कामं जीव्याज् जनः पुरुषायुषं

भवतु भगवन् भक्तिर्दीतं विना पुरुषोत्तमे ।

कलितभुवनो विद्वन्धन्युर्गुणेषु विशेषवित्

सततसुकृती भूयाद् भूपः प्रसाधितमण्डसः ॥

इति शुभशंसनात् प्रशङ्खिः ।

इत्येतानि चतुर्दश निर्विदणाङ्गानि ।

एवं चतुःषष्ठ्याङ्गसमन्विताः पञ्चसम्बयः प्रतिपादिताः ।

षट्प्रकारं चाङ्गानां प्रयोजनमित्याह ।

उक्ताङ्गानां चतुःषष्ठिः षोढा चैषां प्रयोजनम् ।

इति । कानि पुनर्लानि षट्प्रयोजनानि ।

इष्टस्याऽर्थस्य रचना गोप्यगुप्तिः प्रकाशनम् ।

रागः प्रयोगस्याऽर्थं वृत्तान्तस्याऽनुपक्षयः ॥ ४८ ॥

इति । विवक्षितार्थनिबन्धनं गोप्यार्थगोपनं प्रकाश्यार्थप्रकाश-
नमभिनेयरागवृद्धिस्मल्कारित्वं च काव्यस्तेतिवृत्तस्य विस्तर-
इत्यङ्गैः षट्प्रयोजनानि सम्याद्यन्ते इति ।

पुनर्वसुविभागमाह ।

देधा विभागः कर्तव्यः सर्वस्याऽपीह वस्तुनः ।

द्वच्यमेव भवेत् किञ्चिद् दश्यश्रव्यमथाऽपरम् ॥ ५० ॥

इति । कोटूक् सूच्यं कीटूक् दृश्यश्रव्यमित्याह ।

नीरसोऽनुचितस्तत्र संद्वच्यो वस्तुविस्तरः ।

दृश्यस्तु मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरः ॥ ५१ ॥

इति । सूच्यस्य प्रतिपादनप्रकारमाह ।

अर्थेष्वेषकैः द्वच्यं पञ्चभिः प्रतिपादयेत् ।

विष्वकर्मचूलिकाङ्गास्याङ्गावतारप्रवेशकैः ॥ ५२ ॥

इति । तत्र विष्कम्भः ।

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निर्दर्शकः ।
सङ्क्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ।

इति । अतीतानां भाविनां च कथावयवानां शापको मध्यमेन
मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितो विष्कम्भक इति ।

स द्विविधः शुद्धः सङ्कीर्णस्त्वयाह ।

एकानेकाण्टः शुद्धः सङ्कीर्णं नीचमध्यमैः ॥ ५३ ॥

इति । एकेन द्वाभ्यां वा मध्यमपात्राभ्यां शुद्धो भवति । मध्य-
माध्यमपात्रैर्युगपत् प्रयोजितः सङ्कीर्ण इति ।

अथ प्रवेशकः ।

तद्देवाऽनुदात्तोत्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
प्रवेशोऽङ्कद्वयस्याऽन्तः शेषार्थस्योपद्वचकः ॥ ५४ ॥

तद्देवेति भूतभविष्यदर्शशापकलमतिदिश्यते । अनुदा-
त्तोत्या नीचेन नीचैर्वा पात्रैः प्रयोजित इति विष्कम्भलक्षणा-
पवादः । अङ्कद्वयस्याऽन्ते इति प्रथमाङ्के प्रतिषेध इति ।

अथ चूलिका ।

अन्तर्यवनिकासंख्यैशूलिकाऽर्थस्य द्वचना ।

नेपथ्यपात्रेणाऽर्थस्त्वचनं चूलिका । यथोत्तरचरिते द्विती-
याङ्कस्याऽदै । नेपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः । ततः प्रविशति
तपोधना इति । नेपथ्यपात्रेण वासनिकया आत्रेयीस्त्व-

नाच् चूलिका । यथा वा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्याऽऽदै ।
नेपथ्ये । भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि ।
कृशाश्वान्तेवासी जयति भगवान् कौशिकमुनिः
सहस्रांशोर्विश्वे जगति विजयि क्षत्रमधुना ।
विनेता क्षत्रारेजंगदभयदानब्रतधरः
श्ररण्यो लोकानां दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥
इत्यत्र नेपथ्यपात्रैर्देवै रामेण परशुरामो जित इति सूचनाच्
चूलिका ।

अथाऽङ्कास्यम् ।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं क्षिन्नाङ्कस्याऽर्थहचनात् ॥ ५५ ॥

अङ्कान्ते एव पात्रमङ्कान्तपात्रं तेन विश्विष्टस्योन्तराङ्क-
मुखस्य सूचनं तद्ग्रेनोन्तराङ्कावतारोऽङ्कास्यमिति । यथा
वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते । प्रविश्य सुमन्त्रः । भगवन्तौ
वसिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाहयतः । इतरे । क
भगवन्तौ । सुमन्त्रः । महाराजदशरथस्याऽन्तिके । इतरे ।
तदनुरोधात् तचैव गच्छाम इत्यङ्कसमाप्तौ । ततः प्रविश्वन्त्य-
पविष्टा वसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामा इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव
प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथार्थविच्छेद उत्तरा-
ङ्कमुखसूचनादङ्कास्यमिति ।

अथाऽङ्कावतारः ।

अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याऽविभागतः ।
एभिः संहृचयेत् सूच्यं दृश्यमङ्कैः प्रदर्शयेत् ॥ ५६ ॥

यत्र प्रविष्टपात्रेण सूचितमेव पूर्वाङ्काविच्छिन्नार्थतयैवाऽ-
ङ्कान्तरमापतति प्रवेशकविष्कम्भकादिशून्यं सोऽङ्कावतारः ।
यथा मालविकाग्निमित्रे प्रथमाङ्कान्ते । विदूषकः । *तेण हि
दुवेवि देवीए पेक्खागेहं गदुञ्च सङ्गीदोवश्चरणं करिञ्च तत्य-
भवदो दूदं विसञ्जेध । अधवा मुदङ्गसहो च्छेव णं उत्था-
वयिस्सदीत्युपक्रमे मृदङ्गशब्दश्रवणादनन्तरं सर्वाणेव पात्रा-
णि प्रथमाङ्कप्रकान्तपात्रसङ्कान्तिदर्शनं द्वितीयाङ्कादावारभन्त-
इति । प्रथमाङ्कार्थाविच्छेदेनैव द्वितीयाङ्कस्याऽवतरणादङ्काव-
तार इति ।

पुनस्त्विधा वस्तुविभागमाह ।

नात्यधर्ममपेक्ष्यैतत् पुनर्वस्तु चिधेष्यते ।

केन प्रकारेण चैधं तदाह ।

सर्वेषां नियतस्यैव आव्यमंआव्यमेव च ॥ ५७ ॥

तत्र ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्थादश्राव्यं स्वगतं मतम् ।

इति । सर्वश्राव्यं यद् वस्तु तत् प्रकाशमित्युच्यते । यत् तु
सर्वस्याऽश्राव्यं तत् स्वगतमित्यशब्दाभिधेयम् ।

नियतश्राव्यमाह ।

* तेन हि द्वावपि देवाः प्रेक्षागेहं गत्वा सङ्गीतकोपकरणं छात्वा
तत्रभवते दूतं विसर्जयतं । अथवा मृदङ्गशब्द एवैतमुत्थापयिष्यति ।

द्विधाऽन्यन् नाव्यधर्माख्यं जनान्तमपवारितम् ॥ ५८ ॥

इति । अन्यत् तु नियतश्चाच्यं द्विप्रकारं जनान्तिकापवारित-
भेदेन ।

तत्र जनान्तिकमाह ।

त्रिपताकाकरेणाऽन्यानपवार्याऽन्तरा कथाम् ।

अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्थाज् जनान्ते तज् जनान्तिकम् ।

इति । अस्य न श्राव्यं तस्याऽन्तर ऊर्ध्वसर्वाङ्गुलं वक्रानामिक-
त्रिपताकालक्षणं करं कृत्वाऽन्येन सह यन् मन्त्रते तज् जना-
न्तिकमिति ।

अथाऽपवारितम् ।

रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्याऽपवारितम् ॥ ५९ ॥

परावृत्याऽन्यस्य रहस्यकथनमपैवारितमिति ।

नाव्यधर्मप्रसङ्गादाकाशभाषितमाह ।

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।

श्रुत्वेवाऽनन्तमप्येकस्तत् स्थादाकाशभाषितम् ॥ ६० ॥

इति । स्थृतार्थः ।

अन्यान्यपि नाव्यधर्माणि प्रथमकल्पादीनि कैच्चिदुदाह-
तानि । तेषामभारतीयत्वान् नाममालाप्रसिद्धानां केषाच्चिद्दृ-
देशभाषात्मकत्वान् नाव्यधर्मत्वाभावात् लक्षणं नोक्तमित्युप-
संहरति ।

इत्याद्यशेषम् द वस्तुविभेदजातं
 रामायणादि च विभाव्य वृहत्कथां च ।
 आहूत्रयेत् तदनु नेतृरसानुग्रहात्
 चित्रां कथामुचितचारुवचः प्रपञ्चैः ॥ ६१ ॥

इति । [वस्तुविभेदजातं वस्तु वर्णनीयं तस्य विभेदजातं नरम-
 भेदाः । रामायणादि वृहत्कथां च गुणाव्यनिर्मितां विभाव्य
 आलोच्य । तदनु एतदुत्तरम् । नेत्रिति । नेता वच्यमाणलक्षणः
 रसाश्च तेषामानुग्रहात् चित्रां चित्ररूपां कथामाख्यायि-
 काम् । चारुणि यानि वचांसि तेषां प्रपञ्चैर्विस्तारैः आहू-
 त्रयेत् अनुग्रथयेत् । तत्र वृहत्कथामूलं मुद्राराक्षसं चाणक्य-
 नाम्ना तेनाथशकटालगृहे रहःकृत्यां विधाय सहसा सपुत्रो
 निहतो नृपः ।

योगानन्दयशः शेषे पूर्वनन्दसुतस्तः ।

चन्द्रगुप्तः कृतोराजा चाणक्येन महोजसा ॥

इति वृहत्कथायां सूचितं श्रीरामायणोक्तं रामकथादिग्रेयम् ।]

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके
 प्रथमप्रकाशः समाप्तः ।

रूपकाणामन्योन्यं भेदसिद्धये वसुभेदं प्रतिपाद्येदानीं नायकभेदः प्रतिपाद्यते ।

नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियम्बदः ।
रक्तलोकः पूर्विर्वाङ्मी रुद्रवंशः स्थिरो युवा ॥ १ ॥
बुद्धुत्साहस्रूतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः ।
शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्रश्च धार्मिकः ।

नेता नायको विनयादिगुणसम्बन्धो भवतीति ।
तत्र विनीतः । यथा वीरचरिते ।

थद् ब्रह्मवादिभिरुपासितवन्द्यपादे
विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे ।
दैवात् कृतख्यमया विनयापचारम्
तत्र प्रसोद भगवन्नयमञ्जसिस्ते ॥
मधुरः प्रियदर्शनः । यथा तत्रैव ।

राम राम नयनाभिरामताम्
आशयस्य सदृशीं समुद्दृशन् ।
अप्रतक्यंगुणरामणीयकः
सर्वथैव हृदयङ्गमोऽसि मे ॥

त्यागी सर्वस्त्रदायकः । यथा ।
त्वचं कर्णः शिविमांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्यीनि नाऽस्त्वदेयं महात्मनाम् ॥

दक्षः क्षिप्रकारी । यथा वीरचरिते ।

स्फूर्जद्वजसहस्रनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यगतो
रामस्य चिपुराम्नक्षद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शुण्डारः कलभेन यद्वद्वचले वत्सेन दोर्दण्डकस्
तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥

प्रियंवदः प्रियभाषी । यथा तत्रैव ।

उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान् देवः पिनाकी गुहर्
वीर्यं यत् तु न तद् गिरां पथि ननु व्यक्तं हि तत् कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्दितमहीनिर्याजदानावधिः
सत्यब्रह्मतपोनिधेभर्गवतः किंवा न लोकोन्तरम् ॥

रक्तस्तोकः । यथा तत्रैव ।

चायाक्षाता यस्तवाऽयं तनूजस्
तेनाऽद्यैव खास्त्रिनस्ते प्रसादात् ।
राजन्वत्यो रामभद्रेण राजा
लब्धेमाः पूर्णकांमास्तरामः ॥

एवं शैचार्दिष्वयुदाहार्यम् । [तत्र शैचं नाम मनोनैर्म-
ल्यादिना कामाद्यनभिभूतलम् । यथा रघौ ।

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा
किंवा मदभ्यागमकारणं ते ।
श्राचक्षु मत्वा वशिनां रघूणां
मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥

वाञ्छी । यथा हनुममाटके ।

बाक्षोर्बलं न विदितं न च कार्मुकस्य
त्रैयम्बकस्य तनिमा तत एष दोषः ।
तच्च चापलं परश्चुराम सम चमस्य
डिम्बस्य दुर्विलसितानि मुदे गुरुणाम् ॥
रुढवंशो यथा ।

ये चलारो दिनकरकुलक्षत्रसन्तानमस्ती-
मालास्तानस्त्रवकमधुपा जङ्गिरे राजपुत्राः ।
रामस्तेषामचरमभवस्ताडकाकालरात्रि
प्रत्यूषोऽयं सुचरितकथाकन्दसीमूलकन्दः ॥]

स्थिरो वाञ्छनःक्रियाभिरचञ्चलः । यथा वीरचरिते ।
प्रायश्चित्तं चरियामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेवं दूषयियामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥

यथा वा भर्द्दहरिशतके ।

प्रारभ्यते न खलु विम्बभयेन नीचैः
प्रारभ्य विम्बविहता विरम्भन्ति मध्याः ।
विम्बैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारभ्यमुत्तमगुणास्त्रमिवोद्दहन्ति ॥

युवा प्रसिद्धः । बुद्धिज्ञानम् । गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा ।
यथा मालविकाग्निमित्रे ।

यद् यत् प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
तत् तद् विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥

स्पष्टमन्यत् ।

नेहविशेषानाह ।

भेदैश्चतुर्धा लितशान्तोदात्तोऽवैरयम् ॥ २ ॥

यथोदैश्च लक्षणमाह ।

निश्चिन्तो धीरलितः कलासक्तः सुखी मृदुः ।

सच्चिवादिविहितयोगचेमत्वाच् चिन्तारहितः । अतएव
गीतादिकलाविष्टो भोगप्रवणश्च शृङ्गारप्रधानत्वाच् च सुकु-
मारसन्नाचारो मृदुरिति लितः । यथा रत्नावल्याम् ।

राज्यं निर्जितश्च योग्यसच्चिवे न्यस्तः समस्तो भरः

सम्यक्पालनलालिताः प्रश्मिताश्चेषोपसर्गाः प्रजाः ।

प्रद्योतस्य सुता वसन्तसंमयस्त्वं चेति नान्ना धृतिं

कामः काममुपैत्यं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥

अथ शान्तः ।

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः ॥ ३ ॥

विनयादिनेहसामान्यगुणयोगी धीरशान्तो द्विजादिक
इति विप्रवणिक्तचिवादीनां प्रकरणनेहणामुपस्तकणम् । वि-
वक्षितं चैतत् । तेन नैश्चिन्त्यादिगुणसम्बवेऽपि विप्रादीनां
शान्ततैव न लालित्यम् । यथा मासतीमाधवमृद्धकटिकादौ
माधवचारदन्तादिः ।

तत उदयगिरेरिवैक एव

स्फुरितगुणद्युतिसुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतुर्
नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥

इत्यादि । यथा वा ।

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्
तदसदृशमनुव्यैर्द्युष्यते घोषणायाम् ॥

अथ धीरोदात्तः ।

महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकल्पनः ।

स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढब्रतः ॥ ४ ॥

महासत्त्वः शोकक्रोधाद्यनभिभूतान्तःसत्त्वः । अविकल्पनोऽ-
नात्मक्षाघनः । निगूढाहङ्कारो विनयच्छन्नावलेपः दृढब्रतोऽङ्गी-
क्षतनिर्वाहकः धीरोदात्तः । यथा नागानन्दे । जीमूतवाहनः ।

शिरामुखैः स्थन्दत एव रक्तम्

अद्याऽपि देहे मम मांसमस्ति ।

हस्तिं न पश्यामि तवैव तावत्

किं भक्षणात् लं विरतो गरुदम् ॥

यथा च रामं प्रति ।

आहृतस्याऽभिषेकाय विस्तृत्य वनाय च ।

न मया खच्छितस्त्वं खल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

यच्च च केषाच्छित् स्यैर्यादीनां सामान्यगुणानामपि विशेष-
लक्षणे कंचित् सङ्कीर्तनं तत् तेषां तचाऽधिक्यप्रतिपादनार्थम् ।

ननु च कथं जीमूतवाहनादिर्नागानन्दादावुदात्त इत्युच्यते ।
श्रादात्यं हि नाम सर्वात्कर्षेण वृत्तिः । तच् च विजिगीषुत्व
एवोपपद्यते । जीमूतवाहनसु निर्जिगीषुत्यैव कविना प्रति-
पादितः । यथा ।

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा,
यत् संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः ।
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्ञिते या गुरोर्
आयासः खलु राज्यमुज्ञितगुरोर्स्तन् नाऽस्ति कस्ति द्विद् गुणः ॥
इत्यनेन ।

पित्रोर्विधातुं शुशूषां त्यक्तौश्चर्यं क्रमागतम् ।
वनं याम्यहमयेष यथा जीमूतवाहनः ॥

इत्यनेन च । अतोऽस्याऽत्यन्तश्चमप्रधानत्वात् परमकारणिक-
त्वाच् च वीतरागवत् शान्ततम् । अन्यच् चाऽत्राऽयुक्तं यत् तथा-
भूतं राज्यसुखादौ निरभिलाषं नायकमुपादायाऽन्तरा तथा-
भूतमलयवत्यनुरागोपवर्णनम् । यच् चेत्कं सामान्यगुणयोगी
द्विजादिधीरशान्त इति । तदपि पारिभाषिकत्वाद्वास्तव-
मित्यभेदकम् । अतो वस्तुस्थित्या बुद्धयुधिष्ठिरजीमूतवाहना-
दिव्यवहाराः शान्ततामाविर्भावयन्ति । अत्रोच्यते । यत्
तावदुक्तं सर्वात्कर्षेण वृत्तिरौदात्यमिति । न तज् जीमूत-
वाहनादौ परिहीयते । न द्वेकरूपैव विजिगीषुता यः
केन्नाऽपि शैर्यत्यागदयादिनाऽन्यान्तिश्रेते स विजिगीषुर्न यः
परापकारेणाऽर्थयहादिप्रवृत्तः । तथाले च मार्गदूषकादे-

रपि धीरोदात्तलप्रसक्तिः । रामादेरपि जगत्पालनीयमिति
दुष्टनियहे प्रवृत्तस्य नान्तरोयकल्पेन भूम्यादिलाभः । जीमूत-
वाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसम्बादनाद् विश्वमयतिशेत
इत्युदात्ततमः । यथोक्तम् । तिष्ठन् भातोत्यादिना विषयसुख-
पराङ्मुखतेति । तत् सत्यम् । कार्पण्यहेतुषु खसुखवस्त्रासु
निरभिलाषा एव जिगीषवः । यदुक्तम् ।

खसुखनिरभिलाषः खिद्यमे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवाते वृत्तिरेवंविधैव । ०

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीब्रमुष्णं
शमयति परितापं छाययोपात्रितानाम् ॥

इत्यादिना मलयवत्यनुरागोपवर्णनं लशान्तरसाश्रयं शान्तना-
यकतां प्रत्युत निषेधति । शान्तलं चाऽनहङ्कृतलं तच् च विप्रा-
देरोचित्यप्राप्तमिति वस्तुस्थित्या विप्रादेः शान्तता न खपरि-
भाषामाचेण । बुद्धजीमूतवाहनयोस्तु कारणिकत्वाविशेषेऽपि
सकामनिकामकरणलादिधर्मताद् भेदः । अतो जीमूतवाह-
नादेधीरोदात्तलमिति ।

अथ धीरोद्भूतः ।

दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाद्वयपरायणः ।
धीरोद्भूतस्त्वद्वङ्गारो चलश्वण्डो विकल्पनः ॥ ५ ॥

दर्पः श्रीर्थादिमदः । मात्सर्यमसहनता । मन्त्रबलेनाऽवि-
द्यमानवस्तुप्रकाशनं माया । कद्य वद्यनामाचम् । चूलोऽनक-

स्थितः चण्डो रौद्रः स्वगुणशंसी विकत्यनः धीरोद्धूतो भवति
यथा जामदन्यः ।

कैलासोद्धारसारचिभुवनविजय ।

इत्यादि । यथा च रावणः ।

चैलोक्यैश्वर्यस्तत्त्वोहठहरणसहा बाह्वी रावणस्य ।

धीरललितादिशब्दाश्च यथोक्तगुणसमारोपितावस्थाभिधां-
यिनो वत्सवृषभमहोक्तादिवन् न जात्या कस्त्रिद्वस्थितरूपो
ललितादिरस्ति । तदा हि मैहाकविप्रबन्धेषु विरुद्धानेक-
रूपाभिधानमसङ्गतमेव स्याज् जातेरनपायितात् । तथा च
भवभूतिनैक एव जामदन्यः ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदन्यस्य वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥

इत्यादिना रावणं प्रतिधीरेऽदात्तलेन कैलासोद्धारसारेत्यादि-
भिश्च रामादीन् प्रति प्रथमं धीरोद्धूतलेन पुनः पुण्या ब्राह्मण-
जातिरित्यादिभिश्च धीरशान्तलेनोपवर्णितः । न चाऽवस्था-
न्तराभिधानमनुचितमङ्गभूतनायकानां नायकान्तरापेक्षया
महासत्त्वादेरव्यवस्थितलादङ्गिनस्तु रामादेरेकप्रबन्धोपात्तान्
प्रत्येकरूपलादारम्भोपात्तावस्थातोऽवस्थान्तरोपादानमन्यायम् ।
यथोदात्तलाभिमत्तस्य रामस्य दद्यना वासिवधादमहासत्त्वतया
स्वावस्थापरित्याग इति । वक्त्यमाणानां च इच्छिणाद्यवस्थाचां
पूर्वां प्रत्यन्ययाइत इति नित्यसापेक्षलेनाऽविर्भावादुपात्ता-
चस्थगतोऽवस्थान्तराभिधानमङ्गाङ्गिनोरप्यविरुद्धम् ।

अथ श्टारनेत्रवस्थाः ।

स दक्षिणः शठो धृष्टः पूर्वा प्रत्यन्यया हृतः ।

नायकप्रकरणात् पूर्वां नायिकां प्रत्यन्ययाऽपूर्वनायिकयाऽपृहतचित्तस्थवस्था वक्ष्यमाणभेदेन स चतुरवस्थः । तदेवं पूर्वोक्तानां चतुर्णां प्रत्येकं चतुरवस्थलेन षोडशधा नायकः ।
तत्र ।

दक्षिणाऽस्थां सहदयः

योऽस्थां ज्येष्ठायां सहदयेन सह व्यवहरति स दक्षिणः ।
यथा ममैव ।

प्रसीदत्यास्तोके किमपि किमपि प्रेमगुरवे
रतिक्रीडाः क्रीडपि प्रतिदिनमपूर्वाऽस्थ विनयः ।
सविश्रम्भः कश्चित् कथयति च किञ्चित् परिजनो
न चाऽहं प्रत्येमि प्रियसखि किमप्यस्य विकृतिम् ॥

यथा वा ।

उचितः प्रणयो वरं विहन्तु
बहवः खण्डनहेतवे हि दृष्टाः ।
उपचारविधिर्मनस्तिनीनां
ननु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ॥

अथ शठः ।

गृद्विप्रियकृत् शठः ।

दक्षिणस्थाऽपि नायिकान्तरापृहतचित्ततया विप्रियकारिताविशेषेऽपि सहदयलेन शठाद् विशेषः । यथा ।

शठाऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
 यदाऽऽस्त्रिव्यव्वेव प्रशिथिलभुजयन्थिरभवः ।
 तदेतत् क्वाऽच्चे घृतमधुमयत्वद्भवचे-
 विषेणाऽधूर्णन्ति किमपि न सखी मे गणयति ।
 अथ धृष्टः ।

व्यक्ताङ्गवैष्टातो धृष्टो
 यथाऽमरुशतके ।

लाचालक्ष्म ललाटपद्ममभितः केयूरमुद्रा गले
 वक्ष्मी कञ्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोऽपरः ।
 दृष्ट्वा कोपविधायिमण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रेयसो
 लीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥
 भेदान्तरमाह ।

अनुकूलस्वेकनायिकः ॥ ६ ॥
 यथा ।

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं सर्वाखवस्थासु यद्
 विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्तिव्वहार्यो रसः ।
 कालेनाऽवरणात्ययात् परिणते यत् स्त्रेहसारे स्थितं ।
 भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥
 किमवस्थः पुनरेषां वत्सराजादिर्नाटिकानायकः स्थादित्यु-
 च्यते । पूर्वमनुपज्ञातमायिकान्तरानुरागोऽनुकूलः । परतम्भु
 दच्चिणः । ननु च गूढविप्रियकारित्वाद् व्यक्ततरविप्रियत्वाच् च
 शाश्वधार्ष्येऽपि कस्मान् न भवतः । न तथाविधविप्रियत्वेऽपि

वत्सराजादेराप्रबन्धसमाप्तेर्ज्ञेषां नायिकां प्रति सहदयत्वाद्
दक्षिणतैव । न चेभयोर्ज्ञेषाकनिष्ठयोर्नायकस्य स्तेहेन न
भवितव्यमिति वाच्यमविरोधात् । महाकविप्रबन्धेषु च ।

स्त्राता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्तसुर्
द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याऽद्य च ।
दृत्यन्तःपुरसुन्दरोः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा दित्राः स्थितं नाडिकाः ॥
दृत्यादावपचपातेन सर्वनायिकासु प्रतिपत्त्युपनिबन्धनात् । तथा
च भरतः ।

मधुरस्त्वागी रागं न याति मदनस्य नाऽपि वशमेति ।
अवमानितस्य नार्या विरज्यते स तु भवेज् ज्येष्ठः ॥
दृत्यत्र न रागं याति न मदनस्य वशमेतीत्यनेनाऽसाधारण एक-
स्यां स्तेहो निषिद्धो दक्षिणस्येति । अतो वत्सराजादेराप्रबन्ध-
समाप्ति स्थितं दाक्षिणमिति । षोडशानामपि प्रत्येकं ज्येष्ठम-
ध्यमाधमवेनाऽष्टाचत्वारिंशन् नायंकभेदा भवन्ति ।
सहायानाह ।

पताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दा विचक्षणः ।
तस्यैवाऽनुचरो भक्तः किञ्चिद्गूनस्य तद्गुणैः ॥७॥

प्रागुक्तप्राप्तज्ञिकेतिवृत्तविशेषः पताका तन्नायकः पीठ-
मर्दः प्रधानेतिवृत्तनायकस्य सहायः । यथा मालतीमाधवे
मकरन्दः रामायणे सुपीवः ।

सहायान्तरमाह ।

एकविद्यो विटश्वाङ्यो हास्यकृच्च च विदूषकः ।

गीतादिविद्यानां नायकोपयोगिनीनामेकस्या विद्याया
वेदिता विटः । हास्यकारी विदूषकः । अस्य विष्णुताकारवे-
षादिलं हास्यकारित्वेनैव लभ्यते । यथा शेखरको नागानन्दे
विटः । विदूषकः प्रसिद्धु एव ।

अथ प्रतिनायकः ।

लुब्धो धीरोद्भृतस्तव्यः पापकृद् व्यसनी रिपुः ॥ ८ ॥

तस्य नायकस्येत्यम्भूतः प्रतिपञ्चनायको भवति । यथा रा-
मयुधिष्ठिरयोः रावणदुर्योधनौ ।

अथ सात्त्विका नायकगुणाः ।

श्रोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः ॥ ९ ॥

तत्र ।

नीचे घृणाऽधिके स्थर्धा श्रोभायां शौर्यदक्षते ।

नीचे घृणा । यथा बीरचरिते ।

उत्तास्ताडकोत्पातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।

नियुक्तस्तप्तमाथाय द्वैषेन विच्चिकित्सति ॥

गुणाधिकैः स्थर्धा यथा ।

एतां पश्य पुरःस्थलीमिह किल क्रीडाकिरातो हरः

कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूडान्तरे ताजितः ।

इत्याकर्षं कथाङ्गुतं हिमनिधावद्वै सुभद्रापतेर्
मन्दं मन्दमकारि येन निजयोर्दर्दण्डयोर्मण्डलम् ॥
शौर्यशोभा यथा । ममैव ।

अन्तैः खैरपि मंयतायचरणो मूर्च्छाविरामक्षणे
खाधीनप्रणिताङ्गशक्तनिचितो रोमोङ्गमं वर्मयन् ।
भग्नानुदलयन् निजान् परभटान् सन्तर्जयन् निषुरं
धन्यो धाम जयश्रियः पृथुरणस्तम्भे पताकायते ॥
दक्षशोभा । यथा वीरचरिते ।

स्फूर्जदद्वच्छस्तनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्यगते
रामस्य चिपुरान्तकृद् दिविषदां तेजोभिरिद्धं धनुः ।
शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डकस्
तस्मिन्नाहित एव गर्जितगुणं कृष्टं च भग्नं च तत् ॥
अथ विलासः ।

गतिः सधैर्या दृष्टिश्च विलासे सस्मितं वचः ॥ १० ॥

यथा ।

दृष्टिसूणीकृतजगन्नयसन्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥
अथ माधुर्यम् ।

शुक्रणो विकारो माधुर्यं सङ्गोभे सुमद्वयपि ।

महत्यपि विकारहेतौ मधुरो विकारो माधुर्यम् । यथा ।

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि

स्मरस्मेरं गण्डोद्रुमरपुलकं वक्षकमलम् ।

मुङ्गः पश्यन् पृष्ठेन् रजनिचरमेनाकलकलं

जटाजूटगच्छिं द्रढयति रघूणां परिवृढः ॥

अथ गाम्भीर्यम् ।

गाम्भीर्यं यत्प्रभावेन विकारो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

मृदुविकारोपलम्भाद् विकारानुपलभिरन्येति माधुर्याद-
न्यद् गाम्भीर्यम् । यथा ।

आङ्गतस्याऽभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लच्छितस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

अथ स्थैर्यम् ।

व्यवसायादचलनं स्थैर्यं विस्त्रकुलादपि ।

यथा वीरचरिते ।

प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रयहमहात्रतम् ॥

अथ तेजः ।

अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ॥ १२ ॥

यथा ।

ब्रूत नूतनकुण्डाण्डफलानां के भवन्त्यमी ।

अङ्गुखोदर्शनाद् येन न जीवन्ति मनस्त्विनः ॥

अथ ललितम् ।

शृङ्गाराकारचेष्टात्वं सहजं ललितं मृदु ।

खाभाविकः शृङ्गारो मृदुः । तथाविधा शृङ्गारचेष्टा
स ललितम् । यथा ममैव ।

लावण्यमन्मथविलासविजृम्भितेन
खाभाविकेन सुकुमारमनोहरेण ।
किंवा ममैव मखि योऽपि ममोपदेष्टा
तस्यैव किं न विषमं विद्धीत तापम् ॥

अथैदार्यम् ।

प्रियोक्त्याऽजीविताद् दानमौदार्यं सदुपग्रहः ॥ १३ ॥

प्रियवचनेन सहाऽजीवितावधेर्दानमौदार्यं सतामुपग्रह-
स । यथा मागानन्दे ।

शिरामुखैः स्थन्दत एव रक्षम्
अद्याऽपि देहे मम 'मांसमस्ति ।
हस्तिं न पश्यामि तवैव तावत्
किं भक्षणात् लं विरतो ग्रहत्मन् ॥

सदुपग्रहो यथा ।

एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
ब्रूत येनाऽत्र वः कार्यमनास्था बास्तवस्तुषु ॥

अथ नायिका ।

खाऽन्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

तद्गुणेति यथोक्तसम्बवे नायकसामान्यगणयोगिनी नायिकेति । खस्त्री परस्त्री साधारणस्त्रीत्यनेन विभागेन चिधा ।
तत्र खोयाया विभागगर्भं सामान्यस्त्रणमाह ।

मुग्धा मध्या प्रगत्तमेति खोया शीलार्जवादियुक् ॥ १४ ॥

शीलं सुदृत्तम् । पतिव्रताऽकुटिला लज्जावती पुरुषोपचारनिपुणा खोया नायिका ।

तत्र शीलवती यथा ।

*कुलवालिआए पेच्छह जोवणलाअविभमविलासा ।

पवसन्ति व्व पवसिए एन्ति व्व पिये घरं एन्ते ॥

आर्जवादियोगिनी यथा ।

†हसिअमविचारमुद्धुं भमिअं विरहिअविलाससुच्छाअं ।

भणिअं सहावसरलं धणाण घरे कलन्ताणं ॥

लज्जावती यथा ।

‡लज्जापञ्जन्तपसाहणादं परतिज्ञिणिपिवासादं ।

अविणअदुम्भेहादं धणाण घरे कलन्तादं ॥

सा चैवंविधा खोया मुग्धामध्याप्रगत्तमाभेदात् चिविधा ।

* कुलवालिकायाः प्रेक्षधं यौवनलावण्यविभमविलासाः ।

प्रवसन्तीव प्रवसिते आगच्छन्तीव प्रिये गृहमागते ॥

† हसितमविचारमुग्धं भमितं विरहितविलाससुच्छायं ।

भणितं खभावसरलं धन्यानां गृहे कलन्ताणां ॥

‡ लज्जापर्यासप्रसाधनानि परद्वसिनिविपासानि ।

अविनयदुर्मेधांसि धन्यानां गृहे कलन्ताणि ॥

तत्र ।

मुग्धा नववयः कामा रतौ वामा मृदुः क्रुधि ।
 प्रथमा वतीर्णतारुण्यमन्मथा रमणे वामशीला सुखोपाय-
 प्रसादना मुग्धनायिका ।
 तत्र वयोमुग्धा यथा ।

विस्तारी स्तनभार एष गमितो न स्वोचितामुन्नतिं
 रेखोद्भासिकृतं वल्लित्रयमिदं न स्पृष्टनिष्ठोन्नतम् ।
 मध्येऽस्या चृजुरायताऽर्धकपिशा रोमावली निर्मिता
 रम्यं यौवनशैशवव्यतिकरोन्मिश्रं वयो वर्तते ॥

यथा च मैव ।

उच्छ्रमन्मण्डलप्रान्तरेखमावद्धकुम्भस्तम् ।
 अपर्याप्तमुरोद्भ्वे: शंसत्यस्याः स्तनद्यम् ॥
 काममुग्धा यथा ।

दृष्टिः सालसतां विभर्ति नु शिष्ठुकीडासु बद्धादरा
 श्रोत्रे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्तास्त्वपि ।
 पुंसामङ्गमपेतशङ्गमधुना नाऽरोहति प्राग् यथा
 बाला नूतनयौवनव्यतिकराऽवष्ट्रभ्यमाना शनैः ॥
 रतवामा यथा ।

व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे
 गन्तुमैच्छदवस्तुमितांशुका ।
 सेवतेस्म शथनं पराङ्मुखी
 सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥

मृदुः कोपे यथा ।

प्रथमजनिते बाला मन्यै विकारमजानतो
कितवचरिते नासज्याङ्के विनम्रभुजैव सा ।
चिबुकमलिकं चोन्नम्यो चैरकृत्तिमविभ्रमा
नयनसलिलस्यन्दन्योष्टैरुदक्ष्यपि चुम्बिता ॥
एवमन्येऽपि लज्जासंवृतानुरागनिबन्धना मुग्धा व्यवहारं
निबन्धनीयाः । यथा ।

न मध्ये संखारं कुसुममपि बाला विषहते
न निश्चामैः सुभ्रूजनयति तरङ्गव्यतिकरम् ।
नवोढा पश्यन्ती लिखितमिव भर्तुः प्रतिमुखं
प्ररोहद्रोमाङ्गा न पिबति न पात्रं चलयति ॥

अथ मध्या ।

मध्योद्यद्यावनानङ्गा सोहान्तसुरतक्षमा ॥ १५ ॥
सम्प्राप्तारुण्यकामा मोहान्तरतयोग्या मध्या ।
तत्र यौवनवती यथा ।

आलापान् भूविलासो विरलयति लसद्विक्षिप्तियातं
नीवीयन्यिं प्रथिन्ना प्रतनयति मनाङ् मध्यनिन्नो नितम्बः ।
उत्पुष्पत्पार्श्वमूर्च्छ्वलुच्छिखरमुरो नूनमन्तः स्मरेण
सूष्टा कोदण्डकोश्या हरिणशिशुदृशो दृश्वते यौवनश्रीः ॥
कामवती यथा ।

स्मरनवनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभिर्
अदपि विधतास्तिष्ठन्नारादपूर्णमनोरथः ।

तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः परस्यरमुक्तुखा
नयननलिनोनालाङ्गुष्ठं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥
मध्यासम्भोगो यथा ।

*ताव च्छिव रद्दसमए महिलाणं विभमा विराचन्ति ।
जाव ए कुवलयदलसच्छहाद् मउलेन्ति णश्चणाद् ॥
एवं धीरायामधीरायां धीराधीरायामण्डाहार्यम् ।
अथाऽस्या मानवृत्तिः ।

धीरा सोत्प्रासवक्रोत्त्या मध्या साश्रुकृतागसम् ।
खेदयेद् दयितं कोपादधीरा परुषाक्तरम् ॥ १६ ॥
मध्याधीरा कृतापराधं प्रियं सोत्प्रासवक्रोत्त्या खेदयेत् ।
यथा माघे ।

न खलु वयममुव्य दानयोग्याः
पिबति च पाति चायाऽसकौरहस्ताम् ।
ब्रज विटपममुं ददख तस्यै
भवतु यतः सदृशोऽस्मिराय योगः ॥

धीराधीरा साश्रु सोत्प्रासवक्रोत्त्या खेदयेत् । यथाऽमरुशतके ।
बाले नाथ विमुच्च मानिनि रुषं रोषान् मया किं कृतं
खेदोऽस्मासु न मेऽपराधति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गङ्गदेन वचसा कस्याऽयतो रुद्यते
नन्वेतन् मम का तवाऽस्मि दयिता नाऽस्मीत्यतो रुद्यते ॥

* तावदेव रतिसमये महिलानां विभमा विराजन्ते ।
यावन्न कुवलयदलसच्छभानि मुकुलयन्ति नयनानि ॥

अधीरा साम्रु परषाच्चरम् । यथा ।

यातु यातु किमनेन तिष्ठता

मुच्च मुच्च बखिंमाऽऽदरं कृथाः ।

खण्डिताधरकलङ्कितं प्रियं

शकुमो न नयनैर्निरीचितुम् ॥

एवमपरेऽपि ब्रोडानुपहिताः स्वयमनभियोगकारिणो

मध्याव्यवहारा भवन्ति । यथा ।

खेदाभः कणिकाऽस्तितेऽपि वदने जातेऽपि रोमोङ्गले

विश्रम्भेऽपि गुरौ पयोधरभरोत्कम्पेऽपि वृद्धिं गते ।

दुर्वारस्मरनिर्भरेऽपि हृदये नैवाऽभियुक्तः प्रियम्

तन्त्रज्ञा हठकेशकर्षणघनास्तेषामृते लुभ्या ॥

खतोऽनभियोजकलं हठकेशकर्षणघनास्तेषामृते लुभ्येवेत्यु-
त्त्रेक्षाप्रतीतेः ।

अथ प्रगल्मा ।

यौवनान्वा स्मरोन्मत्तां प्रगल्मा दयिताङ्गके ।

विलीयमानेवाऽनन्दाहृ रतारम्भेऽप्यचेतना ॥ १७ ॥

गाढयौवना । यथा ममैव ।

अभ्युन्नतस्तममुरो नयने च दीर्घे

वक्ते भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

मध्योऽधिकं तनुरतोवगुरुनिंतम्बो

मन्दा गतिः किमपि चाऽहुतयौवनायाः ॥

यथा च ।

स्तुतटमिदमुन्मुङ्गं निष्ठो मध्यः समुखतं अष्टमम् ।
विषमे मृगशावाक्ष्या वपुषि नवे क इदं न व्यख्यति ॥
भावप्रगल्मा यथा ।

न जाने समुखायाते प्रियाणि वदति प्रिये ।
सर्वाण्यङ्गानि किं यान्ति नेत्रतामुत कर्णताम् ॥

रतप्रगल्मा यथा ।

कान्ते तस्यमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनात्
वासः प्रस्थमेखलागुणादृतं किञ्चिन् नितम्बे स्थितम् ।
एतावत् सखि वेद्धि केवलमहं तस्याऽङ्गसङ्गे पुनः
कोऽस्मै काऽस्मि रतं नु किं कथमिति स्वस्याऽपि मे न स्मृतिः ॥
एवमन्येऽपि परित्यक्तद्वयन्वणावैदग्धप्रायाः प्रगल्माव्यव-
हारा वेदितव्याः । यथा ।

क्षचित् ताम्बूलाकः क्षचिद्गरुपङ्गाङ्गमलिङ्गः
क्षचिच्च चूर्णाङ्गारी क्षचिदपि च सालककपदः ।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतितीः श्रीर्णकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥

अथाऽस्याः कोपचेष्टा ।

सावहित्यादरोदासे रतौ धीरेतरा क्रुधा ।
सन्तर्ज्वताङ्गेन् मध्या मध्याधीरेव तं वदेत् ।
सहाऽवहित्येनाऽकारसंवरणेनाऽदरेण चोपचाराधिक्येन
वर्तते सा सावहित्यादरा । रतावुदासीना क्रुधा कोपेन भवति ।
सावहित्यादरा । यथाऽमरुशतके ।

एकाङ्काऽस्त्रनसंस्थितिः परिष्वता प्रत्युङ्गमाद् दूरतम्
 ताम्बूलाहरणस्त्वेन रमसाऽस्त्रेषोऽपि संविनितः ।
 आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्याऽन्तिके
 कान्तं प्रत्युपचारतस्तुरथा कोपः कृतार्थीकृतः ॥
 रतावुदासीना यथा ।

आयस्ता कस्त्रां पुरेव कुरुते न स्त्रं स्त्रेने वाससे
 भग्नभ्रूगतिखण्डमानमधरं धन्ते न केशयहे ।
 अङ्गान्वर्यप्यति स्त्रयं भवति नो वामा हठालिङ्गने
 तस्या शिक्षित एष सम्प्रति कुतः कोपप्रकारोऽपरः ॥
 इतरात्मधीरप्रगल्मा कुपिता सती सन्तर्ज्य ताङ्गयति । यथा-
 ऽमरुशतके ।

कोपात् कोमलसोलबाङ्गस्तिकापाशेन वज्ञा दृढं
 नीत्वा केलिनिकेतनं दद्यितया सायं सखीनां पुरः ।
 भूयोऽप्येवमिति स्त्रलत्कलगिरा संस्त्रच्य दुर्बेष्टितं
 धन्यो हन्यत एष निङ्कुतिपरः प्रेयान् रुदन्या हसन् ॥
 धोराधीरप्रगल्मा मधाधीरेव तं वदति सोत्प्रापवक्रोक्त्या ।

यथा तत्रैव ।

कोपो यत्र भ्रुकुटिरस्ता नियहो यत्र मौनं
 यत्राऽन्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः ।
 तस्य प्रेमणस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातं
 तं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥

पुनर्षु ।

हे धा ज्येष्ठा कनिष्ठा चेत्यमुम्भा द्वादशोदिताः ॥ १८ ॥

मथा प्रगल्भा भेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठात्वभेदेन द्वादश
भेदा भवन्ति । मुग्धा त्वेकरूपैव । ज्येष्ठाकनिष्ठे । यथा उमरुश्चतके ।

दृष्टौ कासन संस्थिते प्रियतमे पञ्चादुपेत्याऽदराद्

एकस्था नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्वितकन्धरः सपुत्रकः प्रेमोऽस्त्रसन्मानसाम्

अन्तर्द्वासलसत्कपोलफलका धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

न चाऽनयोर्दाच्चिण्यप्रेमभ्यामेव व्यवहारः । अपितु प्रेमणा-
ऽपि । यथा चैतत् तथोक्तं दच्चिणलक्षणावसरे । [एषां च धी-
रमध्याधीरमध्याधीराधीरमध्याधीरप्रगल्भाधीरप्रगल्भाधीराधी-
रप्रगल्भाभेदानां प्रत्येकं ज्येष्ठाकनिष्ठाभेदात् द्वादशानां वास-
वदक्तारत्वावस्थीवत् प्रबन्धनायिकानामुदाहरणानि महाकवि-
प्रबन्धेष्वनुसर्तव्यानि ।]

अथाऽन्यस्त्री ।

अन्यस्त्री कन्यकोढा च नांन्योढाऽङ्गिरसे क्वचित् ।

कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥ १९ ॥

नायकान्तरसम्बन्धिनी अन्योढा । यथा ।

दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाऽप्यस्मिन् गृहे दास्यमि

प्रायेणाऽस्य शिश्रोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्ति ।

एकाकिन्यपि यामि तद् वरमितः स्त्रोतस्त्रमालाकुलं

नीरञ्चास्त्रनुमालिखन्तु जरठच्छ्रेदानस्त्रयन्ययः ॥

दूयं त्वङ्गिनि प्रधाने रसे न क्वचिन् निबन्धनीयेति न

प्रपञ्चिता । कन्यका तु पित्राद्यायत्तत्वादपरिणीताऽप्यन्यस्त्रीलु-
च्यते । तस्यां पित्रादिभ्योस्त्रभ्यमानायां सुखभायामपि परो-
परोधस्त्रकान्ताभयात् प्रच्छन्नं कामिलं प्रवर्तते । यथा माल-
त्यां माधवस्य सागरिकायां च वत्सराजस्येति । तदनुरागस्य
स्त्रेच्छया प्रधानाप्रधानरससमाश्रयो निबन्धनीयः । यथा र-
त्नावलीनागानन्दयोः सागरिकाभस्त्रयवत्यनुराग इति ।

साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागलभ्यधौर्त्ययुक् ।

तद्ववहारो विस्तरतः शास्त्रान्तरे निर्दर्शितः । दिष्मात्रं तु ।

क्वन्नकामसुखार्थाऽज्ञस्ततन्त्राहंयुपण्डकान् ॥ २० ॥

रक्तेव रञ्जयेदाढ्यान् निःखान् मात्रा विवासयेत् ।

क्वन्नं ये कामयन्ते ते क्वन्नकामाः श्रोत्रियवणिक्लिङ्गप्रभृ-
तयः । सुखार्थाऽप्रयासावाप्तधनः सुखप्रयोजनो वा । अङ्गो
मूर्खः । खतन्त्रो निरङ्गुशः । अहंयुरहङ्गतः । पण्डको वात-
पण्डादिः । एतान् बङ्गविज्ञान् रक्तेव रञ्जयेदर्थार्थम् । तत्र-
धानत्वात् तद्वच्चेत् । गृहीतार्थान् कुट्टन्यादिना निष्कासयेत्
पुनः प्रतिसन्धानाय । इदं तासामौत्सर्गिकं रूपम् ।

रूपकेषु तु ।

रक्तैव त्वप्रहसने नैषा दिव्यनृपाश्रये ॥ २१ ॥

प्रहसनवर्जिते प्रकरणादौ रक्तैवैषा विधेया । यथा मृ-
च्छकटिकायां वसन्तसेना चारुदत्तस्य । प्रहसने त्वरक्ताऽपि
हास्यहेतुत्वात् । नाटकादौ तु दिव्यनृपनायके नैव विधेया ।

अथ भेदान्तराणि ।

आसामष्टाववस्थाः स्युः स्वाधीनपतिकादिकाः ।

स्वाधीनपतिका वासकमज्जा विरहोत्कण्ठिता खण्डिता
कलहान्तरिता विप्रलभ्या प्रोषितप्रियाऽभिसारिकेत्यष्टौ स्व-
स्त्रीप्रभृतीनामवस्थाः । नायिकाप्रभृतीनाम्यवस्थारूपत्वे सत्य-
वस्थान्तराभिधानं पूर्वासां धर्मित्वप्रतिपादनायाऽष्टाविति न्यू-
नाधिकव्यवच्छेदः । न च वासकसज्जादेः स्वाधीनपतिकादा-
वन्तर्भावः । अनासन्नप्रियत्वाद् वासकसज्जाया न स्वाधीनप-
तिकालम् । यदि चैष्ट्यप्रियाऽपि स्वाधीनपतिका प्रोषितप्रि-
याऽपि न पृथग् वाच्या । न चेयता व्यवधानेनाऽसन्त्तिरिति
नियन्तुं शक्यम् । न चाऽविदितप्रियव्यलीकायाः खण्ठितालं
नाऽपि प्रवृत्तरतिभोगेच्छायाः प्रोषितप्रियालं स्वयमगमनान्
नायकं प्रत्यप्रयोजकत्वान् नाऽभिसारिकालम् । एवमुत्कण्ठि-
ताऽप्यन्यैव पूर्वाभ्यः । श्रीचित्यप्राप्तप्रियागमनसमथातिवृत्ति-
विधुरा न वासकसज्जा । तथा विप्रलभ्याऽपि वासकसज्जावदन्यैव
पूर्वाभ्यः । उक्ता नायात इति प्रतारणाधिकाच्च वासकसज्जो-
त्कण्ठितयोः पृथक् । कलहान्तरिता तु यद्यपि विदितव्यलीका
तथाऽप्यगृहीतप्रियानुनया पञ्चान्तापप्रकाशितप्रसादा पृथगेव
खण्ठितायाः । तत् स्थितमेतदष्टाववस्था इति ।

तत्र ।

आसन्नायत्तरमणा हृष्टा स्वाधीनभर्तका ॥ २९ ॥

अथा ।

मा गर्वमुद्दह कपोखतसे चकासि
कान्तखहस्तलिखिता मम मञ्चरोति ।
अन्याऽपि किं न सखि भाजनमीदृशाना
वैरो न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अथ वासकसज्जा ।

मुदा वासकसज्जा स्वं मण्डयत्येष्यति प्रिये ।
खमात्मानं वेशम् च इर्षेण भूषयत्येष्यति प्रिये । वासक-
सज्जा यथा ।

निजपाणिपङ्कवतटस्त्रियनाद्
अभिनासिकाविवरमुत्पत्तितैः ।
अपरा परोच्य शनकैमुंमुदे
मुखवासमास्यकमस्त्रियनैः ॥

अथ विरहोत्कण्ठिता ।

चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः ॥ २३ ॥
यथा ।

सखि स विजितो वीणावाद्यैः कयाऽप्यपरस्तिया
पणितमभवत् ताभ्यां तत्र ज्ञपालसितं ध्रुवम् ।
कथमितरथा सेफालीषु खलत्कुसुमास्यपि
प्रशरति नभीमध्येऽपीन्द्रौ प्रियेण विलम्बते ॥

अथ खण्डिता ।

ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्थकषायिता ।
यथा ।

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना इन्तदष्टम् ।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गंशंसो विसर्पन्
नवपरिमलगम्भः केन शक्यो वरोतुम् ॥

अथ कलहान्तरिता ।

कलहान्तरिताऽमर्षाद् विधूतेऽनुशयातीयुक् ॥ २४ ॥

यथा ।

निःश्वासा वदनं दहनि छदयं निर्मूलमुन्मथते
निद्रा नैति न दृश्यते प्रियमुखं नक्षन्दिवं रुद्यते ।
अङ्गं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयांस्तथोपेक्षितः
सख्यः कं गुणमाकलय्य इयिते मानं वयं कारिताः ॥

अथ विप्रलभ्या ।

विप्रलभ्योक्तसमयमप्राप्नेऽतिविमानिता ।

यथा ।

उक्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नाऽयातः ।
याऽतः परमपिजोवेज् जीवितनाथो भवेत् तस्याः ॥

अथ प्रोषितप्रिया ।

दूरदेशान्तरस्ये तु कार्यतःप्रोषितप्रिया ।

यथाऽमरुशतके ।

आदृष्टिप्रसरात् प्रियस्य पदवीमुद्दीक्ष्य निर्विलया
विश्रान्तेषु पथिष्वहःपरिणतौ ध्वाने समुत्सर्पति ।

इत्वैकं सशुचा गृहं प्रति पदं पान्यस्त्रियाऽस्मिन् चणे
माऽभृदागत इत्यमन्दवलितयीवं पुनर्वीचितम् ॥
अथाऽभिसारिका ।

कामार्ताऽभिसरेत् कान्तं सारयेद् वाऽभिसारिका ॥२५॥
यथाऽमरुशतके ।

उर्बि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
कलकलवती काञ्चो पादौ रणन्मणिनूपरौ ।
प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे त्वमाहतज्जिण्डमा
यदि किमधिकत्रासोत्कम्यं दिशः समुदीच्चसे ॥

यथा च ।

न च मेऽवगच्छति यथा स्तुतां
करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमुपगम्य वदेर्
अभिदूति काञ्चिदिति सन्दिश्चे ॥

तत्र ।

चिन्तानिःश्वासखेदाश्रुवैवर्ण्यग्लान्यभूषणैः ।
युक्ताः षडन्त्या हे चाऽद्ये क्रोडौज्ज्वल्यप्रहर्षितैः ॥ २६॥

परस्त्रियै तु कन्यकोऽदे । सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते
पश्चाद् विदूषकादिना सहाऽभिसरन्यावभिसारिके । कुतोऽपि
सङ्केतस्थानमप्राप्ने नायके विप्रस्थभे इति व्यवस्थितैवाऽनयो-
रिति । अखाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात् । यत् तु माल-

विकाग्निमिच्चादौ योऽप्येवं धोरः सोऽपि दृष्टो देव्याः पुरत्
दृति मालविकावचनानन्तरम् । राजा ।

दरच्छिष्ठं नाम विम्बोष्ठि नायकानां कुलव्रतम् ।

तन् मे दीर्घाच्चि ये प्राणास्ते लदाशनिवन्धनाः ॥

इत्यादि तन् न खण्डितानुनयाभिप्रायेणाऽपितु सर्वथा मम
देव्यधीनत्वमाशङ्का निराशा माभृदिति कन्याविश्रम्भणायेति ।
तथाऽनुपसन्नातनायकसमागमाया देशान्तरव्यवधानेऽप्युत्क-
ण्डितात्मवेति न प्रोषितप्रियात्मनायत्प्रियत्वादेवेति ॥

अथाऽसां सहायिन्यः ।

दूत्यो दासी सखी कारुर्धाच्चेयी प्रतिवेशिका ।

लिङ्गिनी शिल्पिनी स्वं च नेत्रमित्रगुणान्विताः ॥ २७ ॥

दासी परिचारिका । सखी खेत्रनिवद्धा । कारुः रजकी-
प्रभृतिः । धाच्चेयी उपमाहसुता । प्रतिवेशिका प्रतिगृहिणी ।
लिङ्गिनी भिक्षुक्यादिका । शिल्पिनी चित्कारादिस्त्रो । स्वयं
चेति दूतीविशेषाः । नायकमिच्चाणां पीठमर्दादीनां निस्प-
ष्टार्थत्वादिना गुणेन युक्ताः । तथा च मालतीमाधवे काम-
न्दकीं प्रति ।

शास्त्रेषु निष्ठा सहजात्म बोधः प्रागसभ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालानुरोधः प्रतिभानवस्त्रमेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥

तत्र सखी । यथा ।

मृगशिशुदृशस्तासाधार्थं कथं कथयामि ते

दहनपतिता दृष्टा मूर्तिर्मया न हि वैधवी ।

इति तु विदितं नारीरूपः स लोकदृशं सुधा ।
तव शठतया शिखोत्कर्षो विधेर्विघटिष्ठते ॥

यथा च ।

* सच्चं जाणद ददुं सरिसमि जणमि जुञ्ज ए राशो ।

मरउ ण तुमं भणिसुं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

खयं दूती । यथा ।

† मुङ्ग एहि किं णिवालन्न इरसि णिअं वाउ जद विमे सिचअं ।
साहेमि कस्स सुन्दर दूरे गामो अहं एका ॥

इत्याद्यूहम् ।

अथ योषिदलङ्काराः ।

यैवने सत्त्वजाः स्त्रीणामलङ्कारालु विंशतिः ।

यैवने सत्त्वोङ्गुता विंशतिरलङ्काराः स्त्रीणां भवन्ति ।

तत्र ।

भावो हावश्च हेला च चयस्तत्र शरीरजाः ॥ २८ ॥

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रमत्तमता ।

श्रौदार्यं धैर्यमित्येते सप्त भावा अयत्नजाः ॥ २९ ॥

तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिर्दीप्तिर्माधुर्यं
प्रागलभ्यमौदार्यं धैर्यमित्ययत्नजाः सप्त ।

* सत्यं जानाति ब्रह्म सदृशे जने युज्यते रागः ।

म्नियतां न त्वां भणिष्यामि मरणमपि स्त्राघनीयमस्याः ॥

† मुङ्गरेहि किं निवारक इरसि निजं वायो यदपि मे सिचयं ।

साधयामि कस्य सुन्दर दूरे गामोऽहमेका ।

लीला विलासो विछिन्निर्विभ्रमः किलकिञ्चित्तम् ।
 मोद्गायितं कुद्गमितं विष्वोको ललितं तथा ।
 विहृतं चेति विज्ञेया दश भावाः स्वभावजाः ॥ ३० ॥
 तानेव निर्दिश्यति ।

निर्विकारात्मकात् सत्त्वाद् भावस्तत्राऽद्यविक्रिया ।
 तत्र विकारहेतौ सत्यपि अविकारकं सत्त्वम् । यथा
 कुमारसम्भवे ।

श्रुतास्त्रोगीतिरपि चण्डस्मिन्
 हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।
 आत्मेश्वराणां न हि जातु विन्नाः
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

तस्मादविकाररूपात् सत्त्वाद् यः प्रथमो विकारोऽन्तर्वि-
 परिवर्ती बीजस्योच्छूनतेव स भावः । यथा ।

दृष्टिः सालस्तां विभर्ति न शिशुक्रीडासु बद्धादरा
 ओचे प्रेषयति प्रवर्तितसखीसम्भोगवार्ताख्यपि ।
 पुंसामङ्गमपेतशङ्कमधुना नाऽरोहति प्राक् यथा
 बाला नूतनयौवनव्यतिकरावष्टुभ्यमाना शनैः ॥
 यथा वा कुमारसम्भवे ।

हरसु किञ्चित् परिलुप्तैर्यश्
 चन्द्रोदयारभ इवाऽम्बुराशिः ।
 उमामुखे विम्बफलाधरोषे
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥

यथा वा ममैव ।

* तं चित्र वृत्तेण ते चेत्र लोत्तेण जोव्येण पि तं चेत्र ।

अस्ता अण्डलच्छी अस्तं चित्र किं पि साहेद ॥

अथ हावः ।

हेवाकसस्तु शृङ्गारो ह्वावेऽज्ञिभूविकारकृत् ॥ ३१ ॥

प्रतिनियताङ्गविकारकारो शृङ्गारः स्वभावविशेषो हावः ।

यथा ममैव ।

† जं किं पि पेच्छमाणं भण्माणं रे जहा तह चेत्र ।

णिज्ञात्र णेहमुद्धं वृत्तस्तु मुद्धं णिअच्छेदि ॥

अथ हेला ।

स एव हेला सुव्यक्तशृङ्गाररससूचिका ।

हाव एव स्यष्टभूयोविकारलात् सुव्यक्तशृङ्गाररससूचको
हेला । यथा ममैव ।

‡ तह झन्ति से पश्चत्ता सब्दङ्गं विभमा घणुभ्वेए ।

संसद्वालभावा होद चिरं जह सद्वीणं पि ॥

अथाऽयत्नजाः सप्त । तत्र शोभा ।

* तदेव वचनं ते चैव लोचने यौवनमपि तदेव ।

अन्यानङ्गस्त्वारन्यदेव किमपि साधयति ॥

† यत् किमपि प्रेच्छमाणां भण्मानां रे यथा तथैव ।

निर्धाय खेहमुग्धां वयस्य मुग्धां पश्य ॥

‡ तथा भटित्यस्याः प्रवृत्ताः सर्वाङ्गं विभमाः स्तनोद्देदे ।

संशयितवालभावा भवति चिरं यथा सखीनामपि ॥

रूपोपभोगतारुण्यैः शेभाऽङ्गानां विभूषणम् ॥ ३२ ॥

यथा कुमारसम्मवे ।

तां प्राञ्जुखों तत्र निवेश्य बालां
क्षणं व्यलम्बन्त धुरो निषेषाः ।
भूतार्थशोभाह्वियमाणनेत्राः
प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्थः ॥

इत्यादि । यथा च शाकुन्तले ।

अनाधातं पुष्यं किंसलयमलूनं करुहैर्
अगाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्त्रादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनधं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

अथ कान्तिः ।

मन्मथावापितच्छाया सैव कान्तिरिति सृता ।

शेभैव रागावतारघनीष्ठातां कान्तिः । यथा ।
उम्मोलददनेन्दुदीप्तिविसरैर्दूरे समुत्सारितं
भिन्नं पीनकुचस्त्रस्य च रुचा इस्तप्रभाभिर्वितम् ।
एतस्याः कलविष्ककण्डकदलीकल्पं मिलत्कौतुकाद्
अप्राप्ताङ्गसुखं रुषेव सहसा केशेषु लग्नं तमः ॥

यथा हि महाश्वेतावर्णनावसरे भृत्याणस्य ।

अथ माधुर्यम् ।

अनुस्वरणत्वं माधुर्यं

यथा शाकुन्तले ।

सरसिजमनुविद्धुं शैवलेनाऽपि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनाऽपि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाऽङ्गतीनाम् ॥

अथ दीप्तिः ।

दीप्तिः कान्तेस्तु विस्तारः ॥ ३३ ॥

यथा ।

*देहा पसिअ पित्रन्तसुमुहसिजोरहाविलुक्तमणिवहे ।
अहिसारिआण विग्धं करेसि अखाण विहआसे ॥

अथ प्रागलभ्यम् ।

निःसाध्वसत्वं प्रागलभ्यं

मनःक्षेभपूर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं तदभावः प्रागलभ्यम् ।

यथा ममैव ।

तथा ब्रीडाविधेयाऽपि तथा मुखाऽपि सुन्दरो ।
कलाप्रयोगचातुर्ये सभाखाचार्यकं गता ॥ ३४ ॥

अथौदार्यम् ।

अौदार्यं प्रश्रयः सदा ।

यथा ।

---

* दैवात् दृष्टा नितान्तसुमुखशशिज्योत्साविलुप्तमोनिवहे ।
अभिसारिकाणां विघ्नं करोषि अन्यासां विहताशे ॥

*दिश्चर्हं खु दुक्खिआए सश्चलं काऊण गेहवावारं ।
गहएवि मणुदुक्खे भरिमो पाश्रन्तसुत्तसु ॥
यथा वा । भूभङ्गे सहसोङ्गतेवादि ।
अथ धैर्यम् ।

चापलाविहता धैर्यं चिहुत्तिरविकत्यना ॥ ३४ ॥
चापलानुपहता मनोवृत्तिरात्मगुणानामनाख्यायिका धैर्य-
मिति । यथा मालतीमाधवे ।

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति ।
मम तु दयितः स्नाध्यस्तो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न लेवाऽयं जनो न च जीवितम् ॥
अथ खाभाविका दश । तत्र ।

प्रियानुकरणं लीला मधुराङ्गविचेष्टितैः ।
प्रियकृतानां वाम्बेषचेष्टानां, शृङ्गारिणीनामङ्गनाभिरनु-
करणं लीला । यथा ममैव ।

†तह दिङ्गं तह भणिश्चं ताए णिश्चदं तहा तहा सोणं ।
अवलोदश्चं सदणं सविभ्मं जह सवत्तीहिं ॥
यथा वा ।

---

* दिवसं खलु दुःखितायाः सकलं कृत्वा गृहव्यापारं ।
गुरुण्यपि मन्युदुःखे भरिमा पादान्ते सुप्रस्य ॥
† तथा दृष्टं तथा भणितं तथा नियतं तथा तथा तथा श्रीर्णी ।
अवलोकितं सदृष्टं सविभ्मं यथा सप्तनीभिः ॥

तेनोदितं वहति याति तथा यथाऽसौ ।
इत्यादि ।

अथ विलासः ।

तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ॥ ३५ ॥
दयितावलोकनादिकालेऽङ्गे क्रियायां वचने च सातिशय-
विशेषोत्पत्तिर्विलासः । यथा मालतीमाधवे ।

अत्राऽन्तरे किमपि वाम्बिभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुलसितविभ्रममायताद्याः ।
तद् भूरिसात्त्विकविकारविशेषरम्यम्
आचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥

अथ विच्छिन्निः ।

आकल्परचनाऽत्याऽपि विच्छिन्निः कान्तिपोषक्त ।
स्लोकोऽपि वेषो बङ्गतरकमनीयताकारी विच्छिन्निः ।
यथा कुमारसम्भवे ।

कर्णार्पितो रोधकषायरुचे
गोरोचनाभेदनितान्तगौरे ।
तस्माः कषेले परभागलाभाद्
बवन्ध चक्रूषि यवप्रोहः ॥

अथ विभ्रमः ।

विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्ययः ॥ ३६ ॥
यथा ।

अभ्युद्गते शशिनि पेशलकान्तदूती-
मंलापसंवलितलोचनमानसाभिः ।
अग्राहि मण्डनविधिर्विपरीतभूषा-
विन्यासहासितसखीजनमङ्गनाभिः ॥

यथा वा ममैव ।

शुल्वाऽयातं बहिः कान्तमसमाप्तविभूषया ।
भालेऽङ्गनं दृशोर्लाङ्गा कपोले तिलकः कृतः ॥
अथ किलकिञ्चित्तम् ।

क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चित्तम् ।

यथा ममैव ।

रतिक्रोडाद्यूते कथमपि समासाद्य समयं
मया लभ्ये तस्याः कणितकलकण्डार्धमधरे ।
कृतभूमङ्गाऽसौ प्रकटितविलक्षार्धरुदित-
सितक्रोधाद्वान्तं पुनरपि विद्धान् मयि मुखम् ॥
अथ मोद्वायितम् ।

मोद्वायितं तु तज्जावभावनेष्टकथादिषु ॥ ३७ ॥

इष्टकथादिषु प्रियतमकथानुकरणादिषु प्रियानुरूपेण
भावितान्तःकरणत्वं मोद्वायितम् । यथा पद्मगुप्तस्य ।
चित्रवर्तिन्यपि नृपे तत्त्वावेशेन चेतसि ।
ब्रीडार्धवलितं चक्रे मुखेन्दुमवशैव सा ॥
यथा वा ।

मातः कं हृदये निधाय सुचिरं रोमाच्छिताङ्गी मुङ्गर्
 जृभामन्यरतारकां सुललितापाङ्गां दधाना दृशम् ।
 सुप्तेवाऽलिखितेव शून्यहृदया लेखावशेषीभव-
 स्यात्मद्रोहिणि किं ह्रिया कथय मे गूढो निहन्ति स्मरः ॥
 यथा वा ममैव ।

स्मरदवथुनिमित्तं गूढमुन्नेतुमस्याः
 सुभग तव कथायां प्रस्तुतायां सखोभिः ।
 भवति विततपृष्ठोदस्तपीनस्तनाया
 ततवलयितवाङ्गर्जुश्चितैः साङ्गभङ्गैः ॥
 अथ कुट्टमितम् ।

सानन्दाऽन्तः कुट्टमितं कुप्येत् केशाधरव्यच्चे ।
 यथा ।

नान्दीपदानि रतिक्षाटकविभमाणाम्
 आज्ञाक्षराणि परमाण्यथवा स्मरस्य ।
 दृष्टेऽधरे प्रणयिना विधुतायपाणेः
 शीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्याः ॥
 अथ विष्वोकः ।

गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विष्वोकोऽनादरक्रिया ॥ ३८ ॥
 यथा ममैव ।

संव्याजं तिलकालकान् विरलयल्लोलाङ्गुलिः मंस्यृशन्
 वारं वारमुद्भयन् कुचयुगप्रोदश्चिनोलाङ्गुलम् ।
 यद्युभूमङ्गतरङ्गिताच्छितदृशा सावङ्गमालोकितम्

तङ्गवादवधीरितोऽस्मि न पुनः कान्ते दृतार्थीकृतः ॥
अथ सखितम् ।

सुकुमाराङ्गविन्यासो महाणो ललितं भवेत् ।
यथा ममैव ।

सभूभङ्गं करकिसलयावर्तनैरालपन्ती
सा पश्यन्ती लखितलखितं लोचनस्याऽच्छलेन ।
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयातैर्
निःसङ्गीतं ग्रथमवयसा नर्तिता प्रङ्गजाची ॥

अथ विहृतम् ।

प्राप्तकालं न यद् ब्रूयाद् ब्रीडया विहृतं हि तत् ॥ ३८ ॥
प्राप्तावसरस्याऽपि वाक्यस्य लज्जया यदवचनं तद् विहृ-
तम् । यथा ।

पादाङ्गुष्ठेन भूमिं किसलयर्थचिना सापदेशं लिखन्ती
भूयो भूयः चिपन्ती मयि स्तिशब्दे लोचने लोलतारे ।
वक्षां हीनम्रमीषतस्कुरदधरपुटं वाक्यगर्भं दधाना
यन् मां नोवाच किञ्चित् स्थितमपि हदये मानसं तद् दुनोति ॥
अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह ।

मन्त्री स्वं वोभयं वाऽपि सखा तस्याऽर्थचिन्तने ।
तस्य नेतृर्थचिन्तायां तन्त्रावापादिलक्षणायां मन्त्री वा-
ऽस्त्वावोभयं वा सहायः ।
तत्र विभागमाह ।

मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः ॥ ४० ॥

उत्तरलक्षणो ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धिः । शेषा धीरो-
दात्तादयः । अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वेभयेन वाऽङ्गीकृत-
सिद्धय इति ।

धर्मसहायास्तु ।

कृत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्विब्रह्मवादिनः ।

ब्रह्म वेदस्त्रं वदन्ति व्याचक्षते वा तच्छीला ब्रह्मवादिनः ।
आत्मज्ञानिनो वा । शेषाः प्रतीताः ।

दुष्टदमनं दण्डस्तस्त्वायास्तु ।

सुहृत्कुमाराटविका दण्डे सामन्तसैनिकाः ॥ ४१ ॥

स्यष्टम् । एवं तत्तत्कार्यान्तरेषु सहायान्तराणि योज्यानि ।
यदाह ।

अन्तःपुरे वर्षवराः किंराता मूकवामनाः ।

न्तेष्वाभीरशकाराद्याः स्वस्वकार्योपयोगिनः ॥ ४२ ॥

शकारो राज्ञः श्वासो श्वीनजातिः ।

विशेषान्तरमाह ।

ज्येष्ठमध्याधमत्वेन सर्वेषां च त्रिष्ठुपता ।

तारतम्याद् यथोक्तानां गुणानां चोक्तमादिता ।

एवं प्रागुक्तानां नायकगायिकादूतदूतीमन्त्रिपुरोहितादी-
नामुक्तममध्यमाधमभावेन त्रिष्ठुपता । उत्तमादिभावश्च न
गुणसङ्क्षेपचयापचयेन किं तर्हि गुणातिशयतारतम्येन ।

एवं नाव्ये विधातव्ये नायकः सपरिच्छदः ॥ ४३ ॥

उक्तो नायकस्तद्वापारस्त्वच्यते ।

तद्वापारात्मिका वृत्तिश्वतुर्धा तत्र कैश्चिकी ।
गीतनृत्यविलासाद्यैमृदुः शृङ्गारचेष्टितैः ।

प्रवृत्तिरूपो नेहव्यापारस्त्वभावो वृत्तिः । सांख कैश्चिकी-
सात्त्वत्यारभटीभारतीभेदाच् चतुर्विधा । तासां गीतनृत्य-
विलासकामोपभोगाद्युपलक्ष्यमाणे मृदुः शृङ्गारी कामफला-
वच्छिन्नो व्यापारः कैश्चिकी ।

सा तु ।

नर्मतत्स्फुच्छतत्स्फोटतद्भैश्वतुरङ्गिका ॥ ४४ ॥

तदित्यनेन सर्वत्र नर्म परामृश्यते ।

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम् ।

हास्येनैव सशृङ्गारभयेन विहितं चिधा ॥ ४५ ॥

आत्मोपक्षेपसम्भोगमानैः शृङ्गार्यपि चिधा ।

शुद्धमङ्गं भयं हेधा चेधा वाम्बेषचेष्टितैः ।

सर्वं सहास्यमित्येवं नर्माऽष्टादशधोदितम् ॥ ४६ ॥

श्रुयाम्य इष्टजनावर्जनरूपः परिहासो नर्म । तत्र च शुद्ध-
हास्येन सशृङ्गारहास्येन सभयहास्येन च रचितं चिविधम् ।
शृङ्गारवदपि खानुरागनिवेदनसम्भोगेच्छाप्रकाशनसापराधप्रि-
यप्रतिभेदनैस्त्रिविधमेव । भयनर्माऽपि शुद्धरसात्तराङ्गमावाह-

द्विविधम् । एवं षष्ठिधस्य प्रत्येकं वाम्बेषचेष्टाव्यतिकरेणाऽष्टादशविधलम् ।

तत्र वचोहास्यनर्म यथा ।

पत्युः शिरस्वन्दकस्तामनेन
स्यृश्वेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सारञ्जयिला चरणौ कृताशीर्
माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥

वेषनर्म यथा नागानन्दे विदूषकशेखरकव्यतिकरे । क्रियानर्म यथा मालविकाग्निमित्रे उत्खप्रायमानस्य विदूषकस्योपरि निपुणिका सर्पभ्रमकारणं दण्डकाष्ठं पातयति । एवं वक्ष्यमाणेष्वपि वाम्बेषचेष्टापरत्वमुदाहार्यम् ।

शृङ्गारवदात्मोपच्छेपनर्म यथा ।

मध्याङ्कं गमय त्यज्ञ श्रमजलं स्थित्वा पथः पीयतां
मा शून्येति विमुच्च पान्य विवशः शीतः प्रपामण्डपः ।
तामेव स्तर घस्तरस्तरशरत्रस्तां निजप्रेयसों
त्वचित्तं तु न रञ्जयन्ति पर्यिक प्रायः प्रपापालिकाः ॥

सम्भोगनर्म यथा ।

*सालोए चित्र स्तुरे घरिणी घरसामित्रस्तु घेन्तूण ।
णेच्छन्तस्तु वि पाए धुश्छ इसन्तो इसन्तस्तु ॥

माननर्म यथा ।

---

* सालोके श्व द्वये गृहिणी गृहसामिकस्य गृहीत्वा ।
अनिच्छतोऽपि पादौ धुनोति इसन्तो इसन्तः ॥

तदवितथमवादीर्यन् मम त्वं प्रियेति
 प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः ।
 मदधिवसति मागाः कामिनां मण्डनश्चीर्
 ब्रजति हि सफलत्वं वस्त्रभासोकनेन ॥

भयनर्म यथा रक्षावल्यामालेख्यदर्शनावसरे । सुसङ्गता ।

*जाणिदो मए एसो सब्बो वुक्तन्तो समं चिन्तफलहरण ता
 देवीए णिवेदइस्मित्यादि ।

शृङ्गाराङ्गं भयनर्म । यथा ममैव ।

अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवश्
 चिरं धात्वा सद्यः कृतकृतकसंरक्षनिपुणम् ।
 इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्त्वास्य सहसा
 कृतास्त्रेषं धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥
 अथ नर्मस्फिङ्गः ।

नर्मस्फिङ्गः सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमे ।

यथा मालविकाग्निमित्रे सङ्केते नायकमभिस्तायां नायि-
 कायां नायकः ।

विष्टज सुन्दरि सङ्गमसाध्वसं
 ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
 परिगृहण गते सहकारतां
 त्वमतिमुक्तसताचरितं मयि ॥

---

* ज्ञातो मयैव सर्वो वृत्तान्तः सह चिन्तफलकेन तत् देवी
 निवेदयिष्यामि ।

मालविका । *भट्टा देवीए भयेण अन्तेणो वि पिञ्चं काञ्चं
ण पारेमोत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः ।

नर्मस्फोटस्तु भावानां स्वचितोऽल्परसो लवैः ॥ ४७ ॥

यथा मालतीमाधवे । मकरन्दः ।

गमनमलसं शूल्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं किं लेतत् स्थात् किमन्यदतोऽथ वा ।

भ्रमति भुवने कन्दपाञ्चा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः चिपन्जि च धीरताम् ॥

इत्यत्र गमनादिभिर्भावस्तेषैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः
स्तोकः प्रकाशते ।

अथ नर्मगर्भः ।

क्षन्ननेत्रप्रतीचारो नर्मगर्भोऽर्थहेतवे ।

अङ्गैः सहास्यनिर्दास्यैरभिरेषाऽत्र कैश्चिकी ॥ ४८ ॥

यथाऽमरुशतके ।

दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्याऽदराद्

एकस्या नयने निमोत्त्वं विहितक्रीडानुबन्धस्तुलः ।

ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोऽसन्मानसाम्

अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

* भर्तः, देवा भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।

यथा प्रियदर्शिकायां गर्भाङ्गे वत्सराजवेषसु सङ्गतास्याने
साक्षाद् वत्सराजप्रवेशः ।
अथ साक्षतो ।

विशेषोका साक्षतो सत्त्वशौर्यत्यागदयाजवैः ।
संलापोत्यापकावस्था साङ्घात्यः परिवर्तकः ॥ ४८ ॥

शोकहोनः सत्त्वशौर्यत्यागदयाहर्षादिभावेत्तरो नायक-
व्यापारः साक्षतो । तदङ्गानि च संलापोत्यापकसाङ्घात्यप-
रिवर्तकाख्यानि ।

तत्र ।

संलापको गभीरोक्तिर्नानाभावरसा मिथः ।

यथा वीरचरिते । रामः । अयं स यः किल सपरिवार-
कार्जिकेयविजयावर्जितेन भगवताृ नीललोहितेन परिवत्सर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परश्चुः । परश्चुरामः ।
राम राम दाशरथे स एवाऽयमार्चार्यपादानां प्रियः परश्चुः ।

शस्त्रप्रयोगखुरलीकलहे गणानां
सैन्यवृत्तेता विजित एव मथा कुमारः ।
एतावताऽपि परिरभ्य कृतप्रसादः
प्रादादमुं प्रियगुणो भगवान् गुरुर्मे ॥

इत्यादिनानाप्रकारभावरसेन रामपरश्चुरामयोरन्यगभी-
रवचसा संलाप इति ।

अथोत्यापकः ।

उत्थापकस्तु यत्राऽदै युद्धायोत्थापयेत् परम् ॥ ५० ॥
यथा वीरचरिते ।

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैहृष्ट्यं नु कुतोऽद्य सम्प्रति मम लद्धर्णने चक्षुषः ।
त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नाऽस्मि विषयः किं वा बङ्गव्याहृतैर्
अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यविजये बाह्या धनुर्जूम्भताम् ॥
अथ साङ्गात्यः ।

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः साङ्गात्यः सङ्गभेदनम् ।

मन्त्रशक्त्या । यथा मुद्रारात्र्यसे रात्रसप्तहायादीनां चाण-
क्येन खबुद्धा भेदनम् । अर्थशक्त्या तत्रैव । यथा पर्वतकाभ-
रणस्य रात्रसहस्रगमनेन मलयकेतुसहोत्थायिभेदनम् । दैव-
शक्त्या तु । यथा रामायणे रामस्य दैवशक्त्या रावणाद् विभी-
षणस्य भेद इत्यादि ।

अथ परिवर्तकः ।

प्रारब्धोत्थानकार्यान्यकरणात् परिवर्तकः ॥ ५१ ॥

प्रस्तुतस्योद्योगकार्यस्य परित्यागेन कार्यान्तरकरणं परि-
वर्तकः । यथा वीरचरिते ।

हेरम्बदन्तमुसलोक्षिखितैकभित्ति-
वच्छो विशाखविशिखवण्णलाञ्छनं मे ।
रोमाञ्चकञ्चुकितमद्गुतवीरलाभाद्
यत् सत्यमद्य परिरक्षुमिवेच्छति त्वाम् ॥

रामः । भगवन् परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतोपमेतदित्यादि ।

सात्त्वतीमुपसंहरन्नारभट्टोलक्षणमाह ।

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयं सात्त्वत्यारभट्टो पुनः ।

मायेन्द्रजालसङ्ग्रामक्रोधोद्वाल्लादिचेष्टितैः ।

सङ्क्षिप्तिका स्यात् सम्फेटो वस्तूत्यानावपातने ॥ ५२ ॥

मायामन्त्रबलेनाऽविद्यमानवस्तुप्रकाशनम् । तन्त्रबलादि-
न्द्रजालम् ।

तत्र ।

सङ्क्षिप्तवस्तुरचना सङ्क्षिप्तिः शिल्पयोगतः ।

पूर्वनेत्रनिवृत्याऽन्ये नेत्रन्तरपरिग्रहः ॥ ५३ ॥

मृदंशदलचर्मादिद्रव्ययोगेन वस्तूत्यापनं सङ्क्षिप्तिः । यथो-
दयनचरिते किलिङ्गहस्तिप्रयोगः । पूर्वनायकावस्थानिवृत्या-
ऽवस्थान्तरपरिग्रहमन्ये सङ्क्षिप्तिकां मन्यन्ते । यथा वालि-
निवृत्या सुग्रीवः । यथा च परशुरामस्याद्वृत्यनिवृत्या शा-
न्तत्वापादनं पुण्या ब्राह्मणजातिरित्यादिना ।

अथ सम्फेटः ।

सम्फेटस्तु समाधातः क्रुद्धसंरब्धयोर्द्दयोः ।

यथा माधवाधोरघण्टयोर्मालतीमाधवे । इन्द्रजिल्लमण-
योश्च रामायणप्रतिबद्धवस्तुषु ।

अथ वस्तूत्यापनम् ।

मायाद्युत्यापितं वस्तु वस्तूत्यापनमिष्यते ।

यथोदात्तराघवे ।

जीयन्ते जयिनोऽपि सान्द्रतिभिरत्रैर्विद्वापिभिर्
भास्त्रन्तः सकला रवेरपि रुचः कस्यादकस्यादमी ।
एताश्वेषकवन्धरन्धरुधिरैराभायमानोदरा
मुच्चन्त्याननकन्दरानलमुच्चस्तीव्रा रवाः फेरवाः ॥
इत्यादि ।

अथाऽवपातः ।

अवपातस्तु निष्कामप्रवेशत्रासविद्वैः ॥ ५४ ॥

यथा रबावत्याम् ।

कण्ठे कृत्वाऽवशेषं कनकमयमधः शृङ्खलादाम कर्षन्
क्रान्त्वा द्वाराणि हेलावलचरणवलत्किङ्गणोचकवालः ।
दत्तात्रेष्वां गजानामनुसृतमरणिः सम्मुमादश्वपालैः
प्रभ्रष्टोऽयं लङ्घनः प्रविशति नृपतेर्मन्दिरं मन्दुरातः ॥
नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादकृत्वा त्रपाम्
श्रन्तः कञ्जुकि कञ्जुकस्य विश्विति त्रामादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रद्धिभिर्निर्जस्य मदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ।
यथा च प्रियदर्शनायां प्रथमेऽहे विन्द्यकेतवस्कन्दे ।
उपसंहरति ।

एभिरङ्गैश्चतुर्धेयं नाऽर्थवृत्तिरतः परा ।
चतुर्थी भारती साऽपि वाच्या नाटकलक्षणे ॥ ५५ ॥

कैश्चिकों सात्त्वतों चार्यवृत्तिमारभटीमिति ।
पठन्तः पञ्चमों वृत्तिमौङ्गटाः प्रतिजानते ॥ ५६ ॥

सा तु लक्ष्ये क्वचिदपि न दृश्यते न चोपपद्यते रसेषु
हास्यादीनां भारत्यात्मकत्वात् । नीरसस्य चं काव्यार्थस्य चा-
इभावात् । तिस्रं एवैता अर्धवृत्तयः । भारती तु शब्दवृत्ति-
रामुखसङ्गत्वात् तत्रैव वाच्या ।

वृत्तिनियममाह ।

श्टङ्गारे कैश्चिको वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥ ५७ ॥

देशभेदभिन्नवेषादिस्तु नायकादिव्यापारः प्रवृत्तिरित्याह ।

देशभाषाक्रियावेषलक्षणाः स्युः प्रवृत्तयः ।
लोकादेवाऽवगम्यैता यथौचित्यं प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

तत्र पाच्यं प्रति विशेषः ।

पाद्यं तु संस्कृतं नृणामनीचानां कृतात्मनाम् ।
लिङ्गिनीनां महादेव्या मन्त्रिजावेश्ययोः क्वचित् ॥ ५९ ॥

क्वचिदिति देवीप्रभृतीनां सम्बन्धः ।

ख्लीणां तु प्राकृतं प्रायः शूरसेन्यधमेषु च ।

प्रष्टतेरागतं प्राकृतम् । प्रष्टतिः संस्कृतं तद्वत् तत्समं
देशीत्यनेकप्रकारम् । शूरसेनी मागधी च खशास्त्रनियते ।

पिशाचात्यन्तनीचादै पैशाचं मागधं तथा ॥ ६० ॥

यहेशं नीचपाचं यत् तहेशं तस्य भाषितम् ।

कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्या भाषाव्यतिक्रमः ॥ ६१ ॥

स्यष्टार्थमेतत् ।

आमच्चामन्त्रकौचित्येनाऽमन्त्रणमाह ।

भगवन्तो वरैर्वाच्या विद्वद्वर्षिलिङ्गिनः ।

विप्रामात्याग्रजाश्चाऽर्या नटीद्वन्द्वमृतौ मिथः ॥ ६२ ॥

आर्याविति सम्बन्धः ।

रथो द्वतेन चाऽयुष्मान् पूज्यैः शिष्यात्मजानुजाः ।

वत्सेति तातः पूज्योऽपि सुगृहीताभिधस्तु तैः ॥ ६३ ॥

अपिशब्दात् पूज्येन शिष्यात्मजानुजास्तातेति वाच्याः । सो-
ऽपि तैस्तातेति सुगृहीतनामां चेति ।

भावोऽनुगेन द्वन्द्वी चं मार्षेत्येतेन सोऽपि च ।

स्वधारः पारिपर्श्वकेन भाव इति वक्तव्यः । स च स्व-
त्रिणा मार्ष इति ।

देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैर्भद्रेति चाऽधमैः ॥ ६४ ॥

आमन्त्रणीयाः पतिवज्ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।

विद्वद्वेवादिस्त्रियो भर्ववदेव देवरादिभिर्वाच्याः ।

तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः ।

•

समा ह्लेति प्रथा च हच्छे वेश्याऽच्छुका तथा ॥ ६५ ॥
 कुद्विन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या वा जरतो जनैः ।
 विदूषकेण भवती राज्ञी चेटोति शब्द्यते ॥ ६६ ॥
 पूज्या जरतो अम्बेति । स्थृमन्यत् ।

चेष्टागुणोदाहृतिसत्त्वभावान्
 अशेषतो नेतृदशाविभिन्नान् ।
 को वक्तुमोशो भरतो न यो वा
 यो वा न देवः शशिखण्डमौलिः ॥ ६७ ॥

दिज्ञाचं दर्शितमित्यर्थः । [चेष्टा लोलाद्याः गुणा विन-
 याद्याः उदाहृतयः संस्कृतप्राकृताद्याः उक्तयः सत्त्वं निर्विका-
 रात्मकं मनो भावः सत्त्वस्य प्रथमोविकारः तेन हावादयोह्युप-
 लच्छिताः ।]

इति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य कृतौ दशरूपावलोके नेतृ-
 प्रकाशो नाम द्वितीयप्रकाशः समाप्तः ।

बङ्गवक्तव्यतया रसविचारातिलङ्घनेन वसुनेहरसानां वि
भज्य नाटकादिषूपयोगः प्रतिप्राद्यते ।

प्रकृतिलिपादथाऽन्येषां भूयोरसपरिग्रहात् ।

सम्यूर्णलक्षणत्वाच्च च पूर्वं नाटकमुच्यते ॥ १ ॥

उहिष्टुधर्मकं हि नाटकमनुहिष्टुधर्माणां प्रकरणादीनां
प्रकृतिः । शेषं प्रतीतम् ।

तत्र ।

पूर्वरङ्गं विधायाऽदै सूचधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्दद्परः काव्यमास्यापयेन् नटः ॥ २ ॥

पूर्वं रज्यतेऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गो नाव्यशाला । तत्स्यप्रथम-
प्रयोगव्युत्थापनादौ पूर्वरङ्गता । तं विधाय विनिर्गते प्रथमं
सूचधारे तद्ददेव वैष्णवस्थानकादिना* प्रविश्याऽन्यो नटः
काव्यार्थं स्यापयेत् । स च काव्यार्थस्थापनात् सूचनात् स्यापकः ।

दिव्यमर्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद् वसु बीजं वा मुखं पात्रमथाऽपि वा ॥ ३ ॥

स स्यापको दिव्यं वसु दिव्यो भूत्वा मर्त्यं च मर्त्यरूपो भूत्वा
मिश्रं च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत् । वसु बीजं मुखं
पात्रं वा । वसु यथोदात्तराघवे ।

---

* दीर्घपादविक्षेपेण परिक्रमो वैष्णवस्थानकम् । आदिशब्दात् ता-
खद्वादिना परिक्रमो दौत्रमिति कस्यचित् ठिप्पणी ।

रामो मूर्धि निधाय काननमगान् मालामिवाऽज्ञां गुरोम्
तद्वक्ष्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्ञृतम् ।
तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्यदं
प्रोहृत्ता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ता; समस्ता द्विषः ॥

बीजं यथा रत्नावल्याम् ।

द्वीपादन्यसादपि मध्यादपि जलनिधिर्दिशोऽयन्तात् ।
आनीय इटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभृतः ॥

मुखं यथा ।

आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः ।
उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्यं
रामो दशास्यमिव समृतबन्धुजीवः ॥

पात्रं यथा शाकुन्तले ।

तवाऽस्मि गीतरागेण हारिणा प्रसमं हृतः ।
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणाऽतिरंहसा ॥

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः स्नोकैः काव्यार्थहृचकैः ।
कृतुं कञ्चिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥४॥

रङ्गस्य प्रशस्तिं काव्यार्थानुगतार्थैः स्नोकैः कृत्वा ।

श्रीत्सुक्येन कृतल्लरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैर्लैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽभिमुख्यं पुनः ।

दृष्ट्वाऽये वरभान्नमाध्वसरसा गौरो नवे सङ्गमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवा पातु वः ॥
इत्यादिभिरेव भारतीं दृक्त्तिमाश्रयेत् ।
सा तु ।

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः ।
भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथोप्रहसनामुखैः ॥ ५ ॥

पुरुषविशेषप्रयोज्यः संस्कृतबङ्गलो वाक्प्रधानो नटाश्रया
व्यापारो भारती । प्ररोचना वीथोप्रहसनामुखानि चाऽस्या-
मङ्गानि ।

यथोद्देशं लक्षणमाह ।

उन्मुखोकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ।

प्रस्तुतार्थप्रशंसनेन श्रोदृणं प्रवृत्त्युन्मुखोकरणं प्ररोचना ।
यथा रत्नावल्याम् ।

श्रीहर्षी निपुणः कथिः परिषद्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाच्यं च दक्षा वयम् ।
वस्त्रेकैकमपीह वाच्चितफलप्राप्तेः पदं किं पुनर्
मङ्गाग्योपचयादयं समुदितः सर्वा गुणानां गणः ॥

वीथो प्रहसनं चाऽपि स्वप्रसङ्गेऽभिधास्यते ।

वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्ते चैव तत् पुनः ॥ ६ ॥

हृत्रधारो नटो ब्रूते मार्षं वाऽथ विदूषकम् ।

स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत् तदामुखम् ॥ ७ ॥

प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्वातः प्रवृत्तकम् ।

प्रयोगातिशयश्चाऽथ वोथ्यज्ञानि चयोदश ॥ ८ ॥

तत्र कथोद्वातः ।

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र स्फुतिणः ।

गृहोत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्वातो द्विधैव सः ॥ ९ ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् । यौगन्धरायणः । दीपादन्यस्मादपीति । वाक्यार्थं यथा वेणीसंहारे । भीमः ।

निर्वाणवैरिदहनाः प्रश्नमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह केशवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः चतविग्रहाश्च

खस्या भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः ॥

ततोऽर्थेनाऽऽह । भीमः ।

लाक्षाग्नहानलविषान्नसभाप्रवेशः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

खस्या भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

अथ प्रवृत्तकम् ।

कालसाम्यसमाक्षिप्तप्रवेशः स्यात् प्रवृत्तकम् ।

प्रवृत्तकालसमानगुणवर्णनया सूचितपात्रप्रवेशः प्रवृत्तकं थथा ।

आसादितप्रकटनिर्मलचक्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकालः ।

उत्खाय गाढतमसं घमकालमुग्यं
रामो दशास्यमिव समृतबन्धुजीवः ॥
ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः ।
अथ प्रयोगातिशयः ।

एषोऽयमित्युपक्षेपात् स्फुन्नधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥ १० ॥

यथा एष राजेव दुष्यन्त इति ।
अथ वीथ्यङ्गानि ।

उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते क्ललम् ।
वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्थन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि चयोदश ॥ ११ ॥

तत्र ।

गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।
यत्राऽन्योन्यं समालापो द्वेधोद्घात्यं तदुच्यते ॥ १२ ॥

गूढार्थं पदं तत्पर्यायश्वेत्येवं माला । प्रश्नोत्तरं चेत्येवं वा
माला । इयोरुक्तिप्रत्युक्तौ तद् द्विविधमुद्घात्यकम् । तत्राऽस्यं
विक्रमोर्वश्चां यथा । विदूषकः । *भो वश्रस्म को एसो कामा
जेण तुमं पि दूमिज्जसे सो किं पुरिषो आदु इत्यित्ति ।
राजा । सखे ।

* भो वयस्य क एष कामो येन तमपि दूयसे स किं पुरिषोऽथवा
स्मीति ।

मनोजातिरनाधीना सुखेष्वेव प्रवर्तते ।

स्वेहस्य ललितो मार्गः काम इत्यभिधीयते ॥

विदूषकः । *एवं पि ए जाणे । राजा । वयस्य दच्छाप्रभवः
स इति । विदूषकः । †किं जो जं दच्छदि सो तं कामेदि-
न्ति । राजा । अथ किम् । विदूषकः । ‡ता जाणिदं जह
श्वेहं सूअश्वारसालाए भोश्वणं दच्छामि ।

द्वितीयं यथा पाण्डवानन्दे ।

का स्वाध्या गुणिनां चमा परिभवः को यः खकुल्यैः कृतः ।

किं दुःखं परसंश्रयो जगति कः स्वाध्या य आश्रीयते ।

को मृत्युर्ब्बसनं शुचं जहति के यैर्निर्जिताः शचवः

कैर्विज्ञातमिदं विराटनगरे छन्नस्थितैः पाण्डवैः ॥

अथाऽवलगितम् ।

यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रस्तुतेऽन्यत्र वाऽन्यत् स्यात् त चाऽवलगितं दिधा ॥ १२॥

तत्राऽद्यं यथोन्तरचक्रिते । समुत्पन्नविहारगर्भदोह-
दायाः सीताया दोहदकार्ये अनुप्रविश्य जनापवादादरणे
त्यागः । द्वितीयं यथा छलितरामे । रामः । लक्षण तात
वियुक्तामयोध्यां विमानस्यो नाऽहं प्रवेष्टुं शक्नोमि । तदवतीर्य
गच्छामि ।

* एवमपि न जानामि ।

† किं यो यदिच्छति संतत् कामयतीति ।

‡ तत्त्वात् यथा हं सूपकारशालायां भोजननिच्छामि ।

कोऽपि सिंहासनस्थाऽधः स्थितः पादुकयोः पुरः ।
 जटावानचमालो च चामरी च विराजते ॥
 इति भरतदर्शनकार्यसिद्धिः ।
 अथ प्रपञ्चः ।

असङ्गूतमिथःस्तोत्रं प्रपञ्चो हास्यकृन् मेतः ।
 असङ्गूतेनाऽर्थेन पारदार्यादिनैपुण्यादिना याऽन्योन्यमुतिः
 स प्रपञ्चः । यथा कर्पूरमञ्चर्याम् । भैरवानन्दः ।
 *रण्डा चण्डा दिक्खिदा धर्मदारा मञ्जं मंसं पिञ्जए खज्जए अ ।
 भिक्षा भोज्जं चर्मखण्डं च सेज्जा कोलो धर्मो कस्तुणो होदरम्भो ॥
 अथ चिगतम् ।

श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं चिगतं त्विह ।
 नटादिचितयालापः पूर्वरङ्गे तदिष्यते ॥ १४ ॥
 यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

मत्तानां कुसुमरसेन षड्हदानां
 शब्दोऽयं परम्भृतनाद एष धीरः ।
 कैलासे सुरगणसेविते समन्नात्
 किन्नर्यः कलमधुराक्षरं प्रगीताः ॥

अथ क्लनम् ।

---

* रण्डा चण्डा दीक्षिता धर्मदारा मद्यं मांसं पोयते खाद्यते च ।
 भिक्षा भोज्यं चर्मखण्डस्त्रश्या कोलो धर्मः कस्य न भवति रम्यः ॥

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य क्लृना क्लृम् ।
यथा वेणीसंहारे । भीमार्जुनौ ।

कर्ता हृतच्छलानां जतुमयश्चरणोद्दीपनः मोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेगुरुरनुजश्चतस्याऽङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णाकेशोऽत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः
क्षाऽऽस्तु दुर्योधनोऽसौ कथयत पुरुषा इष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥
अथ वाक्षेली ।

विनिवृत्त्याऽस्य वाक्षेली द्विस्तिः प्रत्युक्तितोऽपि वा ॥ १५ ॥
अस्येति वाक्यस्य प्रक्रान्तस्य साकाङ्गस्य विनिवर्तनं वाक्षेली ।
द्विचिर्वा उक्तिप्रत्युक्तयः । तत्राऽद्या यथोत्तरचरिते । वासनी ।

त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं
त्वं कौमुदो नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।
इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुद्ध मुग्धां
तामेव शान्तमन्यवा किमतः परेण ॥

उक्तिप्रत्युक्तितो यथा रुद्रावस्थाम् । विदूषकः । *भोदि
मश्चणिए मं पि एहं चच्चरिं सिक्खावेहि । मदनिका । हृदा-
स ए क्लु एसा चच्चरी दुवदिखण्डश्चं क्लु एहम् । विदूषकः ।
भोदि किं एदिणा खण्डेण मोदश्चा करीत्वा करीत्वा । मदनिका ।
ए हि पढीश्चदि क्लु एदमित्यादि ।

---

* भवति मदनिके मामप्येतां चर्चरो शिक्षय ।—हताश न खलु
रथा चर्चरी द्विपदीखण्डकं खल्वेतत् ।—भवति किमेतेन खण्डेन मोद-
काः क्रियन्ते ।—न हि, पर्यते खल्वेतत् ।

अथाऽधिवलम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्यर्धयाऽधिवलं भवेत् ।

यथा वेणीसंहारे । अर्जुनः ।

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते

हणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणश्चिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डुपुत्रः ॥

इत्युपक्रमे । राजा । अरे नाऽहं भवानिव विकत्यनाप्रगत्तमः ।

किन्तु ।

इत्यन्ति न चिरात् सुप्तं बान्धवास्त्वां रणाङ्गणे ।

मङ्गदाभिन्नवक्षोस्थिवेणिकाभङ्गभीषणम् ॥

इत्यन्तेन भीमदुर्योधनयोरुन्योन्यवाक्यस्याऽधिक्योक्तिरधिवलम् । १६ ।

अथ गणः ।

गणः प्रस्तुतसम्बन्धिभिन्नार्थं सहस्रादितम् ॥ १६ ॥

यथोन्तरचरिते । रामः ।

दूयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोर्

असावस्याः स्तर्णा वपुषि बहलश्वन्दनरसः ।

अयं बाङ्गः कण्ठे शिशिरमस्त्रणो मौक्किकमरः

किमस्या न ग्रेयो यदि परमस्त्रक्षु विरहः ॥

प्रविश्य प्रतीहारी । *देव उअत्यिदो । रामः । अथि कः ।
प्रतीहारी । देवस्तु आसत्परिचारचो दुमुहो इति ।
अथाऽवस्थन्दितम् ।

रसोक्तस्याऽन्यथा व्याख्या यत्राऽवस्थन्दित हि तत् ।
यथा छलितरामे । सीता । [†]जाद कस्तु कु तुहेहिं अजु-
ज्ञाए गन्तव्यं । तहिं सो रात्रा विषएण एमिदव्यो । लवः ।
अम् किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता । जाद
सो कु तुहाणं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः पिता ।
सीता । साशङ्कम् । जाद ए कु परं तुहाणं सञ्चलाए ज्ञेव
पुहवीए इति ।

अथ नालिका ।

सोपहासा निगृढार्था नालिकैव प्रहेलिका ॥ १७ ॥

यथा मुद्रारात्रसे । चरः । [‡]हंहो वह्न्यण मा कुप्प । किं
पि तुह उअज्ञाए जाणादि किं पि अन्हारिसा जणा जाणन्ति ।
शिव्यः । किमसदुपाध्यायस्य सर्वश्लभपर्हतुमिच्छसि । चरः ।
यदि हे उवज्ञाए सब्वं जाणादि ता जाणादु दाव कस्तु चन्दो
अणभिष्येदोन्ति । शिव्यः । किमनेन ज्ञातेन भवतीत्युपक्रमे ।

* देव, उपस्थितः ।—देवस्यासन्नपरिचारको दुमुखः ।

† जात, कल्यं खलु युवाभ्यामयोथायां गन्तव्यं तर्हि स राजा
विनयेन नमितव्यः ।—जात स खलु युवयोः पिता ।—जात न खलु परं
युवयोः सकलाया एव पृथिव्याः ।

‡ हंहो ब्राह्मण मा कुप्प किमपि तवोपाध्यायो जानाति किम-
प्यस्तादशा जना जानन्ति ।—यदि त उपाध्यायः सर्वे जानाति तज्जा-
नातु तावत् कस्य चन्द्रोऽनभिप्रेत इति ।

चाणक्यः । चन्द्रगुप्तादपरक्तान् पुरुषान् जानामीत्युक्तं भवति ।

अथाऽसत्प्रलापः ।

असम्बद्धकथाप्रायोऽसत्प्रलापो यथोन्तरः ।

ननु चाऽसम्बद्धार्थत्वेऽसङ्गतिर्नाम वाक्यदोष उक्तः । तन् न । उत्खन्नायितमदोन्मादशैश्वादीनामसम्बद्धप्रलापितैव विभावः । यथा ।

अर्चिष्मन्ति विदार्थं वक्त्रकुहराण्यासृक्तेऽवासुकेर्
अङ्गुल्या विषकर्बुरान् गणयतः संस्पृश्य दन्ताङ्गुरान् ।
एकं त्रीणि नवाऽष्टृ सप्तषडिति प्रध्वस्तमङ्गाक्रमा
वाचः क्रौञ्चरिपोः शिशुत्वविकल्पाः श्रेयांसि पुष्णन्तु वः ॥

यथा च ।

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिस्त्रस्यास्त्रया हता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

यथा वा ।

भुक्ता हि मया गिरयः स्त्रातोऽहं वक्त्रिना पिबामि वियत् ।
हरिहरहिरण्यगर्भा मत्युत्रास्तेन नृत्यामि ॥

अथ व्याहारः ।

अन्यार्थमेव व्याहारो हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे लास्यप्रयोगावमाने । मालविका

निर्गन्तुमिच्छति । विदूषकः । *मा दाव उवएषसुद्धा गमि-
स्तसीत्युपक्रमे गणदासः । विदूषकं प्रति । आर्य उच्यतां
यत्त्वया क्रमभेदो लक्षितः । विदूषकः । †पठमं पञ्चूसे वस्त्र-
णस्त पूजा भोदि सा तए लक्ष्मिदा । मालविका स्मयत इत्यादि-
ना नायकस्य विश्रव्वनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास्यलोभकारिणा
वैचनेन व्याहारः ।

अथ मृदवम् ।

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥ १८ ॥

यथा शाकुन्तले ।

मेदश्चेदलशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामुपलक्ष्यते विष्णुतिमच्च चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्वनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोदृग् विनोदः कुतः ॥

इति मृगयादोषस्य गुणीकारः ।

यथा च ।

सततमनिर्वृतमानसमायाससहस्रसङ्कलिष्टम् ।

गतनिद्रमविश्वासं जीवति राजा जिगीषुरयम् ॥

इति राज्यगुणस्य दोषीभावः ।

उभयं वा ।

* मा तावदुपदेशसुद्धा गमिष्यसि ।

† प्रथमं प्रत्यूषे ब्राह्मणस्य पूजा भवति सा तया लक्षिता ।

सन्तः सञ्चरितो दयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्तेषाः
सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा ।
अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवाऽसता व्याकुलो
युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥
इति प्रस्तावनाङ्गानि ।

एषामन्यतमेनाऽर्थं पात्रं चाऽक्षिष्य हृत्वमृत् ।
प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥ १९ ॥

तत्र ।

अभिगम्यगुणैर्युक्तो धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
कौर्तिकामो महोत्साहस्रात्यास्ताता महोपतिः ॥ २० ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्दिव्यो वा यत्र नायकः ।
तत्प्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमत्राऽधिकारिकम् ॥ २१ ॥
यत्रेतिवृत्ते सत्यवागसंवादकारिनीतिशास्त्रप्रमिद्वाभिग-
मिकादिगुणयुक्तो रामायणमहाभारतादिप्रमिद्वा धीरोदा-
त्तो राजर्षिर्दिव्यो वा नायकः तत्प्रख्यातमेवाऽत्र नाटके आ-
धिकारिकं वस्तु विधेयमिति ।

✓ यत् तत्राऽनुचितं किञ्चिन् नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ २२ ॥

यथा छद्मना वासिवधो मायुराजेनोदात्तराघवे परि-
त्यक्तः । वीरचरिते तु रावणसौहृदैन वासीरामवधार्थमा-
गतेर रामेण हत इत्यन्यथा कृतः ।

आद्यन्तमेवं निश्चित्य पञ्चधा तद् विभज्य च ।

खण्डशः सन्धिसञ्ज्ञांश्च विभागानपि खण्डयेत् ॥ २३ ॥

अनौचित्यरसविरोधपरिहारपरिशुद्धीकृतस्तुचनीयदर्शनीयवस्तुविभागफलानुभारेणोपक्लप्तवीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्यलक्षणार्थप्रकृतिकं पञ्चावस्थानुग्रहेन पञ्चधा विभजेत् । पुनरपि चैकैकस्य भागस्य द्वादश चयोदश चतुर्दशेत्येवमङ्गसञ्ज्ञानां सन्धीनां विभागान् कुर्यात् ।

चतुःषष्ठिस्तु तानि स्युरङ्गानीत्यपरं तथा ।

पताकावृत्तमप्यूनमेकाद्यैरनुसन्धिभिः ।

अङ्गान्यत्र यथालाभमसन्धिं प्रकरी न्यसेत् ॥ २४ ॥

अपरमपि प्रासङ्गिकमितिवृत्तमेकाद्यैरनुसन्धिभिर्नूनमिति प्रधानेतिवृत्तादेकद्विच्चित्तुर्भिरनुसन्धिभिर्नूनं पताकेतिवृत्तं न्यसनीयम् । अङ्गानि च प्रधानाविरोधे यथालाभं न्यसनीयानि प्रकरीतिवृत्तं त्वपरिपूर्णसन्धिं विधेयम् ।

तत्रैवं विभक्ते ।

आदै विष्कम्भकं कुर्यादङ्कं वा कार्ययुक्तिः ।

इयमत्र कार्ययुक्तिः ।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।

यदा सन्दर्शयेत् ग्रेषं कुर्याद् विष्कम्भकं तदा ॥ २५ ॥

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ २६ ॥

स च ।

प्रत्यक्षनेत्रचरितो विन्दुव्याप्तिपुरस्तृतः ।
अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ २७ ॥

रङ्गप्रवेशे सांक्षान् निर्दिश्यमाननायकव्यापारो विन्दू- ०
पक्षेपार्थपरिमितोऽनेकप्रयोजनसंविधानरसाधिकरणः उत्सङ्गः
इवाऽङ्कः

तत्र च ।

अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ।
गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ २८ ॥

अङ्गिन एवाऽङ्गिरसस्थायिनः सङ्ग्रहात् स्थायिनेति रसान्त-
रस्थायिनो गृहणम् । गृहीतमुक्तैः परस्परव्यतिकीर्णेरित्यर्थः ।

✓ न चाऽतिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां न येत् ।
रसं वा न तिरोदध्याद् वस्तुलङ्घारलैकणैः ॥ २९ ॥

कथामन्धङ्गोपमादिलक्षणेर्भूषणादिभिः ।

एको रसोऽङ्गीकर्तव्यो वीरः पृष्ठङ्गार एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान् निर्वहणेऽङ्गुतम् ॥ ३० ॥

ननु च रसान्तरस्थायिनेत्यनेनैव रसान्तराणामङ्गलमु-
क्तम् । तन् न । यत्र रसान्तरस्थायी स्थानुभावविभावव्यभि-
चारियुक्तो भूयसोपनिबध्यते तत्र रसान्तराणामङ्गलम् । केव-
लस्थायुपनिबन्धे तु स्थायिनो व्यभिचारितैव ।

दूराध्वानं वधं युज्वं राज्यदेशादिविष्वम् ।

संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चाऽनुलेपनम् ॥ ३१ ॥

अम्बरग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।

अङ्गैर्नैवोप्रनिबध्नीत प्रवेशकादिभिरेव सूचयेदित्यर्थः ।

नाऽधिकारिवधं काऽपि त्याज्यमावश्यकं न च ॥ ३२ ॥

अधिकृतनायकवधं प्रवेशकादिनाऽपि न सूचयेत् । आवश्यकं तु देवपितृकार्याद्यवश्यमेव क्वचित् कुर्यात् ।

एकाहाचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम् ।

पात्रैस्तितुरैरङ्गं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥ ३३ ॥

एकदिवसप्रवृत्तैकप्रयोजनसम्बद्धमासन्ननायकमवज्जपात्रप्रवेशमङ्गं कुर्यात् । तेषां पात्राणामवश्यमङ्गस्याऽन्ते निर्गमः कार्यः ।

पताकास्थानकान्यत्र बिन्दुरन्ते च बीजवत् ।

एवमङ्गाः प्रकर्तव्याः प्रवेशादिपुरस्कृताः ।

पञ्चाङ्गमेतद्वरं दशाङ्गं नाटकं परम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्तं नाटकलक्षणम् ।

अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् ।

अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्यात् च नायकम् ॥ ३५ ॥

धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् ।

शेषं नाटकवत् सन्धिप्रवेशकरसादिकम् ॥ ३६ ॥

इति । कविबुद्धिविरचितमितिवृत्तम् । लोकसंशयमनुदात्त-
ममात्याद्यन्यतमधीरप्रशान्तनायकं विपदन्तरितार्थसिद्धिं कु-
र्यात् । प्रकरणे मन्त्री अमात्य एव । सार्थवाचो वणिमिश्रे
एवेति । स्यष्टमन्यत् ।

नायिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा ।
क्वचिदेकैव कुलजा वेश्या काऽपि द्वयं क्वचित् ॥ ३७ ॥
कुलजाऽभ्यन्तरा वाच्या वेश्या नाऽतिक्रमोऽनयोः ।
आभिः प्रकरणं त्रेधा सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ॥ ३८ ॥

वेशो भृतिः सोऽस्या जीवनमिति वेश्या । तद्विशेषो गणि-
का । यदुक्तम् ।

आभिरभ्यर्थिता वेश्या रूपशीलगुणान्विता ।

लभते गणिकाशब्दं स्यानं च जनमंसदि ॥

एवं च कुलजा वेश्या उभयमिति त्रेधा प्रकरणे ना-
यिका । यथा वेश्यैव तरङ्गदत्ति कुलजैव पुष्पदूषितके । ते द्वेऽपि
मृच्छकटिकायामिति । कितवद्यूतकारादिधूर्तमङ्कुलं तु मृच्छ-
कटिकादिवत् सङ्कीर्णप्रकंरणमिति ।

अथ नाटिका ।

लक्ष्यते नाटिकाऽप्यत्र सङ्कीर्णान्यनिवृत्तये ।

अत्र केचित् ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातखितरो वा नाटीमञ्जाश्रिते काव्ये ॥

इत्यमुं भरतोयं स्तोकमेको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्य
इतरस्त्रप्रख्यातः प्रकरणिकासञ्ज्ञः नाटीसञ्ज्ञया हे काव्ये
आश्रिते इति व्याचक्षणाः प्रकरणिकामपि मन्यन्ते । तद-
सत् । उद्देश्यलक्षणयोरनभिधानात् समानलक्षणत्वे वा भेदा-
भावात् । वसुरसनायकानां प्रकरणाभेदात् प्रकरणिकायाः ।
अतोऽनुद्दिष्टाया नाटिकाया यन् मुनिना लक्षणं कृतं तत्रा-
यमभिप्रायः । शुद्धलक्षणसङ्करादेव तस्मक्षणे सिद्धे लक्षणकरणं
सङ्कीर्णानां नाटिकैव कर्तव्येति नियमार्थं विज्ञायते ।
तमेव सङ्करं दर्शयति ।

तत्र वसु प्रकरणान् नाटकान् नायको नृपः ।

प्रख्यातो धीरलितः शृङ्गारोऽङ्गी सलक्षणः ॥ ३८ ॥

उत्पाद्येतिवृत्तत्वं प्रकरणधर्मः प्रख्यातनृपनायकादित्वं तु
नाटकधर्म इति । एवं च नाटकप्रकरणनाटिकातिरेकेण
वस्त्रादेः प्रकरणिकायामभावादङ्गपात्रभेदाद् यदि भेदः ।
तत्र ।

स्त्रीप्रायच्चतुरङ्गादिभेदकं यदिंचेष्यते ।

एकद्वित्यङ्गपात्रादिभेदेनाऽनन्तरूपता ॥ ४० ॥

तत्र नाटिकेति स्त्रीसमाख्ययौचित्यप्राप्तं स्त्रीप्रधानत्वम् ।
कैश्चिकीवृत्त्याऽश्रयत्वाच् च तदङ्गसङ्घयाऽल्पावर्मर्शत्वेन चतु-
रङ्गत्वमयौचित्यप्राप्तमेव ।
विशेषस्तु ।

देवी तत्र भवेज् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ।
गम्भीरा मानिनी कृष्णात् तद्वशान् नेटसङ्गमः ॥ ४१ ॥
प्राप्या तु ।

नायिका तादृशी मुम्खा दिव्या चाऽतिमनोहरा ।
तादृशींति नृपवंशजत्वादिधर्मातिदेशः ।

अन्तःपुरादिसम्बन्धादासन्ना श्रुतिदर्शनैः ॥ ४२ ॥
अनुरागो नवावस्थो नेतुखस्थां यथोत्तरम् ।
नेता तत्र प्रवर्तेत देवीत्रासेन शङ्कितः ।
तस्यां मुग्धनायिकायामन्तःपुरसम्बन्धसङ्गीतकसम्बन्धादिना
प्रत्यासन्नायां नायकस्य देवीप्रतिबन्धान्तरितः उत्तरोत्तरो
नवावस्थानुरागो निबन्धनोयः ।

कैश्चिक्यङ्गैश्चतुर्भिश्च युक्ताऽङ्गैरिव नाटिका ॥ ४३ ॥
प्रत्यङ्गोपनिबद्धाभिहितलक्षणकैश्चिक्यङ्गचतुष्टयवती नाटि-
केति ।

अथ भाणः ।

भाणस्तु धूर्तचरितं स्वानुभूतं परेण वा ।
यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः ॥ ४४ ॥
सम्बोधनोत्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः ।
स्वचयेद् वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यसंस्तवैः ॥ ४५ ॥
भूयसा भारती वृत्तिरेकाङ्गं वस्तु कल्पितम् ।
मुखनिर्वहणे साङ्गे लास्याङ्गानि दशाऽपि च ॥ ४६ ॥

इति । धूर्तास्त्रौरद्यूतकारादयः तेषां चरितं यत्रैक एव विटः
खल्लतं परक्षतं वोपवर्णयति स भारतीद्वन्निप्रधानत्वाद् भाणः ।
एकस्य चैक्तिप्रत्युक्तयः आकाशभाषितैराशङ्कितोत्तरत्वेन भ-
वन्ति । अस्यष्टत्वाच् । च वीरधृष्टज्ञारौ सौभाग्यशौर्योपवर्णनया
स्फुचनीयौ ।

सास्याङ्गानि ।

गेयं पदं स्थितं पाद्यमासीनं पुष्पगण्डिंका
प्रक्षेदकस्त्रिगृहं च सैन्धवाख्यं द्विगृहकम् ॥ ४७ ॥
उत्तमोत्तमकं चैव उत्तप्रत्युक्तमेव च ।
लांस्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशकल्पनम् ॥ ४८ ॥

शेषं स्पष्टमिति ।

अथ प्रहसनम् ।

तद्वत् प्रहसनं चेधा शुद्धवैकृतसङ्करैः ।
तद्विति भाणवद् वस्तुसन्धिसन्ध्यङ्गलास्यादीनामतिदेशः ।
तत्र शुद्धं तावत् ।

पाखण्डिविप्रप्रमृतिचेटचेटीविदाकुलम् ।

चेष्टितं वेषभाषाभिः शुद्धं हास्यवचेन्वितम् ॥ ४९ ॥

पाखण्डनः शाक्यनिर्गन्धप्रमृतयः । विप्राश्वाऽत्यन्तमृज-
वः । जातिमात्रापजीविनो वा । प्रहसनाङ्गिहास्यविभावास्तेषां
च यथावत् खल्लापारोपनिवन्धनं चेटचेटी व्यवहारयुक्तं शुद्धं
प्रहसनम् ।

विष्णतं तु ।

कामुकादिवचोवेषैः षण्ठकञ्चुकितापसैः ।

विष्टतं सङ्कराद् वीथ्या सङ्कीर्णं धूर्तसङ्कुलम् ।

कामुकादयो भुजङ्गचारभटाद्याः । तदेषभाषादियोगिनो
यत्र षण्ठकञ्चुकितापसवृद्धादयस्तदिष्टतं । खखरूपप्रच्युतवि-
भावलात् । वीथ्यङ्गेसु सङ्कीर्णलात् सङ्कीर्णम् ।

रसस्तु धूयसा कार्यः षड्बिधो हास्य एव तु ॥ ५० ॥

इति स्यष्टम् ।

अथ डिमः ।

डिमे वस्तु प्रसिद्धं स्याद् वृत्तयः कैश्चिकीं विना ।

नेतारो देवगन्धर्वयक्तरक्षेमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशाऽत्यन्तमुद्दताः ॥ ५१ ॥

रसैरहास्यपृष्ठङ्गारैः षड्बिदीप्तैः समन्वितः ।

मायेन्द्रजालसङ्गामक्रोधोङ्गान्तादिचेष्टितैः ॥ ५२ ॥

चन्द्रहृदयोपरागैश्च न्याय्ये रौद्ररसेष्टिनि ।

चतुरङ्गश्चतुःसन्धिर्निर्विमर्शी डिमः स्मृतः ॥ ५३ ॥

डिमसङ्गात इति नायकसङ्गातव्यापारात्मकलाड् डिमः ।

तत्रेतिहासप्रसिद्धमितिवृत्तम् । वृत्तयश्च कैश्चिकीवर्जास्तिस्तः ।

रसाश्च वीररौद्रबीमत्साङ्गतकरुणभयानकाः षट् । स्यायो तु

रौद्रो न्यायप्रधानो विमर्शरहिता मुखप्रतिमुखगर्भनिर्वह-

णाख्याश्चलारः सन्धयः सङ्गाः । मायेन्द्रजालाद्यनुभावसमा-

श्रयाः । शेषं प्रस्तावादिनाटकवत् । एतत् च ।

इदं चिपुरदाहेतु लक्षणं ब्रह्मणोदितम् ।
 ततस्त्विपुरदाहस्य डिमसञ्ज्ञः प्रयोजितः ॥
 इति भरतमुनिना स्वयमेव चिपुरदाहेतिवृत्तस्य तु लक्षणं
 दर्शितम् ।

अथ व्यायोगः ।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोङ्गतनराश्रयः ।

हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद् रसाः ॥ ५४ ॥

अख्लीनिमित्तसङ्गामो जामदग्न्यजये यथा ।

एकाहाचरितैकाङ्क्षो व्यायोगो बङ्गभिर्नरैः ॥ ५५ ॥

व्यायुज्यन्तेऽस्मिन् बहवः पुरुषा इति व्यायोगः । तत्र
 डिमवद् रसाः षट् हास्यशृङ्गाररहिताः । वृत्त्यात्मकलाच्च
 रसानामवचनेऽपि कैश्चिकीरहितेतरवृत्तिलं रसवदेव स्वयं
 अख्लीनिमित्तश्चाऽत्र सङ्गामः । यथा परशुरामेण पितृवध-
 कोपात् सहस्रार्जुनवधः छतः । शेषं स्पृष्टम् ।

अथ समवकारः ।

कार्यं समवकारे ऽपि आमुखं नाटकादिवत् ।

ख्यातं देवासुरं वस्तु निर्विमर्शास्तु सन्धयः ॥ ५६ ॥

वृत्तयो मन्दकैश्चिकयो नेतारो देवदानवाः ।

द्वादशोदात्तविख्याताः फलं तेषां पृथक् पृथक् ॥ ५७ ॥

बङ्गवीररसाः सर्वे यद्वद्भोधिमन्थने ।

अङ्कैस्त्रिभिस्त्रिकपटस्त्रिशृङ्गारस्त्रिविद्वः ॥ ५८ ॥

द्विसन्धिरङ्गः प्रथमः कार्या द्वादशनालिकः ।
 चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका घटिकाद्यम् ॥ ५० ॥
 वसुखभावदैवाऽरिक्तताः स्युः कपटास्तयः ।
 नगरोपरोधयुद्धे वाताग्न्यादिकविद्रवाः ॥ ५० ॥
 धर्मार्थकामैः शृङ्गारो नाऽत्र बिन्दुप्रवेशकौ ।
 वीथ्यङ्गानि यथालाभं कुर्यात् प्रहसने यथा ॥ ५१ ॥

समवकीर्यन्तेऽस्मिन्नर्था इति समवकारः । तत्र नाटका-
 दिवदामुखमिति समस्तरूपकाणामामुखप्रापणम् । विमर्शव-
 र्जितास्त्वारः सन्धयः । देवासुरादयो द्वादशनायकाः । तेषां
 च फलानि पृथक् पृथग् भवन्ति । यथा समुद्रमन्थने वासु-
 देवादीनां लह्म्यादिलाभाः । वीरस्त्राङ्गी श्रङ्गभूताः सर्वे
 रसाः । चयोऽङ्गाः । तेषां प्रथमो द्वादशनालिकानिर्वृत्तेति
 वृत्तप्रमाणः । यथासङ्घं चतुर्दिनालिकावन्त्यौ नालिका च
 घटिकाद्यम् । प्रत्यङ्गं च यथासङ्घं कपटाः । तथा नगरो-
 परोधयुद्धवाताग्न्यादिविद्रवाणां मध्ये एकैको विद्रवः कार्यः ।
 धर्मार्थकामशृङ्गाराणामैकैकः शृङ्गारः । प्रत्यङ्गमेव विधा-
 तव्यः । वीथ्यङ्गानि च यथालाभं कार्याणि । बिन्दुप्रवेशकौ
 नाटकोक्तावपि न विधातव्यौ । इत्ययं समवकारः ।

अथ वीथी ।

वीथी तु कैश्चिकीवृत्तौ सन्ध्यङ्गाङ्गैऽसु भाणवत् ।
 ग्रसः तद्यस्तु शृङ्गारः स्युशेदपि रसान्तरम् ॥ ५२ ॥

युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्घात्यकादिभिः ।
एवं वीथी विधातव्या द्वेकपात्रप्रयोजिता ॥ ६३ ॥

वीथीवद् वीथीमार्गः अङ्गानां पङ्किर्वा भाणवत् कार्या ।
विशेषस्तु रसः शृङ्गारः अपरिपूर्णत्वात् भूयसा सूच्यः । रसा-
न्तराण्यपि स्तोकं स्पर्शनीयानि । कैश्चिकी वृत्तिः रसौचित्या-
देवेति । शेषं स्पष्टम् ।

अथाङ्गः ।

उत्सृष्टिकाङ्गे प्रख्यातं वृत्तं बुद्धा प्रपञ्चयेत् ।
रसस्तु करुणः स्थायी नेतारः प्राकृता नराः ॥ ६४ ॥
भाणवत् सन्धिवृत्त्यङ्गैर्युक्तः स्त्रीपरिदेवितैः ।
वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ ॥ ६५ ॥

उत्सृष्टिकाङ्ग इति नाटकान्तर्गताङ्गवच्छेदार्थम् । शेषं
प्रतीतमिति ।

अथेहामृगः ।

मिश्रमोहामृगे वृत्तं चतुरङ्गं त्रिसन्धिमत् ।
नरदिव्यावनियमान् नायकप्रतिनायकौ ॥ ६६ ॥
ख्यातौ धीरोद्भूतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् ।
दिव्यस्त्रियमनिष्टलीमपद्मारादिनेष्टतः ॥ ६७ ॥
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ।
संरम्भं परमानोय युद्धं व्याजान् निवारयेत् ।
वधप्राप्तस्य कुर्वीत वधं नैव महात्मनः ॥ ६८ ॥

मृगवदलभ्यां नायिकां नायकोऽस्मिन्नीहते इतीहामृगः ।
ख्याताख्यातं वसु अन्यः प्रतिनायको विपर्यासाद् विपर्ययज्ञा-
नादयुक्तकारी विधेयः । स्थृमन्यत् ।

इत्यं विचिन्त्य दशरूपकलक्ष्ममार्गम्
आलोक्य वसु परिभाव्य कविप्रवन्धान् ।
कुर्यादयनवदलङ्घतिभिः प्रबन्धं
वाक्यैरुदारमधुरैः स्फुटमन्दवृत्तैः ॥ ६८ ॥

स्थृम् ।

दति श्रीविष्णुसूनोर्धनिकस्य छतौ दशरूपावलोके रूपक-
लक्षणप्रकाशो नाम तीयप्रकाशः समाप्तः ।

— — —

अथेदानीं रसभेदः प्रदर्श्णते ।

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावे रसः स्मृतः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणस्वभावैर्विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकैः काव्यो-
पात्तैरभिनयोपदर्शितैर्वा श्रोहप्रेक्षकाणामन्तर्विपरिवर्तमानो
रत्यादिर्वक्ष्यमाणलक्षणः स्थायी स्वादगोचरतां निर्भरानन्दसं-
विदात्मतामानीयमानो रसः । तेन रसिकाः सामाजिकाः ।
काव्यं तु तथाविधानन्दसंविदुन्मीलनहेतुभावेन रसवदायुर्धृत-
मित्यादिव्यपदेशवत् ।

तत्र विभावः ।

ज्ञायमानतया तत्र विभावे भावपोषक्तत् ।

आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन सु च द्विधा ॥ २ ॥

एवमयमेवमियमित्यतिशयोक्तिरूपकाव्यव्यापाराहितविशि-
ष्टरूपतया ज्ञायमानो विभाव्यमानः सन्नालम्बनत्वेनोद्दीपनत्वेन
वा यो नायकादिरभिमतदेशकालादिर्वा स विभावः । यदुक्तं
विभाव इति विज्ञातार्थ इति । तांश्च यथाखं यथावसरं
च रसेषूपपादयिष्यामः । अमीषां चाऽनपेक्षितवाञ्चसत्त्वानां
शब्दोपधानादेवाऽसादिततङ्गावानां सामान्यात्मनां स्वस्वस-
म्बन्धित्वेन विभावितानां साङ्गाङ्गावकचेतसि विपरिवर्तमाना-
नामालम्बनादिभाव इति न वस्तुशून्यता । तदुक्तं भर्त्वह-
रिणा ।

शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥

इति । षट्सङ्क्षीकृताऽप्युक्तम् । एभ्यश्च सामान्यगुणयोगेन रसा
निष्पद्यन्ते इति ।

तत्राऽस्तम्बनविभावो यथा ।

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूत्तु चन्द्रोऽनुकान्तिप्रदः

शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौदृहलो

निर्मातुं प्रभवेन् मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

उद्दीपनविभावो यथा ।

अयमुदयति चन्द्रश्चन्द्रिकाधीतविश्वः

परिणतविमलिन्दिव्योन्मिकर्पूरगौरः ।

सूर्युरजतश्चलाकृस्यर्धिभिर्यस्य पादैर् ।

जगदमलमृणाली पञ्चरसं विभाति ॥

अनुभावो विकारस्तु भावसंहृचनात्मकः ।

स्वायिभावाननुभावयतः सामाजिकान् सभूविचेपकटाच्चा-
दयो रसपोषकारिणोऽनुभावाः । एते चाऽभिनयकाव्ययो-
रप्यनुभावयतां साक्षाद् भावकानुभवकर्मतयाऽनुभूयन्ते इत्य-
नुभवनमिति चाऽनुभावाः रसिकेषु व्यपदिष्यन्ते । विकारो
भावसंसूचनात्मक इति तु लौकिकरसापेक्षया दृष्टु तेर्ण
कारणत्वमेव । यथा ममैव ।

उच्छृङ्खाननमुख्यसत्कुचतटं लोखभ्रमझूलतं
खेदाभःखपिताङ्गयग्निविगलद्वीडं सरोमाञ्चया ।
धन्यः कोऽपि युवा स यस्य वदने व्यापारिताः सस्युहं
मुग्धे दुग्धमहाञ्चिफेनपटलप्रख्याः कटाच्छ्वटाः ॥
इत्यादि यथारसमुदाहरित्यामः ।

हेतुकार्यात्मनेः सिद्धिस्तयोः संव्यवहारतः ॥४॥

तयोर्विभावानुभावयोर्सैकिकरसं प्रतिहेतुकार्यभूतयोः सं-
व्यवहारादेव सिद्धुत्वान् न पृथग् लक्षणमुपयुज्यते । तदुक्तम् ।
विभावानुभावौ लोकसंसिद्धौ लोकयात्रानुगमिनौ लोकस्व-
भावोपगतत्वाच् च न पृथग् लक्षणमुच्यते इति ।

अथ भावः ।

सुखदुःखादिकैर्भवैर्भावस्तज्जावभावनम् ।

अनुकार्याश्रयत्वेनोपनिबध्यमानैः सुखदुःखादिरूपैर्भवैस्त-
ज्जावस्य भावकचेतसो भावनं वासनं भावः । तदुक्तम् । अहो
द्यनेन रसेन गम्भेन वा सर्वमेतद् भावितं वासितमिति । यत्
तु रसान् भावयन् भाव इति । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्
भाव इति च तदभिनयकाव्ययोः प्रवर्तमानस्य भावशब्दस्य
प्रवृत्तिगिमित्तकथनम् ।

ते च स्थायिनो व्यभिचारिणश्चेति वक्ष्यमाणाः ।

पृथग् भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।

सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तत्त्वाच् च तज्जावभावनम् ॥४॥

परगतदुःखहर्षादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणतं स-

न्नम् । यदाह । सत्त्वं नाम मनः प्रभवं तत्त्वं च । समाहितम-
नस्त्रादुत्पद्यते । एतदेवाऽस्य सत्त्वं यतः खिन्नेन प्रहर्षितेन
चाऽश्रुरोमाद्यादयो निर्वर्त्यन्ते तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकास्त्रा
एव भावास्त्रत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा भावस-
सूचनात्मकविकाररूपत्वाच् चाऽनुभावा दृति दैरुष्मेषाम् ।

ते, च ।

स्तम्भप्रलयरोमाच्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ।
अश्रुवैखर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन् निष्क्रियाङ्गता ।
प्रलयो नष्टसञ्ज्ञत्वं शेषाः सुव्यक्तलक्षणाः ॥ ५ ॥

यथा ।

*वेवद् सेश्रद्वदनी रोमस्त्रिअ गत्तिए ववद् ।
विललुष्टु तु वस्त्र लज्ज वाहोश्लीए रणेत्ति ॥
मुहज सामलि होर्द खणे विमुच्छद् विश्रवेण ।
मुद्धा मुहस्त्रीं तु अ पेशेण साविण धिज्जद् ॥
अथ व्यभिचारिणः । तत्र, सामान्यलक्षणम् ।

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युनमग्निर्मग्नाः कल्पोला इव वारिधौ ॥ ६ ॥

अपभंशिकभाषया चेद्या उक्तिः समाव्यते ।
वेपते स्वेदवदना रोमाच्चं गात्रे वपति ।
विलोक्ततो वस्त्रयो लघु वाङ्गवल्यां रगति ॥
मुखं श्यामलं भवति क्षणं विमूर्च्छति विदग्धन ।
मुखा मुखवस्त्री तव प्रेम्या सापि न धर्यं करोति ॥
स्नोकदयस्यास्यान्तिसुगमत्वात् सन्दिग्धत्वाच्चास्य व्याख्या न समी-
चीना जाता ।

यथा वारिधै सत्येव कलोला उद्भवन्ति विलीयन्ते च
तद्वदेव रत्यादौ खायिनि सत्येवाऽविर्भावतिरोभावाभ्यामाभि-
मुख्येन चरन्ते वर्तमाना निर्विदादयो व्यभिचारिणो भावाः
ते च ।

निर्विदग्लानिशङ्काश्रमधृतिजडताहर्षदैन्यैग्यचिन्नास्
त्रासेष्यामर्षगर्वाः सुतिमरणमदाः सुप्तनिद्राविवेधाः ।
ब्रीडापस्मारमोहाः समनिरलसतावेगतर्कावह्वित्या
व्याध्युन्मादौ विषादेत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेते चयश्च ॥ ७ ॥
तत्र निर्विदः ।

तत्त्वज्ञानापदीर्थादेर्निर्विदः स्वावमाननम् ।
तत्र चिन्नाश्रुनिःश्वासवैवर्याच्छासदीनताः ॥ ८ ॥
तत्त्वज्ञानान् निर्विदो यथा ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्तः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सम्प्रीणिताः प्रणयिनो विभवैस्तः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्तः किम् ॥

आपदो यथा ।

राशो विषद् वन्धुवियोगदुःखं
देश्च्युतिर्दुर्गममार्गखेदः ।
आस्त्राद्यतेऽस्थाः कटुनिष्टस्थायाः
फलं मयैतत्त्वं चिरजीवितायाः ॥

ईर्ष्यातो यथा ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
खर्गयामटिकाविलुण्डनपरैः पीनैः किमेभिर्भुजैः ।
न्यक्तारो द्वयमेव मे यदरयसत्राऽप्यसौ तापसः
मेऽप्यत्रैव निहन्ति रात्र्ष्वभटान् जीवत्यहो रावणः ॥

वीरशृङ्गारयोर्यभिचारो निर्वेदो यथा ।

ये बाहवो न युधि वैरिकठोरकण्ठ-
पीठोच्छलद्रुधिरराजिविराजितांसाः ।
नाऽपि प्रियापृथुपयोधरपत्रभङ्ग-
सङ्कान्तकुङ्गमरसाः खलु निष्फलास्ते ॥

आत्मानुरूपं रिपुं रमणीं वाऽलभमानस्य निर्वेदादिय-
मुक्तिः । एवं रमान्तराणामप्यङ्गभाव उदाहार्यः ।
रसानङ्गः खतन्त्रो निर्वेदो यथा ।

कस्तुं भीः कथयामि दैवहतकं मां विद्वि शाखोटकं
वैराग्यादिव वज्जि साधु विदितं कस्माद् यतः श्रूयताम् ।
वामेनाऽत्र वटस्तमध्यंगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायाऽपि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्याऽपि मे ॥
विभावानुभावरसाङ्गानङ्गभेदादनेकशाखो निर्वेदो निर्दर्श-
नीयः ।

अथ म्लानिः ।

रत्याद्यायासहटकुङ्गिर्लानिर्निष्पाणतेष्व च ।
वैवर्यकम्पानुत्साहकामाङ्गवचनक्रियाः ॥ ८ ॥

निधुवनकसाभ्यासादिश्रमद्वटकुङ्गमनादिभिर्निष्पाणतारूपा

ग्लानिः । अस्यां च वैवर्ण्यकम्यानुत्साहादयोऽनुभावाः । यथा
माघे ।

लुलितनयनताराः क्षामवत्त्वेन्दुविम्बा
रजनय इव निद्राक्षान्तनोलोत्पलात्म्यः ।
तिमिरमिव दधानाः स्वंसिनः केशपाशान्
अवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥
शेषं निर्वेदवदूच्छाम् ।
अथ शङ्का ।

अनर्थप्रतिभा शङ्का परक्रौर्याद् खदुर्नयात् ।
कम्यशोषाभिवोक्तादिरत्र वर्णस्वरान्यता ॥१०॥

तत्र परक्रौर्याद् यथा रक्षावल्याम् ।
ह्रिया सर्वस्याऽसौ इरति विदिताऽस्मीति वदनं
द्वयोर्दृष्ट्वाऽलापं कलयति कथामात्मविषयाम् ।
सखोषु स्मेरासु प्रकटयति वैलक्ष्यमधिकम्
प्रिया प्रायेणाऽस्ते इदयनिहितातङ्कविधुरा ।
खदुर्नयाद् यथा वीरचरिते ।
दूराद् दवीयो धरणीधराभं
यस्ताटकेयं त्रणवद् व्यधूनोत् ।
हक्ता सुषाहोरपि ताडकारिः
स राजपुत्रो इदि बाधते माम् ॥
अनया दिशाऽन्यदनुसर्तव्यम् ।

अथ अमः ।

अमः खेदोऽध्वरत्यादेः खेदोऽस्मिन् मर्दनादयः ।
अध्वतो यथोन्तररामचरिते ।

अलसलुलितमुग्धान्यध्वसञ्चातखेदा-
दशिथिलपरिरम्भैर्दन्तमंवाहनानि ।
परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यज्ञकानि
त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ना ॥

रतिअमो यथा माधे ।

प्राय अन्मथरसादतिभूमिं
दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।
शश्रमुः अमजलाद्वललाट-
स्थिष्ठकेशमसितायतकेशः ॥

इत्याद्युप्रेक्ष्यम् ।

अथ धृतिः ।

सन्तोषो ज्ञानशक्त्यादेर्धृतिरव्ययभोगकृत् ॥ ११ ॥

ज्ञानाद् यथा भर्द्दहरिशतके ।

वयमिह परितुष्टा वल्कसैख्यं च सहस्रा
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य दृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥

शक्तितो यथा रक्षावल्याम् ।

राज्यं निर्जितश्च त्रुयोग्यसच्चिवे न्यस्तः समस्तोभरः
सम्यक्पालनपालिताः प्रश्नमिताश्चेषोपसर्गाः प्रजाः ।
प्रधोतस्य सुता वस्त्रसमयस्त्रं चेतिनाम्ना धृतिं
कामः काममुपैत्यं मम पुनर्मन्ये महानुत्सवः ॥

इत्याद्यूष्मम् ।

अथ जडता ।

अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।
अनिमिषनयननिरीक्षणदृष्णीम्भावादयस्त्र ॥ १२ ॥

इष्टदर्शनाद् यथा ।

एवमालि निष्टदीतसाध्वसं
शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
नाऽस्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥

अनिष्टश्रवणाद् यथा । उदात्तराघवे । राज्ञसः ।

तावस्त्रे महात्मानो निहंताः केन राज्ञसाः ।

येषां नायकतां यातास्त्रिशिरःखरदूषणाः ॥

द्वितीयः । गृहीतधनुषा रामहतकेन । प्रथमः । किमेका-
किनैव । द्वितीयः । अदृष्टा कः प्रत्येति । पश्य तावतोऽसङ्ग-
स्तस्य ।

सद्यश्चिन्नशिरःश्वभमज्ञात्कङ्ककुलाकुलाः ।

कमन्धाः केवसं जातास्त्रास्त्रोन्तास्त्रा रणाङ्गणे ॥

प्रथमः । सखे यद्येवं तद्वाऽहमेवंविधः किं करवाणीति ।

अथ हर्षः ।

प्रसन्निरुत्सवादिभ्यो च्छेऽश्रुखेदगङ्गदाः ।

प्रियागमनपुत्रजननोत्सवादिविभावैस्तेतः प्रसादो हर्षः ।

तत्र चाऽश्रुखेदगङ्गदादयोऽनुभावाः । यथा ।

आयाते दयिते मरुस्यलभुवामुप्रेक्ष्य दुर्लभ्यतां

गेहिन्या परितोषबाष्यकलिलामासज्य दृष्टिं मुखे ।

दत्ता पीलुश्मीकरीरकवलान् खेनाश्वलेनाऽदराद्

उन्मृष्टं करभस्य केसरस्टाभारायलग्नं रजः ॥

निर्वेदवदितरदुन्नेयम् ।

अथ दैन्यम् ।

दैर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं काषण्यामृजादिमत् ॥ १३ ॥

दारिद्र्यन्यक्तारादिविभावैरनौजस्कता चेतसो दैन्यम् । तत्र

च कृष्णतामलिनवसनदर्शनादयोऽनुभावाः । यथा ।

वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्यूणावशेषं गृहं

कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनो वत्सस्य वार्ताऽपि नो ।

यद्वात् सर्वात्मेतत्त्विन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला

दृष्ट्वा गर्भभरालसां सुतवधूं शश्रूश्विरं रोदिति ॥

शेषं पूर्ववत् ।

अथौर्यम् ।

दुष्टेऽपराधदौर्मुख्यकौर्यश्चण्डत्वमुग्रता ।

तत्र स्वेदश्चिरः कम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४ ॥

यथा वीरचरिते जामदन्यः ।
 उत्त्वत्योत्त्वत्य गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषाद् ।
 उद्भामस्यैकविंशत्यवधि विश्वसतः सर्वतो राजवंश्यान् ।
 पित्र्यं तद्रक्तपूर्णहृदसवनमहानन्दमन्दायमान-
 क्रोधाभ्यः कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥
 अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्तेहितानाम्नेः प्रून्यताश्वासतापकृत् ।
 यथा ।

पक्ष्माग्रग्यथिताश्रुविन्दुनिकरैर्मुक्ताफलस्यर्धिभिः
 कुर्वन्त्या हरहासहारि हृदये हारावलीभूषणम् ।
 बाले बालमृणालनालवलयालङ्कारकाले करे
 विन्यस्याऽननमायताच्चि सुष्टुती कोऽयं त्वया स्मर्यते ॥

यथा वा ।

अस्मितविषयमङ्गा मुकुलितनयनोत्पला बङ्गश्वसिता ।
 ध्यायति किमप्यत्त्वं बाला योगाभियुक्तेव ॥

अथ चासः ।

गर्जितादेमनःक्षेभस्त्रासोऽत्रोत्कमितादयः ॥ १५० ॥
 यथा माघे ।

चखक्षी चलशफरीविघट्टितोर्
 वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।
 क्षुभ्यक्ष्म प्रसभमहो विनाऽपि हेतोर्
 स्त्रीसामिः किमु सति कारणे रमणः ॥

अथाऽस्तु या ।

परोत्कर्षात्माऽस्तु या गर्वदौर्जन्यमन्युजा ।
दोषोत्त्ववज्जे भुकुटिमन्युक्रोधेऽग्नितानि च ॥ १६ ॥

गर्वे यथा वीरचरिते ।

अर्धिले प्रकटीकृते ऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुष्ट्वा दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तु या कन्यया ।
उत्कर्षं च परस्य मानयश्च सोर्विस्तु सनं शाऽत्मनः
स्त्रीरक्षं च जगत्पतिर्दशमुखो दृप्तः कथं स्तु यते ॥
दौर्जन्याद् यथा ।

यदि परगुणा न क्षम्यन्ते यतस्तु गुणार्जने
नहि परयशो निन्दाव्याजैरलं परिमार्जितुम् ।
विरमसि न चेदिच्छाद्वेषप्रसक्तमनोरथो
दिनकरकरान् पाणिच्छवैर्नुदन् श्रममेवसि ॥
मन्युजा यथाऽमरुशतके ।

पुरस्तु या गोत्रस्तु लन्चकितोऽहं न तमुखः
प्रवृत्तो वैलक्ष्यात् किमपि लिखितुं दैवहतकः ।
स्फुटो रेखान्यासः कथमपि म ताङ्कु परिषतो
गता येन व्यक्तिं पुनरवयवैः सैव तरणी ॥
ततश्चाऽभिज्ञाय स्फुरदहणगण्डस्तु रुचा
मनस्त्रिन्या रोषप्रणयरभसाद् गङ्गादगिरा ।
अष्टो चित्रं चित्रं स्फुटमिति निगद्याऽश्रुकसुषं
रुषा ब्रह्मास्तु मे शिरसि निहितो वामचरणः ॥

अथाऽमर्षः ।

अधिक्षेपापमानादेरमर्वैऽभिनिविष्टता ।
तत्र स्वेदश्चिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १७ ॥

यथा वीरचरिते ।

प्रायस्त्वित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रयहमहाव्रतम् ॥

यथा वा वेणीसंहारे ।

युश्चासनलङ्घनाभसि मथा मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्ना नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधीस्त्रासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवान्
अद्यैकं दिवम् ममाऽसि न गुरुर्नाऽहं विधेयस्तव ॥

अथ गर्वः ।

गर्वैऽभिजनलावयवलैश्वर्थादिभिर्मदः ।
कर्माण्याधर्षणाऽवज्ञा सविलासाङ्गवीक्षणम् ॥ १८ ॥

यथा वीरचरिते ।

मुनिरथमथ वीरस्तादृशस्त्रियं मे
विरमतु परिकम्पः कातरे चत्रियाऽसि ।
तपसि विततकोर्त्तर्दर्पकण्डूलदोष्णः
परिचरणस्तमर्था राघवः चत्रियोऽहम् ॥

यथा वा तच्चैव ।

ब्राह्मणातिकमत्यागे भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥
अथ स्मृतिः ।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैः संस्कारात् स्मृतिरच्च च ।
ज्ञातत्वेनाऽर्थभासिन्यां भूसमुन्नयनादयः ।

यथा ।

मैनाकः किमयं रुणद्धि गग्ने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्त्वय त्वं कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेश्वरादपि ।
ताच्यर्थः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्
आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्षिष्टो वधं वाच्छ्रुतिः ॥
यथा वा मालतीमाधवे । माधवः । मम हि प्रात्नोपल-
भसम्भावितात्मजन्मनः संस्कारस्याऽनवरतप्रबोधात् प्रतायमा-
नस्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैतरस्त्रितप्रवाहः प्रियतमास्मृतिप्रत्य-
योत्पत्तिसन्नानस्तम्यमिव करोति वृत्तिसारुप्यतस्येतन्यम् ।

लीनेव प्रतिबिम्बितैव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रस्तारघटितेवाऽन्तर्निखातेव च ।
सा नस्येतसि कीलितेव विशिखैस्येतोभुवः पञ्चभिश्च
चिन्तासन्ततितन्तुजासनिविडस्यूतेव स्त्रा प्रिया ॥

अथ मरणम् ।

. मरणं सुप्रसिद्धत्वादनर्थत्वाच्च नोच्यते ॥ १८ ॥

यथा ।

सम्प्राप्नेऽवधिवासरे ज्ञानमनु लद्वर्त्मवातायनं
वारं वारमुपेत्य निक्षियतया निश्चित्य किञ्चिच्च चिरम् ।
सम्प्रत्येव निवेद्य केलिकुररों साहं सखीभ्यः शिशोर्
माधव्याः सहकारकेण करुणः पाणियहो निर्मितः ॥

इत्यादिवत् शृङ्गाराश्रयालम्बनलेन मरणे व्यवसायमात्रमुप-
निवन्धनीयम् । अन्यत्र कामचारः । यथा वीरचरिते । पश्चान्तु
भवन्तस्ताडकाम् ।

इन्मर्मभेदिपतदुल्कटकङ्गपत्र
संवेगतत्सणक्षतस्फुरदङ्गभङ्गा ।
नासाकुटीरकुहरदयतुल्यनिर्यद्
उद्दुद्दुदध्वनदस्तक्प्रसरा मृतैव ॥

अथ मदः ।

हृषीत्कर्षी मदः पानात् स्तक्षदङ्गवचोगतिः ।
निद्रा हासोऽत्र रुदितं ज्येष्ठमध्याधमादिषु ।

यथा माघे ।

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।
चक्रिरे भृशमृजोरपि वध्वाः कामिनेव तदणेन मदेन ॥

इत्यादि ।

अथ सुप्तम् ।

सुप्तं निद्रोङ्गवं तत्र श्वासोऽक्षासक्रिया परम् ॥ २० ॥

यथा ।

स्तुनि हृषकुटीरे ज्ञेत्रकोणे यवानां
 नवकलमपलास्तस्तरे सोपधाने ।
 परिहरति सुषुप्तं हालिकदद्मारात्
 कुचकलशमहोमाबद्धरेखसुषारः ॥

अथ निद्रा ।

मनःसम्मीलनं निद्रा चिन्तालस्यक्षमादिभिः ।
 तत्र जृम्भाङ्गभङ्गाशिमीलनोत्प्रतादयः ।

यथा ।

निद्रार्धमीलितदृशो मदमन्यराणि
 नाऽप्यर्थवन्ति न च यानि निरर्थकानि ।
 अद्याऽपि मे मृगदृशो मधुराणि तस्यास्
 तान्यक्षराणि हृदये किमपि ष्वनन्ति ॥

यथा च माघे ।

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
 प्रतिपदमुपहृतः केनचिज् जागरहीति ।
 मुङ्गरविशदवर्णं निद्रया शून्यशून्यं
 दददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥

अथ विवोधः ।

विवोधः परिणामादेस्तत्र जृम्भाक्षिमर्दने ॥ २१ ॥

यथा माघे ।

चिररतपरिखेदप्राप्ननिद्रासुखानां
चरममपि शयिला पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्
अशिथिलभुजचक्रास्त्रेष्मेदं तरुणाः ॥

अथ ब्रोडा ।

दुराचारादिभिर्वीडा धार्ष्याभावस्तमुन्नयेत् ।
साचोक्ताङ्गावरणवैवर्ण्याधीमुखादिभिः ॥ २२ ॥

यथाऽमरुशतके ।

पटालग्रे पत्यौ नमयति मुखं जातविनया
हठास्त्रेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखोदत्तनयना
हिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नववधूः ॥

अथाऽपस्मारः ।

आवेशो ग्रहदुःखाद्यैरपस्मारो यथाविधिः ।
भूपातकम्पप्रस्त्रेदलालाफेनोङ्गमादयः ॥ २३ ॥

यथा माघे ।

आस्त्रिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्
सोलहुजाकारहृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानाम्
असावपस्मारिणमाश्वस्त्रे ॥

अथ मोहः ।

मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेशानुचित्तनैः ।
तत्राऽज्ञानभ्रमाघातघूर्णनादर्शनादयः ॥ २४ ॥

यथा कुमारसम्बवे ।

तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं
मोहेन संख्यायतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्व्यसना मुहूर्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥

यथा चौत्तररामचरिते ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।
तव स्यर्थं स्यर्थं मम हि परिमूढेन्द्रियगणो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

अथ मतिः ।

भान्तिक्षेदोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः ।

यथा किराते ।

सहस्रा विदधीत नु क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
द्वुणुते हि विमृश्य कारिणं गुणलुभ्याः खयमेव सम्यदः ॥

यथा च ।

न पण्डिताः साहसिका भवन्ति
श्रुताऽपि ते सञ्जुलयन्ति तत्त्वम् ।
तत्त्वं समादाय समाचरन्ति
खार्थं प्रकुर्वन्ति परस्य चाऽर्थम् ॥

अथाऽऽलस्यम् ।

आलस्यं अमर्गर्भादेजह्यजृमासितादिमत् ॥ २५ ॥

यथा ममैव ।

चलति कथच्चित् पृष्ठा
यच्छति वचनं कथच्चिदालीनाम् ।
आसितुमेव हि मनुते
गुरुगर्भभरालसा सुतनुः ॥

अथाऽऽवेगः ।

आवेगः सम्भूमोऽस्मिन्नभिसरजनिते शस्त्रनागाभियोगो
वातात् पांच्छपदिग्धस्त्वरितपदगतिर्वर्षजे पिण्डिताङ्गः ।
उत्पातात् स्त्रस्ताङ्गेष्वहितहितकृते शोकहर्षानुभावा
वक्षेर्धमाकुलास्यः करिजमनुभयस्तम्भकम्पापसाराः ॥ २६ ॥

अभिसरो राजविद्रवादिः तद्वेतुरावेगः । यथा ममैव ।

आगच्छाऽऽगच्छ सञ्जं कुरु वरतुरगं संनिधेहि द्रुतं मे
खङ्गः क्षाऽसौ कृपाणीमुपनय धनुषा किं किमङ्गप्रविष्टम् ।
संरक्षोन्निद्रितानां चितिभृति गहनेऽन्येन्यमेवं प्रतीच्छन्
वादः स्वप्नाभिदृष्टे लयि चकितदृशां विद्विषामाविरासीत् ॥

इत्यादि ।

तनुत्राणं तनुत्राणं शस्त्रं शस्त्रं रथो रथः ।

इति शुश्रुविरे विष्वगुङ्गटाः सुभटोक्तयः ॥

यथा वा ।

प्रारब्धं तहपुत्रकेषु सहसा सन्ध्यज्य सेकक्रियाम्
 एतास्तापसकन्यकाः किमिदमित्यालोकयन्याकुलाः ।
 आरोहन्युटजद्वमांश्च बटवो वाचंयमा अथमी
 सद्यो मुक्तसमाधयो निजवृषीष्वेवोच्चंपादं स्थिताः ॥
 वातावेगो यथा ।
 वाताहतं वसनमाकुलमुन्तरीयम् ।

इत्यादि ।

वर्षजो यथा ।

देवे वर्षत्यश्ननपवनव्यापृता वक्त्रहेतोर्
 गेहाद् गेहं फलकनिचितैः सेतुभिः पङ्कभीताः ।
 नोधप्रान्तानविरलजलान् पाणिभिस्ताडयिता
 सूर्यच्छ्वच्छ्वगितश्चिरसो योषितः सञ्चरन्ति ॥

उत्पातजो यथा ।

पौलस्त्यपीनभुजस्मद्ददस्यमान-
 कैलाससम्मुमविलोलदृशः प्रियायाः ।
 श्रेयांसि वो दिश्तु निङ्गुतकोपचिन्हम्
 आलिङ्गनोत्पुलकमासितमिन्दुमौर्लः ॥

अहितक्षतस्त्वनिष्टदर्शनश्रवणाभ्याम् । तद् यथा । उदात्त-
 राघवे । चित्रमायः । समस्मृमम् । भगवन् कुलपते रामभद्र
 परिचायतां परिचायतामित्याकुलतां नाटयतीत्यादि । पुन-
 श्चित्रमायः ।

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकटं वपुः ।

नीयते रक्षाऽनेन लक्षणे युधि संशयम् ॥

रामः ।

वत्सस्त्राऽभयवारिधीः प्रतिभयं मन्ये कथं राज्ञसात्
त्रस्त्रैष मुनिर्विरौति मनस्त्राऽस्त्रैव मे सम्भूमः ।
माहासीर्जनकात्मजामिति मुङ्गः स्त्रेहाद् गुरुर्याचते
न स्थातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मृदस्त्र मे निश्चयः ॥

इत्यन्तेनाऽनिष्टप्राप्तिकृतसम्भूमः ।

इष्टप्राप्तिकृतो यथाऽत्रैव । प्रविश्य पटाक्षेपेण सम्भूम्तो वानरः ।
वानरः । *महाराज एदं खु पवणणन्दणागमणेण पहरिष्ठेत्यादि
देवस्तु हित्राणन्दजणणं विश्वलिदं मङ्गवणमित्यन्तम् ।
यथा वा वीरचरिते ।

एत्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्धनि चिरस्त्र परिष्वजे त्वाम् ।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्दहामि
वन्देऽथवा चरणपुक्करकदयं ते ॥

वक्त्रिजो यथा ऽमरुशतके ।

क्षिप्तो इस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽयाददानेऽशुकान्तं
गद्धन् केशेष्वपास्त्ररणनिपतितो नेक्षितः सम्भूमेण ।
आस्त्रज्ञन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पस्ताभिः
कामीवाऽद्र्दीपराधः सदहतु दुरितं श्राम्भवो वः शराग्निः ॥

* महाराजैतत् खलु पवननन्दनागमनेन प्रहर्षेत्यादि, देवस्तु
इदयानन्दजग्नं विद्वितं मधुषवमित्यन्तं ।

यथा वा रक्षावल्याम् ।

विरम विरम बक्षे मुच्च धूमाकुस्तलं
प्रसरयसि किमुच्चैर्चिंषां चक्रवालम् ।
विरहज्जतभुजाऽहं यो न दग्धः प्रियायाः
प्रलयदहनभासा तस्य किं लं करोषि ॥

करिजो यथा रघुवंशे ।

सच्छिन्नवन्धुतयुग्यशून्यं
भग्नाक्षपर्यस्तरथं ज्ञेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं
सेनानिवेशं तु मुलं चकार ॥

करियहणं व्यालोपलक्षणार्थम् । तेन व्याघ्रशूकरवानरा-
दिप्रभवा आवेगा व्याख्याताः ।

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद् भूशिरोऽनुलिन्तर्कः ।

यथा ।

किं स्तोभेन विस्तृतिः स भरतो येनैतदेवं कृतं
सद्यः स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन् मम चिन्तितं दितयमप्यार्थानुजोऽसौ गुरुर्
मातातातकस्त्रियनुचितं मन्ये विधाचा कृतम् ॥

अथवा ।

कः समुचिताभिषेकादार्थं प्रस्त्रावयेद् गुणज्येष्ठम् ।
मन्ये ममैष पुर्णैः सेवावसरः कृतो विधिना ॥

अथाऽवहित्यम् ।

लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्याऽङ्गविक्रिया ।

यथा कुमारसम्भवे ।

एवं वादिनि देवर्षीं पार्श्वं पितुरधोमुखी ।

लोलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अथ व्याधिः ।

व्याधयः सन्निपाताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः ॥ २७ ॥

दिङ्गात्रं तु यथा ।

अच्छिन्नं नयनाम्बु बन्धुषु कृतं चिन्ता गुह्योऽपिता

दत्तं दैन्यमशेषतः परिजने तापः सखीम्बाहितः ।

अद्य श्वः परिनिर्वृतिं व्रजति सा श्वासैः परं खिद्यते

विश्रम्भो भव विप्रयोगजनितं दुःखं विभक्तं तया ॥

अथोन्मादः ।

अप्रेक्षाकारितेन्मादः सन्निपातयहादिभिः ।

अस्मिन्नवस्था रुदितगीतहासास्तितादयः ॥ २८ ॥

यथा । आः चुद्ररात्रस तिष्ठ तिष्ठ क मे प्रियतमा-
मादाय गच्छसीत्युपक्रमे । कथम् ।

नवजलधरः सन्नद्वोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्यरा

कनकनिकषस्त्रिया विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥

इत्यादि ।

अथ विषादः ।

प्रारब्धकार्यसिद्धादेविषादः सत्त्वसङ्घायः ।

निःश्वासोच्छासहत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ २९ ॥

यथा वीरचरिते । हा आर्ये ताडके किं हि नामैतत् ।

अम्बुनि मञ्जन्त्यलाबूनि ग्रावाणः स्ववन्ते ।

नन्वेष राचसपते: स्खलितः प्रतापः

प्राप्नोऽहुतः परिभवो हि मनुष्यपोतात् ।

दृष्टः स्थितेन च मया स्खजनप्रमाण्यो

दैन्यं जरा च निरुणद्विं कथं करोमि ॥

अथौत्सुक्यम् ।

कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येक्षारतिसम्मूमैः ।

तत्रोच्छासत्वनिःश्वासंहत्तापस्वेदविभ्रमाः ॥ ३० ॥

यथा कुमारसम्भवे ।

आत्मानमालोक्य च शोभमानम्

आदर्शविम्बे स्त्रिमितायताच्ची ।

हरोपयाने लरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥

यथा वा तत्रैव ।

पश्चुपतिरपि तान्यहानि छक्षाद्

अनिनयद्विसुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रं कुर्युर्
विभुमपि तं यदमी स्यूशन्ति भावाः ॥
अथ चापला ।

मात्सर्यद्वैषरागादेश्वापलं त्वनवस्थितिः ।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ ३१ ॥

यथा विकटनितम्बायाः ।

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्गं
स्तोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
बालामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमलिकायाः ॥

यथा वा ।

विमिकषणरणत्कठोरदंडा
ककचविशङ्कटकन्दरोदराणि ।
अहमहमिकया पतन्तु कोपात्
सममधुनैव किमत्र मनुखानि ॥
अथवा । प्रस्तुतमेव तावत् सुविर्द्धिं करिष्य इति ।
अन्ये च चित्तवृत्तिविशेषा एतेषामेव विभावानुभाव-
स्तरूपानुप्रवेशान् न पृथग् वाच्याः ।
अथ स्थायी ।

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विर्द्धिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी सवणाकरः ॥ ३२ ॥

स्यातीयविजातीयभावान्तरैरतिरस्तुत्वेनोपनिबध्यमानो
 रत्यादिः स्थायी । यथा वृहत्कथायां नरवाहनदत्तस्य मद-
 नमस्त्रूषायामनुरागः । तत्तदवान्तरानेकनायिकानुरागैरतिर-
 स्तुतः स्थायी । यथा च मालतीमाधवे । शशानाङ्के बीभ-
 त्सेन मालत्यनुरागस्याऽतिरस्त्वारो मम हि प्राक्तनोपस्तम्भम-
 आवितात्मजन्मनः संस्कारस्याऽनवरतप्रबोधात् प्रतीयमान-
 स्तद्विसदृशैः प्रत्ययान्तरैरतिरस्तुतप्रवाहः प्रियतमास्तुतिप्रत्य-
 योत्पत्तिसन्तानस्तम्भयमिव करोत्यन्तर्वृत्तिमारुप्यतस्मैतन्यमि-
 त्यादिनोपनिबद्धः । तदनेन प्रकारेण विरोधिनामविरोधिनां
 च समावेशो न विरोधी । तथाहि । विरोधः सहानवस्थानं
 बाध्यबाधकभावो वा । उभयरूपेणाऽपि न तावत् तादात्यम-
 स्यैकरूपत्वेनैवाऽविर्भावात् । स्थायिनां च विभावादीनां यदि
 विरोधस्तत्राऽपि न तावत् सहानवस्थानं रत्याद्युपरक्ते चे-
 तसि स्वकृत्रन्यायेनाऽविरोधिनां व्यभिचारिणां चोपनिबन्धः
 समस्तभावकस्वसंवेदनमिद्धः । यथैव स्वसंवेदनमिद्धमूलैव काव्य-
 व्यापारसंरभेणाऽनुकार्येष्यावेश्यमानः स्वचेतःसम्भेदेन तथावि-
 धानन्दसंविदन्मीलनहेतुः सम्यद्यते । तस्मान् न तावद् भावानां
 सहानवस्थानम् । बाध्यबाधकभावस्तु भावान्तरैर्भावान्तरतिर-
 स्त्वारः । स च व्यभिचारिणां स्थायिनामविरुद्धव्यभिचारिभिः
 स्थायिनोऽविरुद्धास्तेषामङ्गलात् प्रधानविरुद्धस्य चाऽङ्गलायागा-
 दानन्तर्यविरोधित्वमप्यनेन प्रकारेणाऽपास्तं भवति । तथा च
 मालतीमाधवे शट्टारानन्तरं बीभत्सेपनिबन्धेऽपि न किञ्चिद्

वैरस्यं तदेवमेव स्थिते विरुद्धुरसैकावस्थनत्वमेव विरोधे हेतुः ।
सत्वविरुद्धुरसान्तरव्यवधानेनोपनिषद्धमानो न विरोधो । यथा ।

*अस्त्रज्ञाणाङ्गमहेलिअङ्गजुङ्गपरिमलुसुसुभ्यु ।

मुङ्गकम्भाह अगत्यणहअङ्ग ए फिहूर गन्धु ॥

इत्यत्र बीभत्सरसस्याऽङ्गभूतरसान्तरव्यवधानेन प्रद्वारसमा-
वेशो न विरुद्धः प्रकारान्तरेणकाश्रयविरोधी परिहर्तव्यः ।
ननु यच्चैकतात्पर्येणतरेषां विरुद्धानामविरुद्धानां च न्यग्भूतवे-
नोपादानं तत्र भवलङ्गत्वेनाऽविरोधः । यत्र तु समप्रधानत्वेना-
इनेकस्य भावस्योपनिषद्धनं तत्र कथम् । यथा ।

†एङ्गन्तो रुद्रपित्रा अस्त्रन्तो समरत्वरणिर्घोषो ।

पेष्येण रणरसेण अ भडस्स जोलाद्यं हित्रां ॥

इत्यादौ रत्युत्साहयोः । यथा वा ।

मात्सर्यमुत्सार्यविचार्यकूर्यम्

आर्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बाः किमुभूधराणाम्

उत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥

इत्यादौ रतिश्चमयोः । यथा च ।

इयं सा लोलाञ्जी चिभुवनस्तस्मैकवसतिः

स चाऽयं दुष्टात्मा खसुरपत्नं येन सम तत् ।

* नितान्तास्तुटत्वादस्य स्नोकस्य व्याख्या न लिखिता ।

† एकतो रोदिति प्रियाऽन्यतः समरतृर्यनिर्वैष्टः ।

पेष्या रणरसेन च भटस्स दोलायितं हृदयं ॥

इतस्त्रीष्वः कामो मुहरयमितः क्रोधदहनः
 स्त्रीतो वेषस्त्राऽयं कथमिदमिति भास्यति मनः॥
 इत्यादौ तु रतिक्रोधयोः ।
 अन्तैः कन्तिप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्रोत्यस्त्र-
 व्यक्तोन्तं समृतः पिन्दुश्चिरसा इत्युण्डरीकस्त्रजः ।
 एताः शोणितपङ्कुकुङ्कुमजुषः समूय कान्तैः पिबन्-
 त्यस्थित्वेहसुरां कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥
 इत्यादावेकाश्रयत्वेन रतिजुगुप्तयोः ।
 एकं ध्याननिमीलनान् मुकुस्तिं चकुर्दितोयं पुनः
 पार्वत्या वदनाम्बुजसानतटे शृङ्गारभारालसम् ।
 अन्यद् दूरविहृष्टचापमदनक्रोधानलोहोपितं
 शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रचयं पातु वः ॥
 इत्यादौ शमरतिक्रोधानाम् ।
 एकेनाऽक्ष्यां प्रविततरूपा वीक्षते व्योमसंस्थं
 भानोर्बिम्बं मजलसुस्तिनाऽपरेणाऽप्तमकान्तम् ।
 अक्षक्षेदे दधितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
 द्वौ सङ्कोर्णे रचयति रसौ नर्तकीव प्रगस्ता ॥
 इत्यादौ रतिशोकक्रोधानां समप्राधान्येनोपनिवन्धस्त् कथं
 न विरोधः । अत्रोच्यते । अत्राऽयेक एव स्थायी । तथाहि ।
 एकत्रो रुच्छ्रद्ध पित्रा इत्यादौ म्यायिभूतोत्साहव्यभिचारि-
 सक्षणवितर्कभावहेतुसन्देहकारणतया कहणसङ्गामद्वर्ययोरु-
 पादानं वीरमेव पुण्यातीति भट्टस्येत्यनेन पदेन प्रतिपादि-

तम् । न च द्वयोः समप्रधानयोरन्योन्यमुपकार्यापकारकभाव-
रहितयोरेकवाक्यभावो युज्यते । किञ्चोपक्रान्ते सङ्गामे सुभ-
टानां कार्यान्तरकरणेन प्रस्तुतसङ्गामैदासीन्येन महदनौचि-
त्यम् । अतो भर्तुः सङ्गामैकरसिकतया शौर्यमेव प्रकाशयन्
प्रियतमाकरणे वीरमेव पुण्णाति । एवं मात्सर्यमित्या-
दावपि चिरप्रवृत्तरतिवासनाया हेयतयोपादानात् शमैक-
परत्वमार्याः समर्यादमित्यनेन प्रकाशितिम् । एवमियं सा
खोलाचीत्यादावपि रावणस्य प्रतिपक्षनायकतया निशाचरत्वेन
मायाप्रधानतया च रौद्रव्यभिचारिविषादविभाववितर्कहेतु-
तया रतिक्रोधयोरुपादानं रौद्रपरमेव । अन्तैः कल्पितमङ्ग-
लप्रतिसरा इत्यादौ हास्यरसैकपरत्वमेव । एकं धाननिमी-
खनादित्यादौ शमोर्भावान्तरैरनाचिन्तयत्या शमस्यस्याऽपि
योग्यक्तरश्चमाद् वैलक्षण्यप्रतिपादनेन शमैकपरतैव समाधिष्ठ-
मय इत्यनेन स्फुटीकृता । एकेनाऽक्षणेत्यादौ तु समस्तमपि
वाक्यं भविष्यद्विप्रलभविषयमिति न छच्चिदनेकतात्पर्यम् । यत्र
तु श्लेषादिवाक्येष्वनेकतात्पर्यमपि तत्र वाक्यार्थमेदेन स्वतन्त्र-
तया चाऽर्थद्वयपरतेत्यदोषः । यथा ।

स्नान्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वाङ्गलोलाजित-
चैलोक्यां चरणारविन्दलस्तितेनाऽक्रान्तलोको हरिः ।
विभाणां मुखमिन्दुसुन्दररुचं चन्द्रात्मचकुर्दधत्
स्थाने यां स्वतनोरपश्चदधिकां सा रुक्षिणी वेऽवतात् ॥
इत्यादौ । तदेवमुक्तप्रकारेण रत्याद्युपनिबन्धे सर्वत्राऽविरोधः ।

यथा वा श्रूयमाणं रत्यादिपदेष्वपि वाक्येषु तत्रैव तात्पर्यं तथाऽप्ये दर्शयिष्यामः ।

ते च ।

रत्युत्साहजुगुप्ताः क्रोधो ह्वासः स्मयो भयं शोकः ।
शममपि केचित् प्राङ्गः पुष्टिर्नात्येषु नैतस्य ॥ ३३ ॥

इह शान्तरसं प्रति वादिनामनेकविधा विप्रतिपत्तयः । तत्र केचिदाङ्गः । नाऽस्येव शान्तो रसः । तस्याऽचार्यण विभावाद्यप्रतिपादनाल् लक्षणाकरणात् । अन्ये तु वसुतस्तस्याऽभावं वर्णयन्ति । अनादिकालप्रवाहायातरागदेषयोरुच्छ-
न्तुमशक्यत्वात् । अन्ये तु वीरबोभस्तादावन्तर्भावं वर्णयन्ति । एवं वदन्तः शममपि नेच्छन्ति । यथातथाऽस्तु । सर्वथा नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्माभिः शमस्य निषिद्धते । तस्य समस्तव्यापारप्रविलयस्याऽभिनयायोगात् । यत् तु कैश्चिन् नागानन्दादौ शमस्य स्थायित्वमुपवर्णितं तत् तु मलयवत्यनुरागेणाऽप्रबन्धप्रवृत्तेन विद्याधरचक्रवर्तित्वप्राप्याऽ-
विरुद्धम् । न ह्येकानुकार्यविभावालम्बनौ विषयानुरागापरागावुपलब्धौ । अतो दयावीरोत्साहस्रैव तत्र स्थायित्वम् । तत्रैव शृङ्गारस्याऽङ्गत्वेन चक्रवर्तित्वावास्त्रेषु फलत्वेनाऽविरोधादीप्ति-
तमेव च सर्वत्र कर्तव्यमिति परोपकारप्रवृत्तस्य विजिगीषार्नात्मरीयकत्वेन फलं सम्पद्यत इत्यावेदितमेव प्राक् । अतोऽष्टावेव स्थायिनः । ननु च रसनाद् रसत्वमेतेषां मधुरादी-

नामिवोक्तमाचार्यैः । निर्वेदादिष्वपि तत् प्रकाममस्तीति ते-
ऽपि रसा इत्यादिना रसान्तराणामप्यन्यैरभ्युपगतत्वात् स्थायि-
नोऽप्यन्ये कल्पिता इति अवधारणानुपपत्तिः ।

अत्राच्यते ।

निर्वेदादिरतादृप्यादस्थायी स्वदते कथम् ।
वैरस्थायैव तत्पोषस्तेनाऽष्टौ स्थायिनो मताः ॥ ३४ ॥

विरुद्धाविरुद्धाविच्छेदित्वस्य निर्वेदादीनामभावादस्थायि-
त्वम् । अतएव ते चिन्तादिस्वस्वव्यभिचार्यन्तरिता अपि परि-
पोषं नीयमाना वैरस्थमावहन्ति । न च निष्फलावसानस्वमेते-
षामस्थायित्वमिष्वनं हास्यादीनामप्यस्थायित्वप्रसङ्गात् । पा-
रम्यर्थेण तु निर्वेदादीनामपि फलवत्त्वात् । अतो निष्फलत्व-
मस्थायित्वे प्रयोजकं न भवति । किञ्चु विरुद्धेरविरुद्धेर्भावैर-
तिरस्तत्वम् । न च निर्वेदादीनामिति न ते स्थायिनः ।
ततो रसत्वमपि न तेषामुच्यते । अतोऽस्थायित्वादेवैतेषामर-
सता । कः पुनरेतेषां काव्येनाऽपि सम्बन्धः । न तावद् वाच्य-
वाचकभावः स्वशब्दैरमावेदितत्वात् । न हि शङ्कारादिरसेषु
काव्येषु शङ्कारादिशब्दा रत्यादिशब्दा वा श्रूयन्ते । येन
तेषां तत्परिपोषस्य वाऽभिधेयत्वं स्थात् । यत्ताऽपि च श्रूय-
न्ते तत्राऽपि विभावादिद्वारकमेव रसत्वमेतेषां न स्वशब्दा-
भिधेयत्वमाचेष । नाऽपि सत्यसच्चकभावसत्त्वामान्याभिधायि-
नस्तु सच्चकस्य पदस्थाऽप्रयोगात् । नाऽपि सच्चितसच्चण्या

तप्रतिपत्तिः । यथा गङ्गार्थं घोष इत्यादौ । तच हि स्वार्थे
स्वेतोलक्षणे घोषस्याऽवस्थानासम्भवात् स्वार्थे स्वलङ्घतिर्गङ्गा-
शब्दः स्वार्थं विना भूतार्थोपलक्षितं तटमुपस्थित्यति । अत्र
तु नायकादिशब्दाः स्वार्थोऽस्वलङ्घतयः कथमिवाऽर्थान्तर-
मुपस्थित्येयुः । को वा निमित्तप्रयोजनाभ्यां विना मुखे
सत्युपचरितं प्रयुज्जीत । सिंहो माणवक इत्यादिवत् । अतएव
गुणवृत्त्याऽपि नेयं प्रतीतिः । यदि वाच्यलेन रसप्रतिपत्तिः
स्थात् तदा केवलवाच्यवाच्यकभावमात्रव्युत्पन्नतेतसामर्परसिकानां
रसास्वादो भवेत् । न च काल्पनिकलमविगानेन सर्वसहदयानां
रसास्वादोऽन्नतेः । अतः केचिदभिधालक्षणागौणीभ्यो वाच्या-
न्तरपरिकल्पितशक्तिभ्यो व्यतिरिक्तं व्यञ्जकललक्षणं शब्दव्यापारं
रसालङ्घारवस्तुविषयमिच्छन्ति । तथाहि । विभावानुभाव-
व्यभिचारिमुखेन रसादिप्रतिपत्तिरूपजायमाना कथमिव वाच्या
स्थात् यथा कुमारसम्भवे ।

विवृण्खतो शैलं सुताऽपि भावम्
अङ्गैः स्फुटद्वालकदम्बकल्पैः ।
साच्चीकृता चाहतरेण तस्या
मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

इत्यादावनुरागजन्यावस्थाविशेषानुभाववद् गिरिजालक्षणवि-
भावोपवर्णनादेवाऽशब्दाऽपि शृङ्गारप्रतीतिरूदेति । रसान्तरे-
व्यष्ययमेव न्यायः । न केवलं रसेष्वेव यावद् वस्तुमात्रेऽपि ।
यथा ।

*भम धर्मित्र वीमद्वा मे सुणहो अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणदक्षकुड़वासिणा दरिअसीहेण ॥

इत्यादौ निषेधप्रतिपत्तिरशब्दाऽपि व्यञ्जकशक्तिमूलैव । तथा-
इलङ्गारेष्वपि ।

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्गुखेऽस्मिन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायतात्त्वं ।

ज्ञाभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

इत्यादिषु चन्द्रतुल्यं तत्त्वीवदनारविन्दमित्याद्युपमाद्यलङ्गार-
प्रतिपत्तिर्व्यञ्जकत्वनिबन्धनीति । न चाऽसावर्थापत्तिजन्या । अ-
नुपपद्यमानार्थापेक्षाभावात् । नाऽपि वाक्यार्थत्वं व्यञ्ज्यस्य हतो-
यकक्षाविषयत्वात् । तथाहि । भम धार्मिकेत्यादौ पदार्थविष-
याभिधालक्षणप्रथमकक्षातिक्रान्तक्रियाकारकसंसर्गात्मकविधि-
विषयवाक्यार्थकक्षातिक्रान्तहतोयकक्षाक्रान्तो निषेधात्मा व्यञ्ज-
लक्षणोऽर्थो व्यञ्जकशक्त्यधीनः स्पृटमेवाऽवभासते । अतो नाऽसं-
वाक्यार्थः । ननु च हतोयकक्षाविषयत्वमशूद्यमाणपदार्थतात्प-
र्येषु विषं भुञ्जेत्यादिवाक्येषु निषेधार्थविषयेषु प्रतीयत एव
वाक्यार्थः । न चाऽत्र व्यञ्जकत्ववादिनाऽपि वाक्यार्थत्वं नेष्वतं
तात्पर्यादन्यत्वाद् ष्वनेः । तत्र स्वार्थस्य द्वितीयकक्षायामवि-

* भम धार्मिक विश्रब्धः स श्वाऽद्य मारितस्तेन ।

गोदावरीनदीक्षकुटङ्गवासिना दरासिंहेन ॥

आन्तस्य द्वितीयकक्षाभावात् । सैव निषेधकक्षा तच द्वितीय-
कक्षाविधौ क्रियाकारकसंसर्गानुपपत्तेः । प्रकरणात् पितरि
वक्तरि पुत्रस्य विषभक्षणनियोगाभावात् । रसवद् वाक्येषु च वि-
भावप्रतिपत्तिलक्षणद्वितीयकक्षायां रसानवगमात् । तदुक्तम् ।

अप्रतिष्ठमविश्रान्तं स्वार्थं यत्परतामिदम् ।

वाक्यं विगाहते तच न्याया तत्परताऽस्य सा ॥

यत्र तु स्वार्थविश्रान्तं प्रतिष्ठां तावदागतम् ।

तत् प्रसर्पति तच स्थात् सर्वत्र ध्वनिना स्थितिः ॥

इत्येवं सर्वत्र रसानां व्यञ्जनमेव । वस्तुलङ्घारयोस्तु क्षिद्
वाच्यत्वं क्षिद् व्यञ्जनम् । तत्राऽपि यत्र व्यञ्जन्य प्राधान्येन
प्रतिपत्तिस्त्रैव ध्वनिरन्यत्र गुणीभूतव्यञ्जनम् । तदुक्तम् ।

यत्राऽर्थः शब्दो वा यमर्थमुपमर्जनीकृतस्वार्था ।

वक्तः काव्यविशेषः एव ध्वनिरिति स्फुरिभिः कथितः ॥

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थं यत्राऽङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्वलङ्घारो रसादिरिति मे मतिः ॥

यथा । उपोढरागेणेत्यादि । तस्य च ध्वनेर्विवक्षितवाच्या-
विवक्षितवाच्यत्वेन द्वैविध्यम् । अविवक्षितवाच्योऽप्यत्यन्ततिरस्तुत-
स्वार्थाऽर्थान्तरसङ्घमितवाच्यस्वेति द्विधा । विवक्षितवाच्यस्व असं-
स्लक्षिकमः क्रमद्योत्यस्वेति द्विविधः । तच रसादीनामसंस्ल-
क्ष्यकमे ध्वनित्रं प्राधान्यप्रतीतौ सत्यामङ्गलेन प्रतीतौ रसवद-
लङ्घार दृति ।

अच्चाच्यते ।

वाच्या प्रकरणादिभ्यो बुद्धिस्था वा यथा क्रिया ।
वाक्यार्थः कार्यकैर्युक्ता स्थायी भावस्थायेतरैः ॥ ३५ ॥

यथा सौकिकवाक्येषु श्रूयमाणक्रियेषु गामभ्याजेत्यादिष्व-
श्रूयमाणक्रियेषु च द्वारं द्वारमित्यादिषु स्वशब्दोपादानात्
प्रकरणादिवशाद् बुद्धिमन्वेशिनी क्रियैव कारकोपचिता वा-
क्यार्थस्थाया काव्येष्वपि स्वशब्दोपादानात् क्वचित् प्रीत्यै नवो-
ढा प्रियेत्येवमादै क्वचिच् च प्रकरणादिवशान् नियतावि-
हितविभावाद्यविभावाद् वा साक्षाद् भावकचेतसि विपरिव-
र्त्मानो रत्यादिः स्थायो स्वस्वविभावानुभावव्यभिचारिभि-
स्तत्त्वशब्दोपनीतैः संस्कारपरम्परया परं प्रौढिमानोयमानो
रत्यादिवाक्यार्थः । न चाऽपदार्थस्य वाक्यार्थलं नास्तीतिवाच्यम् ।
कार्यपर्यवसायित्वात् तात्पर्यशक्तेः । तथाहि पौरुषेयमपौरु-
षेयं वाक्यं सर्वं कार्यपरम् । अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुम्भत्तादि-
वाक्यवत् काव्यशब्दानां चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरतिशयसुखा-
खादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्तिविषययोः प्रयो-
जनान्तरानुपस्थितेः स्थानन्देऽन्दूतिरेव कार्यत्वेनाऽवधार्यते । तदु-
न्दूतिनिमित्तत्वं च विभावादिमंस्तृष्टस्य स्थायिन एवावगम्यते ।
अतो वाक्यस्याऽभिधानशक्तिस्तेन तेज रसेनाऽङ्गव्यमाणा तत्त-
त्वार्थपेच्छितावान्तरविभावादिप्रतिपादनद्वारा स्वपर्यवसायि-
तामानीयते । तत्र विभावादयः पदार्थस्थानीयास्तस्मृष्टेऽ-
रत्यादिर्वाक्यार्थः । तदेतत् काव्यवाक्यम् । यदोयं ताविमौ
पदार्थवाक्यार्थैः । न चैव सति गीतादिवत् सुखजनकत्वेऽपि

वाच्यवाच्युभावानुययोगः । विश्विष्टविभावादिसामयीविद्या-
मेव तथाविधरत्यादिभावनावतामेव स्वरूपाद्वैतेष्वद्वनेनाऽति-
प्रसङ्गोऽपि निरस्तः । ईदृशि च वाक्यार्थनिरूपणे परिकल्पि-
ताभिधादिशक्तिवशेनैव समस्तवाक्यार्थादगतेः शब्दन्तरपरिक-
ल्पनं प्रयासः यद्याऽवोचाम काव्यनिर्णये ।

तात्पर्यान्तिरेकाच्च च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।
किमुक्तं स्यादश्रुतार्थतात्पर्येऽन्योक्तिरूपिणि ॥
विषं भज्य पूर्वा यस्मैवं परसुतादिषु ।
प्रसङ्गते प्रधानत्वाद् ध्वनिलं केन वार्यते ॥
ध्वनिस्वेत् स्वार्थविश्रान्तं वाक्यमर्थान्तराश्रयम् ।
तत्परत्वं त्विश्रान्तौ तन् न विश्रान्त्यसम्भवात् ॥
एतावत्येव विश्रान्तिस्वात्पर्यस्येति किं कृतम् ।
यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुलाधृतम् ॥
भ्रमधार्मिकविश्रान्तिभ्रमिति भ्रमिक्तास्यदे ।
निर्वाचृत्ति कथं वाक्यं निषेधमुपमर्पति ॥
प्रतिपाद्यस्य विश्रान्तिरपेक्षापूरणाद् यदि ।
वक्तुर्विवक्षितप्राप्तेरविश्रान्तिर्वा कथम् ॥
पैरुषेयस्य वाक्यस्य विवक्षा प्रत्यक्षता ।
वक्त्रभिप्रेततात्पर्यमतः काव्यस्य युज्यते ॥

इति । अतो न रसादीनां काव्येन सह व्यञ्जयञ्जकभावः ।
किं तर्हि भावभावकसम्बन्धः काव्यं हि भावकम् । भावा
रसादयः । ते हि स्वतो भवन्त एव भावकेषु विश्विष्टविभा-

वादिमता काव्येन भाव्यन्ते न चाऽन्यत्र शब्दान्तरेषु भाव्य-
भावकस्त्वं सम्बन्धाभावात् काव्यशब्देष्वपि तथा भाव्यमिति
वाच्यम् । भावनाक्रियावादिभिस्तथाऽङ्गीकृतत्वात् । किञ्च
मा चाऽन्यत्र तथास्त्वं यव्यतिरेकाभ्यामिह तथाऽवगमात् ।
तदुक्तम् ।

भावाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात् तस्माद्मो भावा विज्ञेया नाव्ययोऽकृभिः ॥

इति । कथं पुनरगर्हीतसम्बन्धेभ्यः पदेभ्यः स्थायादिप्रतिपत्ति-
रिति चेत् लोके तथाविधचेष्टायुक्तस्वोर्धुमादिषु रत्याद्यवि-
भावदर्शनादिहाऽपि तथोपनिवन्धे सति रत्याद्यविनाभूत-
चेष्टादिप्रतिपादकशब्दश्रवणादभिधेया विनाभावेन लाक्षणिकी
रत्यादिप्रतीतिः । यथा च काव्यार्थस्य रसभावकलं तथाऽग्ने
वद्धामः ।

रसः स एव स्वाद्यत्वाद् रसिकस्यैव वर्तनात् ।

नाऽनुकार्यस्य वृत्तत्वात् काव्यस्थाऽन्तर्यरत्वतः ॥ ३६ ॥

इष्टुः प्रतोतिनिर्विडेष्यारागदेषप्रसङ्गतः ।

लौकिकस्य स्वरमणीस्त्युक्तस्यैव दर्शनात् ॥ ३७ ॥

काव्यार्थोपस्थावितो रसिकवर्ती रत्यादिः स्थायीभावः स
इति प्रतिनिर्दिशते । स च स्वाद्यतां निर्भरानन्दसंविदात्मता-
मापाद्यमानो रसो रसिकवर्तीति वर्तमानत्वान् नाऽनुकार्यरा-
मादिवर्ती वृत्तत्वात् तस्य । अथ शब्दोपहितरूपलेनाऽवर्तमा-

न स्थाऽपि वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । तथाऽपि तदवभा-
सस्थाऽस्मदादिभिरनुभूयमानत्वादसत्समतैकाखादं प्रति विभा-
वत्वेन तु रामादेर्वर्तमानवदवभासनमिष्यत एव । किञ्च न
काव्यं रामादीनां रसोपजननाय कविभिः प्रवर्त्यते । अपितु
सहदयानानन्दयितुम् । स च समस्तभावकस्वसंवेद्य एव ।
यदि चाऽनुकार्यस्य रामादेः शृङ्गारः स्थान् ततो नाटकादौ
तद्वर्णने खौकिक इव नायके शृङ्गारिणि खकान्तासंयुक्ते द्वृ-
श्यमाने शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षकाणां प्रतीतिमात्रं भवेन्
न रसानां खादः सत्पुरुषाणां च सञ्ज्ञेतरेषां तस्यानुरा-
गापहारेच्छादयः प्रसञ्जेरन् । एवं च सति रसादीनां व्यङ्ग्य-
त्वमपास्तम् । अन्यतो लभ्यसन्ताकं वस्त्रन्येनाऽपि व्यज्यते । प्रदी-
पेनेव घटादि । न तु तदानीमेवाऽभिव्यञ्जकत्वाभिमतैरापाद्य
स्वभावम् । भाव्यन्ते च विभावादिभिः प्रेक्षकेषु रसा इत्यावे-
दितमेव ।

मनु च सामाजिकाश्रयेषु रसेषु को विभावः । कथं च
सौतादीनां च देवीनां विभावत्वेनाऽविरोधः उच्यते ।

धीरोदात्ताद्यवस्थानां रामादिः प्रतिपादकः ।

विभावयति रत्यादीन् स्वदन्ते रसिकस्य ते ॥ ३८ ॥

म हि कवयो योगिन इव ध्यानचक्षुषा ध्यात्वा प्राति-
स्थिकीं, रामादीनामवस्थां इतिहासवदुपनिवधन्ति । किं तर्च

मर्वलोकसाधारणाः स्वोत्प्रेक्षाहृतस्मिन्दयो धीरोदात्तास्यवस्थाः
क्षचिदाश्रयमात्रहायिन्यो इधति ।

ता एव च परित्यक्तविशेषा रसहेतवः ।

तत्र सीतादिशब्दाः परित्यक्तजनकतनयादिविशेषाः स्त्री-
मात्रवाच्चिनः किमिवाऽनिष्टुं कुर्यात् । किमर्थं तर्ह्युपादीयन्त
इति चेदुच्यते ।

क्रीडनां सृन्मयैर्यद्दृ वालानां द्विरदादिभिः ।

स्वोत्पाहः स्वदते तद्वच्छोदणामर्जुनादिभिः ॥ ३८ ॥

एतदुक्तं भवति । नाऽत्र लौकिकशृङ्गारादिवत् स्वादि-
विभावादीनामुपयोगः । किं तर्हि प्रतिपादितप्रकारेण लौ-
किकरसविलक्षणं नाव्यरसानाम् । यदाह । अष्टौ नाव्य-
रसाः स्वता इति ।

काव्यार्थभावनास्वादो नर्तकस्य न वार्यते ।

नर्तकोऽपि न लौकिकरसेन रसवान् भवति । तदानीं
भोग्यत्वेन स्वर्महिलादेरग्रहणात् काव्यार्थभावनया लस्मदा-
दिवत् काव्यरसास्वादोऽस्याऽपि न वार्यते ।

कथं च काव्यात् स्वादोऽन्नतिः किमात्मा चाऽमाविति व्य-
त्पाद्यते ।

स्वादः काव्यार्थसम्प्रेदादात्मानन्दसमुद्धवः ॥ ४० ॥

विकाशविस्तरक्षेभविक्षेपैः स चतुर्विधः ।

शृङ्गारवोर्बोभत्सरौद्रेषु मनसः क्रमात् ॥ ४१ ॥

हास्याङ्गुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि ।

अतस्तज्जन्यता तेषामत एवाऽवधारणम् ॥ ४२ ॥

काव्यार्थेन विभावादि संस्कृत्यायात्मकेन भावकर्तेतमः
सम्भेदेऽन्योन्यसंचलने प्रत्यस्तमितखपरविभागे सति प्रबलतर-
खानन्दोङ्गुतिः स्वादः । तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रति-
नियतविभावादिकारणजन्यत्वेन सम्भेदेन चतुर्धा चित्तभूमयो
भवन्ति । तद् यथा । गृह्णारे विकासो वीरे विस्तरो बीमते
क्षेभो रौद्रे विक्षेप इति तदन्येषां चतुर्णां हास्याङ्गुतभयान-
ककरुणानां स्त्रसामयीलभ्यपरिपोषाणां त एव चलारो वि-
कासाद्याश्वेतमः सम्भेदाः । अतएव ।

गृह्णाराङ्गु भवेद्गुस्यो रौद्राच् च कहणो रसः ।

वीराच् चैवाऽग्नुतोत्पत्तिर्भवत्साच् च भयानकः ॥
इति । हेतु हेतुमङ्गाव एव सम्भेदापेक्षया दर्शितो न कार्यका-
रणभावाभिप्रायेण तेषां कारणान्तरजन्यत्वात् ।

गृह्णारानुकृतिर्या तु स हास्य इति कीर्तिः ।
इत्यादिना विकासादिसम्भेदैकत्वस्यैव स्फुटोकरणादवधारण-
मयतएवाऽष्टाविति सम्भेदानां भावात् । ननु च युक्तं गृह्णार-
वीरहास्यादिषु प्रमोदात्मकेषु वाक्यार्थसम्भेदादानन्दोङ्गुव
इति । करुणादौ तु दुःखात्मकत्वे कथमिवाऽसौ प्रादुष्यात् ।
तथाहि । तच करुणात्मककाव्यश्रवणाद् दुःखाविर्भावोऽश्रुपाता-
दयस्य रसिकानामपि प्रादुर्भवन्ति । न चैतदानन्दात्मकत्वं मति
युज्यते । सत्यमेतत् । किन्तु तादृशं एवाऽप्रावानन्दः सुखदुःखा-

त्वं का यथा प्रहरणादिषु सम्भोगावस्थायां कुट्टमिते स्त्रीणाम-
न्यस्त लौकिकात् करणात् काव्यकरणः । तथा ह्यत्रोन्तरो-
न्तरा रसिकानां प्रवृत्तयः । यदि वा लौकिककरणवद्
दुःखात्मकत्वमेव ह स्यात् तदा न कश्चित् तत्र प्रवर्तेत । ततः
कारण्यैकरसानां रामायणादिमहाप्रबन्धानामुच्छेद एव भवे-
दश्रुपातादयस्येति वृत्तवर्णनाकर्णनेन विनिपातितेषु लौकिक-
वैकल्पिकवदर्शनादिवत् प्रेक्षकाणां प्रादुर्भवन्तो न विहृथन्ते । त-
स्माद् रसान्तरवत् करणस्याऽप्यानन्दात्मकत्वमेव ।

ननु शान्तरसस्याऽनभिधेयत्वाद् यद्यपि नाव्येऽनुप्रवेशो
माऽस्ति तथाऽपि स्वत्त्वातीतीदिवस्त्रूनां सर्वेषामपि शब्दप्रति-
पाद्यताया विद्यमानत्वात् काव्यविषयत्वं न निवार्यते । अत-
स्तदुच्यते ।

श्रमप्रकर्षे निर्विच्यो मुदितादेखदात्मता ।

शान्तो हि यदि तावत् ।

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता

न हेषरागौ न च काच्चिदिच्छा।

रसस्तु शान्तः कथितो मुनोच्चैः

सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥

दृत्येवं स च एतदा तस्य मोक्षावस्थायामेवाऽत्मस्वरूपापत्ति-
स च एतदा याऽपादुर्भावात् तस्य च स्वरूपेणाऽनिर्वचनीयता ।
तथाहि त्रितिरपि स एष नेति नेत्यन्यापोऽस्वरूपेणाऽस्तु न

च तथाभूतस्य शान्तरसस्य सद्दयाः स्वादियितारः सम्यथ
तदपायभूतो मुदितामैचोकरणोपेषादिलक्षणस्य च व-
काशविस्तारक्षोभविक्षेपरूपतैर्वेति । तदुत्तैव शान्तरमास्वादो
निरूपितः ।

इदानीं विभावादिविषयावान्तरकाव्यापारप्रदर्शनपूर्वकः
प्रकरणेनोपसंहारः प्रतिपाद्यते ।

पदार्थेरिन्दुनिर्वदोरामाच्चादिस्वरूपकैः ।
काव्याद् विभावसच्चार्यनुभावप्रख्यता गतैः ॥ ४३ ॥
भावितः स्वदते स्थायो रसः स परिकीर्तितः ।

अतिशयोक्तिरूपकाव्यापाराहितविशेषैश्चन्द्राद्यैरुद्धीपनवि-
भावैः प्रमदाप्रभृतिभिरालम्बनविभावैर्निर्वदादिभिर्विभारि-
भावै रोमाच्चाश्रुभूक्षेपकटाक्षाद्यैरनुभावैरवान्तरव्यापारतया
पदार्थभूतैर्वाक्यार्थः स्थायोभावो विभावितो भावरूपतामा-
नीतः स्वदते स रस इति प्राक्प्रकरणे तात्पर्यम् ।

विशेषलक्षणान्युच्चन्ते । तत्राऽऽचार्येण स्थायिनां रत्यादीनां
शृङ्गारादीनां च पृथग् स्वरूपानि विभावादिप्रतिपादनेनो-
दितानि । अत्र तु ।

लक्षणैक्यं विभावैक्यादभेदाद् रसभावयोः ॥ ४४ ॥

क्रियत इति वाक्यशेषः ।

तत्र तावत् शृङ्गारः ।

रम्यदेशकलाकालवेषभोगादिसेवनैः ।
प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यरक्तयोः ।
प्रहृष्टमाणा प्रटङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः ॥ ४५ ॥

इत्यमुपनिषद्ध्यमानं काव्यं प्रटङ्गाराखादाय प्रभवतीति ।
कव्युपदेशपरमेतत् ।

तत्र देशविभावो यथोन्नररामचरिते ।

स्मरसि सुतनु तस्मिन् पर्वते लक्ष्मणेन

प्रतिविहितसपर्यासुस्थयोस्तान्यहानि ।

स्मरसि सरसतीरां तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्वावयोर्वर्तनानि ॥

कलाविभावो यथा ।

इस्तैरन्तर्निर्हितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासैर्लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयः षड्हकल्पोऽनुवृत्तैर्

भावे भावे नुदति विषयान् रागबन्धः स एव ॥

यथा च ।

व्यक्तिर्वच्चनधातुना दशविधेनाऽप्यत्र लक्ष्माऽमुना

विस्पृष्टा द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छन्नस्तिधाऽयं लयः ।

गोपुच्छप्रमुखाः क्रमेण गतयस्त्वाऽपि सम्यादिताम्

तत्त्वैषाघानुगताश्च वायविधयः सम्यक् त्रयो दर्शिताः ॥

कालविभावो यथा कुमारसम्भवे ।

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
खन्धात् प्रभृत्येव सप्तस्तवानि ।
पादेन चाऽपेक्षत सुन्दरीणां
सम्यक्मासिञ्जितनूपरेण ॥

इत्युपक्रमे ।

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
पैपौ प्रियां खामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण संस्यर्शनिमीलिताच्चो
मृगीमकण्डूयत छष्णसारः ॥

वेषविभावो यथा तत्रैव ।

अशोकनिर्भर्त्सुतपद्मरागम्
आङ्गृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापोक्तुमिन्दुवारं
वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ति ॥

उपभोगविभावो यथा ।

चक्रुर्लुप्तमषीकणं कवलितस्ताम्बूलरागोऽधरे
विश्रान्ता कवरी कपोलफलके सुप्रेव गात्रयुतिः ।
जाने सम्प्रति मानिनि प्रणयिना कैरप्युपायक्रमैर्
भग्नो मानमहातरस्तरणिते चेतःखलीवर्धितः ॥

प्रमोदात्मा रतिर्यथा मालतीमाधवे ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकसादयः

महतिमधुराः सम्यवाऽन्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदियं याता सोके विलोचन चन्द्रिका
 न यनविषयं जग्मन्येकः ष एव महोत्सवः ॥
 युवतिविभावो यथा मालविकाग्निमित्रे ।
 दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनं बाल्क न तावं मयोः
 मङ्ग्लं प्रत्यं निविडोनोन्नतस्तनमुरः पार्श्वं प्रमृष्टे इव ।
 मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुलो
 छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः स्यष्टं तथाऽस्या वपुः ॥
 यूनोर्विभावो यथा मालतीमाधवे ।
 भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटकं
 दृष्टा दृष्टा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्या ।
 साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालतीमाधवं यद्
 गाढोत्कण्ठालुलितस्तलितैरङ्गकैस्ताम्यतोति ॥
 अन्योन्यानुरागो यथा तचैव । .
 यान्या मुर्ज्जर्वलितकञ्चुरमाननं तद्
 आवृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहन्या ।
 दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पद्मस्ताक्ष्या
 गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥
 मधुराङ्गविचेष्टितं यथा तचैव ।
 स्त्रिमितविकसितानामुल्लसद्गूलतानां
 मस्त्रणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
 प्रतिमयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां
 विविधमहमभूवं पाचमालोकितानाम् ॥

ये सत्त्वजाः स्थायिन एव चाऽष्टै
चिंशत् चयो ये व्यभिचारिणश्च ।
एकोनपञ्चाशदभी हि भावाः
युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ति ।
आलस्यमौग्यं मरणं जुगुप्ता
तस्याऽश्रयादैतविरुद्धमिष्टम् ॥ ४६ ॥

चयस्त्विंशद्भिचारिणश्चाऽष्टै स्थायिन अष्टै सात्त्विकास्त्वे-
त्येकोनपञ्चाशत् । युक्त्याऽङ्गलेनोपनिबध्यमानाः शट्टारं मम्या-
दयन्त्यालस्याय्यजुगुप्तामरणादीन्येकालम्बनविभावाश्रयलेन सा-
ज्ञादङ्गलेन चोपनिबध्यमानानि विरुद्धन्ते । प्रकारान्तरेण चा-
ऽविरोधः प्राक् प्रतिपादित एव ।
विभागस्तु ।

अयोगो विप्रयोगश्च सम्भोगश्चेति स त्रिधा ।
अयोगविप्रयोगविशेषत्वाद् विप्रलभ्यत्येतत् सामान्याभिधा-
यिलेन विप्रलभ्यशब्द उपचरितवृत्तिर्माभूदिति न प्रयुक्तः ।
तथाहि । दत्त्वा सङ्केतमप्राप्नेऽवध्यतिक्रमे साधेन नार्यिकान्त-
रानुमरणात् च विप्रलभ्यशब्दस्य मुख्यप्रयोगो वस्त्रनार्थत्वात् ।

तत्राऽयोगोऽनुरागेऽपि नवयोरेकचित्तयोः ।

पारतन्त्र्येण दैवाद् वा विप्रकर्षादसङ्गमः ॥ ४७ ॥

योगोऽन्योन्यस्त्रीकारस्तदभावस्त्रयोगः । पारतन्त्र्येण वि-
प्रकर्षाद् दैवपिचासायत्तत्वात् सागरिकामास्त्रत्वोर्वस्त्रराज-

माधवाभ्यामिव दैवाद् गौरीशिवयोरिवाऽसमागमोऽयोगः ।

दशावस्थः स तत्राऽदावभिलाषोऽय चिन्तनम् ।
 सूतिर्गुणकयोद्देगप्रलापोन्मादसञ्ज्ञराः ।
 जडता मरणं चेति दुरवस्थं यथोन्तरम् ॥ ४८ ॥
 अभिलाषः स्पृहा तत्र कान्ते सर्वाङ्गसुन्दरे ।
 दृष्टे श्रुतेवा तत्राऽपि विस्मयानन्दसाध्वसाः ॥ ४९ ॥
 साक्षात् प्रतिकृतिस्वप्नच्छायामायासु दर्शनम् ।
 श्रुतिर्व्याजात् सखीगीतमागधादिगुणस्तुतेः ॥ ५० ॥

अभिलाषो यथा शाकुन्तले ।

असंशयं चक्रपरिग्रहचमा
 यदार्थमस्यामभिलाषि मे मनः ।
 सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
 प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

विस्मयो यथा ।

स्तनावालोक्य तत्त्वज्ञाः शिरः कृम्ययते युवा ।
 तयोरन्तरनिर्ममां दृष्टिमुत्याटयमिव ॥

आनन्दो यथा विद्वशालभञ्जिकायाम् ।

सुधाबद्दुयासैरुपवनचकोरैः कवलितां
 किरन् ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिमीम् ।
 उपप्राकारायं प्रहिणु नयने तर्कय मनाग्
 अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः श्रीतकिरणः ॥

साध्वसं यथा कुमारसम्बवे ।
 तं वीक्ष्य वेपष्टुमती सरसाङ्गयष्टिर्
 निक्षेपणाय पदमुद्भूतमुद्भूती ।
 मार्गाच्चलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न यथौ न तस्यौ ॥

यथा वा ।

व्याङ्गता प्रतिवचो न सन्दधे
 गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
 सेवते स्म शयनं पराञ्चुखो
 सा तथाऽपि रतये पिनाकिनः ॥

सानुभावविभावास्तु चिन्ताद्याः पूर्वदर्शिताः ।

गुणकोर्तनं तु स्यष्टलाङ्गन व्याख्यातम् ।

दशावस्थत्वमाचार्यः प्रायो वृत्त्या निर्दर्शितम् ।
 महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते तदनलता ॥ ५१ ॥

दिज्ञात्रं तु ।

दृष्टे श्रुतेऽभिलाषाच्च किं नौत्सुक्यं प्रजायते ।
 अप्राप्तौ किं न निर्वदो ग्लानिः किं नाऽतिचिन्तनात् ॥ ५२ ॥

शेषं प्रच्छन्नकामितादि कामसूत्रादवगन्तव्यम् ।
 अथ विप्रयोगः ।

विप्रयोगस्तु विश्वेषो रुद्धविश्वमयोर्द्धिधा ।
मानप्रवासभेदेन मानोऽपि प्रणयेष्ययोः ॥ ५३ ॥

प्राप्तयोरप्राप्तिर्विप्रयोगः । तस्य द्वौ भेदौ मानः प्रवासस्तु ।
मानविप्रयोगोऽपि द्विविधः प्रणयमान ईर्ष्यामानस्तेति ।

तत्र प्रणयमानः स्यात् कोपावस्तियोर्द्धयोः ।

प्रेमपूर्वको वशीकारः प्रणयस्तद्वाज्ञो मानः प्रणयमानः । स
च इयोर्नायकयोर्भवति । तत्र नायकस्य यथोन्नररामचरिते ।

अस्मिन्नेव लतागृहे लमभवस्तन्मार्गदत्तेज्ञेणः
सा हंमैः कृतकौतुका चिरमभृद् गोदावरीसैकते ।

आयान्त्या परिदर्मनायितमिव लां वीच्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुञ्जलनिभो मुग्धः प्रणामाच्चास्तः ॥

नायिकाया यथा श्रीवाक्पतिराजदेवस्य ।

प्रणयकुपितां दृष्ट्वा देवों सप्तम्भ्रमविस्मितम्
त्रिभुवनगुरुर्भीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।

नमितशिरसो गङ्गालोके तया चरणाहता
ववतु भवतस्यक्षेत्रद् विलक्षमवस्थितम् ॥

उभयोः प्रणयमानो यथा ।

*पणश्चकुविश्वाण दोऽहवि श्लिश्चपसुन्नाण माणदन्ताणं ।
णिच्छलणिरुद्गुणीसासदिखश्वराण को मङ्गः ॥

* प्रणयकुपितयोर्द्धयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानवतोः ।
निच्छलणिरुद्गनिश्वासदत्तकर्ययोः को मङ्गः ।

स्त्रीणामीर्थाङ्कतो मानः कोपोऽन्यासङ्ग्निनि प्रिये ।

श्रुते वाऽनुमिते दृष्टे श्रुतिस्तत्र सखीमुखात् ॥ ५४ ॥

उत्खन्नायितभोगाङ्कगोचरस्त्वलनकल्पितः ।

चिधाऽनुमानिको दृष्टः साक्षादिन्द्रियगोचरः ॥ ५५ ॥

ईर्थामानः पुनः स्त्रीणामेव नायिकान्तरमङ्ग्निनि स्वकान्ते
उपलभ्ये सत्यन्यासङ्गः श्रुतो वाऽनुमितो दृष्टो वा स्यात् ।

तत्र श्रवणं सखीवच्चनात् तस्या विश्वास्त्वलात् । यथा ममैव ।

सुभुत्वं नवनीतकल्पद्वदया केनाऽपि दुर्मन्त्रिणा

मिथ्यैव प्रियकारिणा मधुमुखेनाऽस्मासु चण्डीकृता ।

किं लेतद्व विमृश ज्ञाणं प्रणयिनामेणाच्च कस्ते हितः

किं धात्रीतनया वयं किमु सखो किंवा किमस्मात्मुद्दत् ॥

उत्खन्नायितो यथा रुद्रस्य ।

निर्मग्नेन मयाऽम्भस्ति स्मरभरादास्तोममालिङ्गिता

केनाऽलोकमिदं तवाऽद्य कथितं राधे मुधा ताम्यसि ।

इत्युत्खन्नपरम्परासु शयने श्रुत्वा वचः शार्ङ्गिणः

सव्याजं शिथिलोक्तः कमलया कण्ठयद्वः पातु वः ॥

भोगाङ्कानुमितो यथा ।

नवनखपदमङ्कं गोपयस्यंशुकेन

स्थगयसि पुनरोषं पाणिना दन्तदृष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रोमङ्कशंमो विमर्पन्

नवपरिमलगम्भः केन शक्यो वरीतुम् ॥

गोचरस्त्वलनकल्पितो यथा ।

*केलीगोत्तकखलणे विकुप्पए केअवं अआणन्तो ।
दुडु उअसु परिहासं जाआ सचं विअ परुषा ॥
दृष्टा यथा श्रीमुञ्जस्य ।

प्रणयकुपितां दृष्टा देवीं सप्तम्भुमविस्मितम्
त्रिभुवनगुहभीत्या सद्यः प्रणामपरोऽभवत् ।
नमितश्चिरमो गङ्गालोके तथा चरणाहता-
ववतु भवतस्यक्षेतद् विलक्षमवस्थितम् ॥

एषाम् ।

यथोत्तरं गुरुः षड्भिरुपायैस्तमुपाचरेत् ।
साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ॥ ५६ ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तस्युपार्जनम् ।
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः ॥ ५७ ॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुग्रेष्टाऽवधीरणम् ।
रभसत्रासहर्षादेः कोपभंशो रसान्तरम् ।
कोपचेष्टाश्च नारीणां प्रागेव प्रतिपादिताः ॥ ५८ ॥

तत्र प्रियवचः साम यथा ममैव ।

स्मितज्योत्स्नाभिस्ते धवलयति विशं मुखशशी
दृशस्ते पीयूषद्रवमिव विमुञ्जन्ति परितः ।
वपुस्ते लावण्यं किरति मधुरं दिक्षु तदिदं
कुतस्ते पाहृण्यं सुतनु हृदयेनाऽद्य गुणितम् ॥

---

*केलीगोत्तकखलने विकुप्पति केतवमजानन्तो ।
दुष्ट पश्य परिहासं जाया सबमिव प्रशदिता ॥

[यथा वा ।

दन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन
कुन्देन दन्तमधरं नवपङ्गवेन ।

अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय वेधाः
कान्ते कथं रचितवानुपलेन चेतः ॥]

नायिकासखीसमावर्जनभेदो यथा ममैव ।

कृतेऽप्याङ्गाभङ्गे कथमिव मया ते प्रणतयो
धृताः स्मित्वा हस्ते विसृजमि हृषं सुभृत्वं बङ्गशः ।

प्रकोपः कोऽप्यन्यः पुनरयमसीमाऽद्य गुणितो
वृथा यत्र स्त्रियाः प्रियसहचरीणामपि गिरः ॥

दानं व्याजेन भूषादेर्यथा माधे ।

मुङ्गरुपहसितामिवाऽलिनादैर्

वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।

अधिरजनि गतेन धान्ति तस्याः

शठ कलिरेव मैहांखयाऽद्य दत्तः ॥

पादयोः पतनं नतिर्यथा ।

* लेउरकोडिविलंगं चिङ्गरं ददृश्वस्तु पाश्चपडिश्वस्तु ।

हिअश्च माणपउत्यं उम्मोश्च त्ति चिअ कहेद् ॥

उपेक्षा तदवधीरणं यथा ।

किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं

नेश्वरे परुषता सखि साध्वो ।

* नूपुरकोटिविलमं चिकुरं दयितस्य पादपतितस्य ।

.हृदयं मानपदोत्यमुम्भुक्तमित्येव कथयति ॥

आनयैनमनुनीय कथं वा
विप्रियाणि जनयनुनेयः ॥

रभसचासहर्षादे रसान्तरात्कोपभंशो यथा ममैव ॥

अभिव्यक्तालीकः सकलविफलोपायविभवश्

चिरं धात्वा मद्यः कृतकृतकसंरभनिपुणम् ।

इतः पृष्ठे पृष्ठे किमिदमिति सन्त्वास्य सहसा

कृतास्तेषां धूर्तः स्मितमधुरमालिङ्गति वधूम् ॥

अथ प्रवासविप्रयोगः ।

कार्यतः सम्मुमाच्छापात् प्रवासो भिन्नदेशता ।

द्वयोस्तत्राऽश्रुनिःश्वासकार्ष्यलम्बालकादिता ॥ ५८ ॥

स च भावी भवन् भूतस्तिथाऽद्यो बुद्धिपूर्वकः ।

आद्यः कार्यजः समुद्रगमनसेवादिकार्यवशप्रवृत्तौ बुद्धि-
पूर्वकत्वात् भूतभविष्यदर्तमानतया त्रिविधः ।

तत्र यास्यत्प्रवासो यथा ।

*होन्तपहिश्वसु जाआ आउच्छणजीश्वारणरहस्यं ।

पुच्छन्ती भमद् घरं घरेसु पिश्विरहस्यहिरीआ ॥

गच्छत्प्रवासो यथाऽमरुशतके ।

[प्रहरविरतौ मध्ये वाऽङ्गस्ततोऽपि परेऽथवा

दिनकृति गते वाऽस्तु नाथ त्वमद्य समेष्यसि ।

इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियामतो

हरति गमनं बालाऽलापैः सवाष्यगलञ्जलैः ॥

*भविष्यत्प्रथिकस्य जाया आयुःक्षणजीवधारणरहस्यं ।

पुच्छन्ती भमति ग्रहाहृषेषु प्रियविरहस्योका ।

यथा वा तचैव ।]

देशैरन्तरिता शतैश्च सरितामुर्वीभृतां काननैर्
यत्नेनाऽपि न याति लोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
उद्गीवश्चरणार्धरुद्धवसुधः कृत्वाऽश्रुपूर्णं दृशै
तामाशां पथिकस्तथाऽपि किमपि ध्यात्वा चिरं तिष्ठति ॥

गतप्रवासो यथा मेघदूते ।

उत्सङ्गे वा मलिनवसने मौम्य निक्षिष्य वीणां
मङ्गाचाङ्गं विरचितपदं गेयमुङ्गातुकामा ।
तन्त्रीमार्द्दां नयनमलिलैः सारथिता कथच्चिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्द्दनां विस्मारन्तो ॥
आगच्छदागतयोर्सु प्रवासाभावादेष्यत्रवासस्य च गतप्र-
वासाविशेषात् चैविष्यमेव युक्तम् ।

द्वितीयः सहस्रात्पन्नो दिव्यमानुषविष्णवात् ।

उत्पातनिर्धातवातादिजन्यविष्णवात् परचक्रादिजन्यविष्ण-
वाद् वाऽबुद्धिपूर्वकलादेकरूप एव सम्भूमजः प्रवासः । यथा-
र्वशीपुरुषवसोर्विक्रमोर्वशाम् । यथा च कपालकुण्डलापद्मतायां
मालत्यां मालतीमाधवयोः ।

स्वरूपान्यत्वकरणाच्छापजः सन्निधार्वपि ॥ ६० ॥

यथा कादम्बयां वैशम्यायनस्येति ।

मृते त्वेकत्र यत्वाऽन्यः प्रलपेक्षोक्त एव सः ।

व्याश्रयत्वान् न शृङ्गारः प्रत्यापन्ने तु नेतरः ॥ ६१ ॥

यथेन्दुमतीमरणादजस्य करुण एव रघुवंशे । कादम्बयां
तु प्रथमं करुण आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासशृङ्गार
एवेति ।

तत्र नायिकां प्रति वियमः ।

प्रणयायेगयोरुत्का प्रवासे प्रेषितप्रिया ।

कलहान्तरितेर्थायां विप्रलब्धा च खण्डिता ॥ ६२ ॥

अथ सम्भोगः ।

अनुकूलौ निषेवेते यत्राऽन्योन्यं विलासिनौ ।

दर्शनस्यर्शनादीनि स सम्भोगो मुदाऽन्वितः ॥ ६३ ॥

यथोत्तररामचरिते ।

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगाद्

अविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

सपुलकपरिरम्भव्यापृतैकैकद्वाष्णोर्

अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥

अथवा । प्रिये किमेतत् ।

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति ता दुःखमिति वा

प्रमोदो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्यर्शं स्यर्शं मम हि परिमूढेन्द्रियगणे

विकारः कोष्ठन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

यथा च ममैव ।

सावण्णामृतवर्षिणि प्रतिदिशं क्षणाग्रम्यामले

वर्षाणामिव ते पर्याधरभरे तम्बङ्गि दूरोन्नते ।

नासावंशमनोऽज्ञकेतकतनुभृष्टपत्रगर्भास्त-
पुष्पश्रीस्तिलकः सहेलमलकैभृङ्गैरिवाऽपीयते ॥

चेष्टास्त्र प्रवर्तन्ते लीलाद्या दश योषिताम् ।
दक्षिण्यमार्दवप्रेमणामनुहृष्टाः प्रियं प्रति ॥ ६४ ॥

ताञ्च सोदाहृतयो नायकप्रकाशे दर्शिताः ।

रमयेच्च चाटुकृत् कान्तः कलाक्रीडादिभिश्च ताम् ।
न याम्यमाचरेत् किञ्चिन् नर्मभंशकरं न च ॥ ६५ ॥

याम्यः सम्भोगः रङ्गे निपिद्धोऽपि काव्येऽपि न कर्तव्य इति
पुनर्निषिध्यते । यथा रब्बावल्याम् ।

स्यृष्टस्त्रयैष दयिते स्मरपूजाद्यापृतेन हस्तेन ।

उद्दिन्नापरम्बदुतरकिमलय द्रव लक्ष्यतेऽशोकः ॥

इत्यादि । नायकनायिकाकैश्चिकीवृत्तिनाटकनाटिकालक्ष-
णाद् युक्तं कविपरम्यरावंगतं स्वयमौचित्यसमावनानुगुण्येन-
त्वेच्चितं चाऽनुसन्दधानः न्युकविः शृङ्गारमुपनिबद्धीयात् ।

अथ वीरः ।

वीरः प्रतापविनयाध्यवसायसत्त्व-

मोक्षाविषादनयविस्मयविक्रमाद्यैः ।

उत्साहभूः स च द्यारणादानयोगात्

त्रेधा किञ्चाऽत्र मतिगवंधृतिप्रहृष्टाः ॥ ६६ ॥

प्रतापविनयादिभिर्विभावितः करुणायुद्धदानाद्यैरनुभा-
वितो गर्वधृतिहर्षामर्षस्तिमतिवित्कप्रभृतिभिर्भावित उत्साहः

स्थायी खदते भावकमनेऽविस्तारानन्दाय प्रभवतीत्येष वीरः ।
तत्र दयावीरो यथा नागानन्दे जीमूतवाहनस्य । युद्धवीरो
वीरचरिते रामस्य । दानवीरः परशुरामबलिप्रभृतीनाम् ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्दितमहीनिर्बाजदानावधिः ।

इति ।

खर्वयन्यिविमुक्तमन्धिविकसद्वचः स्फुरत्कौस्तुभं
निर्यन्नाभिसरोजकुञ्जलकुटीगम्भीरसामध्वनि ।
पात्रावाप्तिसमुत्सुकेन बलिना सानन्दमालोकितं
पायाद् वः क्रमवर्धमानमहिमाश्चर्यं मुरारेवंपुः ॥

यथा च ममैव ।

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुञ्जमारुणितो हरेः ।
बलिरेष स येनाऽस्य भिक्षापात्रीकृतः करः ॥
विनयादिषु पूर्वमुदाहृतमनुसन्धेयम् । प्रतापगुणावर्जना-
दिना वीराणामपि भावात् चैधं प्रायोवादः । प्रखेदरक्त-
वदननयनादिक्रोधानुभावरहितो युद्धवीरोऽन्यथा रौद्रः ।
अथ वीभत्सः ।

वीभत्सः क्षमिपूतिगन्धिवमथुप्रायैर्जुगुप्तैकभूर्
उद्देगो रुधिरान्त्रकीकसवसामासादिभिः क्षेमणः ।
वैराग्याज् जघनस्तनादिषु धृणाप्तुद्वैरुभावैर्वृतो
नासावत्वविकूणनादिभिरहाऽवेगार्तिशङ्कादयः ॥ ६७ ॥

अत्यन्ताहयैः क्षमिपूतिगन्धिप्रायविभावैरुद्धतो जुगुप्तास्या-
यिभावपरिपोषणस्त्रण उद्देगो वीभत्सः । यथा मातृतीमाधवे ।

उत्त्वत्योत्त्वत्य लक्ष्मिं प्रथममय षुष्ठूच्छोपभूयांमि मांसा-
न्यंस्त्रिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युयपूतीनि जग्धा ।
आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदश्मः प्रेतरङ्गः करङ्गाद्
अङ्गस्थादस्त्रिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्ययमत्ति ॥
रुधिरान्तवस्त्राकीकस्मांसादिविभावः त्वोभणो बीभत्सः ।
यथा वीरचरिते ।

अन्त्वप्रोत्वहत्कपालस्त्रकक्षुरङ्गणत्कङ्गण-
प्रायप्रेष्ट्वितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरकर्दमघनप्राभारघोरोऽस्त्रमद्-
व्यासोऽस्त्रकनभारभैरवतपुर्वन्धेद्धूतं धावति ॥
रम्येष्वपि रमणीयजघनस्त्रनादिषुवैराग्याद् घृणाशुद्धो बी-
भत्सः । यथा ।

लालां वक्षासवं वेन्ति मांसपिण्डौ पयोधरौ ।
मांसाम्बिकूटं जघनं जनः कामयहातुरः ॥
न चाऽयं शान्त एव विरक्तो यतो बीभत्समानो विरज्यते ।
अथ रौद्रः । . .

क्रोधो मत्सरवैरिवैकृतमयैः पोषोऽस्य रौद्रोऽनुजः
त्वोभः स्वाधरदंशकम्पभुक्तिस्त्रेदास्यरागैर्युतः ।
शस्त्रोऽस्त्रविकत्यनासधरणीघातप्रतिशाश्रहैर् ।
अन्त्राऽमर्षमदौ सुतिश्चपलताद्ययवेगादयः ॥ ६८ ॥
मांसुर्यविभावो रौद्रो यथा वीरचरिते ।

त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्तमानो
यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।
उद्येष भोक्तव तपस्तपसा दहामि
पक्षान्तरस्य सदृशं परश्चुः करोति ॥
बैरवैकृतादिर्यथा वेणीसंहारे ।

स्वाक्षाग्नहानलविषाक्षसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिष्ठयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्तु मर्य जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

इत्येवमादिविभावैः प्रखेदरक्तवदननयनाद्यनुभावैः अमर्षा-
दिव्यभिचारिभिः क्रोधपरिपोषो रौद्रः । परश्चुरामभीमसे-
नदुर्योधनादिव्यवहारेषु वोरचरितवेणीसंहारादेरनुगत्यः ।
अथ हास्यः ।

विकृताकृतिवाग्वेषैरात्मनोऽय परस्य वा ।
हासः स्यात् परिपोषोऽस्य हास्यस्तिप्रकृतिः सृतः ॥ ६८ ॥

आत्मस्थान् विकृतवेषभाषादीन् परस्यान् वा विभावानव-
स्तुम्बमानो हासस्त्वरिपोषात्मा हास्यो रसोऽग्निष्ठानो भवति ।
स चोक्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदात् विद्धिः ।

आत्मस्यो यथा रावणः ।

जातं मे परवेण भस्तरजसा तच्च चन्द्रनोऽङ्गुस्तं
हारो वक्षसि यज्ञस्त्रिमुचितं ज्ञिष्ठा जटाः कुम्भसां ।

रुद्राचैः सकलैः सरदवलयं चिच्चांशुकं वस्तुलं
सीतालोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिनः ॥
परस्तो यथा ।

भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मयं विना
किं ते मद्यमपि प्रियं प्रियमहो वाराङ्गमाभिः सह ।
वेष्या द्रव्यरुचिः कुतस्त्रव धनं द्यूतेन चैर्येण वा
चैर्यद्यूतपरियहोऽपि भवतो दासस्य काऽन्या गतिः ॥

स्मितमिह विकासिनयनं किञ्चिलक्ष्यद्विजं तु चस्तिं स्यात् ।
मधुरस्वरं विहसितं सशिरःकर्म्ममिदमुपहसितम् ॥ ७० ॥
अपहसितं सास्त्राक्षं विशिष्टाङ्गं भवत्यतिच्छसितम् ।
द्वे ह्ये हसिते चैषां ज्येष्ठे मध्येऽधमे क्रमशः ॥ ७१ ॥

उत्तमस्य स्वपरस्यविकारदर्शनात् स्मितहसिते मध्यमस्य
विहसितोपहसितेऽधमस्याऽपहसितातिहसिते । उदाहृतयः स्वय-
मुल्पेक्ष्याः । व्यभिचारिणश्चाऽस्य ।

निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्क्षाश्च सहचारिणः ।
अतिलोकैः पदार्थैः स्याद् विस्मयात्मा रसोऽङ्गुतः ॥ ७२ ॥
कर्माऽस्य साधुवादाश्रुवेपथुवेदगङ्गदाः ।
हर्षवेगधृतिप्राया भवन्ति व्यभिचारिणः ॥ ७३ ॥

स्त्रोक्षीमातिहृत्तपदार्थवर्णनादिविभावितः साधुवादाश-

नुभावपरिपृष्ठो विस्तयः स्थायिभावो इर्षावेगादिभावितो
रसेऽहुतः । यथा ।

दोर्दण्डास्त्रितचन्द्रगेखरधनुर्दण्डावभज्ञोद्दृतष्
टङ्कारध्वनिरार्यवास्तचरितप्रस्तावनाडिष्ठिमः ।
इक् पर्याप्तकपालसम्युटमिलद्वज्ञाण्डभाण्डोदर-
भास्यत्पिण्डितचण्डमा कथमसौ नाऽद्याऽपि विश्रास्यति ॥
इत्यादि ।

अथ भयानकः ।

विष्णुतस्वरसत्त्वादेर्भयभावो भयानकः ।
सर्वाङ्गवेपथुस्वेदशोषवैचित्यलक्षणः ।
दैन्यसम्मुमसम्मोहत्रासादिस्तस्वेदरः ॥ ७४ ॥

रौद्रशब्दश्रवणाद् रौद्रसत्त्वदर्शनाच् च भयस्थायिभाव-
प्रभवो भयानको रसः । तत्र सर्वाङ्गवेपथुप्रभृतयोऽनुभावाः ।
दैन्यादयस्तु व्यभिचारिणः । भयानको यथा प्रागुदाहृतः ।

शस्त्रमेतत् समुत्सृज्य कुञ्जीभूय शनैः शनैः ।
यथायथागतेनैव यदि शक्नोषि गम्यताम् ॥

यथा च रक्षावस्थाम् । नष्टं वर्षवरैरित्यादि । यथा च ।

स्वगेहात् पन्थानं तत उपचितं काननमथो
गिरिं तस्मात् सान्द्रद्रुमगहनमस्मादपि गुहाम् ।
तदन्वज्ञान्यज्ञैरभिनिविशमानो न गणय-
त्यरातिः कालोवे तव विजययाचा चकितधीः ॥

अथ करुणः ।

इष्टनाशादनिष्टाप्तौ शोकात्मा करुणोऽनु तम् ।
निःश्वासोच्छासरुदितस्तम्भप्रलिपितादयः ॥ ७५ ॥
स्वापापस्मारदैन्याधिमरणालस्यसम्भ्रमाः ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ ७६ ॥

इष्टस्य बन्धुप्रभृतेर्विनाशादनिष्टस्य तु बन्धनादेः प्राप्या
शोकप्रकर्षजः करुणः । तमन्विति तदनुभावनिश्वासादि-
कथनम् । व्यभिचारिणश्च स्वापापस्मारादयः । इष्टनाशात्
करुणो यथा कुमारसम्भवे ।

अयि जीवितनाथ जीवसी-
त्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाङ्गतिः चितौ
हरकोपानलभस्म केवलम् ॥

इत्यादि रतिप्रलाप । अनिष्टावाप्तेः सागरिकाया बन्धनाद्
यथा रत्नावल्याम् ।

प्रीतिभक्त्याद्यो भावा मृगयाशाद्यो रसाः ।
हर्षोत्साहादिषु स्पष्टमन्तर्भावान् न कीर्तिः ॥ ७७ ॥

स्पष्टम् ।

षट्चिंशङ्गूषणादीनि सामादीन्येकविंशतिः ।
लक्ष्यसन्ध्यन्तराङ्गानि सालङ्गारेषु तेषु च ॥ ७८ ॥

विभूषणं चाऽचरमंहतिश्च
शोभाभिमानौ गुणकीर्तनं च ।

दत्येवमादीनि षट्चिंश्चत्काव्यस्त्रणानि । साम भेदः प्रदानं
चेत्येवमादीनि सन्ध्यन्तराण्येकविंशतिरूपमादिविवाऽख्यारेषु
हर्षोत्साहादिष्वक्तर्भावान् न पृथगुक्तानि ।

रस्यं जुगुप्सितमुदारमथाऽपि नीचम्
उग्रं प्रसादि गह्यनं विकृतं च वस्तु ।
यद्वाऽप्यवस्तु कविभावकभाव्यमानं
तन् नाऽस्ति यन् न रसभावमुपैति लोके ॥ ७९ ॥

विष्णोः सुतेनाऽपि धनञ्जयेन
विद्वन्मनोरागनिबन्धहेतुः ।
आविष्कृतं मुञ्जमहीशगोष्ठी-
वैदग्ध्यभाजा दशरूपमेतत् ॥ ८० ॥

इति श्रीविष्णुस्त्रनोर्धनिकस्य ऋतौ दशरूपावलोके
रसविचारो नाम चतुर्थः प्रकाशः समाप्तः ॥

अथ भारतीयनाथशास्त्रे ।

अष्टादशाऽध्यायः ।

कथयिष्याम्यहं विप्रा दशरूपविकल्पनम् ।

नामतः कर्मतस्मैव तथा चैव प्रयोगतः ॥ १ ॥

नाटकं सप्रकरणमङ्को व्यायोग एव च ।

भाणः समवकारस्त्र वीथो प्रहसनं डिमः ॥ २ ॥

ईहामृगस्त्र विज्ञेयो दशमे नाथलक्षणे ।

एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३ ॥

सर्वेषामेव काम्यानां मात्रका वृत्तयः सूताः ।

आभ्यो विनिःसृतं ह्येतद् दशरूपं प्रयोगतः ॥ ४ ॥

जातिभिः श्रुतिभिस्मैव स्वरा यामलमागताः ।

यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यभेदा भवन्ति त्वं ॥ ५ ॥

यामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु यथा वै षड्जमध्यमौ ।

सर्ववृत्तिविनिष्पन्नैः काव्यबन्धै तथा त्विमौ ॥ ६ ॥

ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।

सर्ववृत्तिविनिष्पन्नं नामावस्थान्तरात्रयम् ॥ ७ ॥

भाणः समवकारस्त्र तथेहामृग एव च ।

उत्सृष्टकाङ्क्षा व्यायोगो वीथो प्रहसनं डिमः ॥ ८ ॥

कैश्चिकीवृत्तिहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवद्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥ ९ ॥

प्रख्यातवस्तुविषये प्रख्यातोदाननायकम् ।
 राजर्षिवंशचरितं तथा दिव्याश्रयोपेतम् ॥ १० ॥
 नानाविभूतियुक्तं वृद्धिविलासादिभिस्त्रैव ।
 अङ्गप्रवेशकार्यं भवति हि तत्तोटकं नाम ॥ ११ ॥
 नृपतीनां यत्त्वरितं नानारसभावसंश्रितं बङ्गधा ।
 सुखदुःखोत्पत्तिष्ठतं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥ १२ ॥
 अख्यातवस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य विभ्वप्रस्तारात् ।
 कर्तव्योहस्तज्ज्ञैः स तु सम्यङ्गनाटके विधिवत् ॥ १३ ॥
 अङ्ग इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
 नानाविधानयुक्तो यस्मात् तस्माद् भवेदङ्गः ॥ १४ ॥
 यत्राऽर्थस्य समाप्तिर्यच्च च बीजस्य भवति संहारः ।
 किञ्चिदवलग्निन्दुः सोऽङ्ग इति सदाऽवगत्यव्यः ॥ १५ ॥
 ये नायका निगदितास् तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
 नानावस्थान्तरितः कार्दखङ्को यथार्थरसः ॥ १६ ॥
 नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 नैकरसाम्बरविहितो हाऽङ्ग इति स विदितव्यस्तु ॥ १७ ॥
 क्रोधप्रसादशोकाः शापोत्सर्गोऽध्विद्रवोद्धाहै ।
 अङ्गुतसंशयदर्थनमङ्गे प्रत्यक्षजानि स्तुः ॥ १८ ॥
 युद्धं राज्यस्य भ्रंशो मरणं समरस्य रोधनं चैव ।
 प्रत्यक्षराणि तु नवाङ्गे प्रवेशकैः संविधेयानि ॥ १९ ॥
 अङ्गे प्रवेशके वा प्रकरणमात्रित्य नाटकं वाऽपि ।
 भवतः कर्तव्यः स्याद् यस्तच स नायकः स्थातः ॥ २० ॥

अवसरणमेव कार्यं सङ्ग्रीर्वा यहणमेव वा नित्यम् ।
 बङ्गभिः कार्यविशेषैः प्रवेशकैः सूचयेद् वाऽपि ॥ २१ ॥
 एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वं वैजमात्रित्य ।
 आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥ २२ ॥
 एकाङ्केन कदाच्चिद् बङ्गनि कार्याणि योजयेद् धीमान् ।
 आवश्यकावरोधेन तत्र कार्याणि कार्याणि ॥ २३ ॥
 रङ्गे तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्कामः ।
 वीजार्थयुक्तिमुक्तं कृत्वा कार्यं यथार्थरसम् ॥ २४ ॥
 कृत्वा दिवसावस्थां ज्ञायाममुक्त्वा तत्त्वं लक्षणेष्टेतम् ।
 विभजेत् सर्वमशेषं पृथक् पृथक् कार्यमङ्केषु ॥ २५ ॥
 दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोत्पद्यते सर्वम् ।
 अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद् विधेयं हि ॥ २६ ॥
 सविरहितनायकैकं कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
 परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ २७ ॥
 अङ्कच्छेदं कृत्वा नामहीतं वर्षसञ्चितं वाऽपि ।
 तत् सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं च न तु क्षित् ॥ २८ ॥
 यः कञ्चित् कार्यवशाद् गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम् ।
 तत्राऽप्यङ्कच्छेदः कर्तव्यः पूर्वत् तज्ज्ञैः ॥ २९ ॥
 अङ्कान्तरानुसारी सञ्चेपार्थमधिकृत्य विहितोऽयम् ।
 प्रकरणनाटकविषयोपदेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३० ॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नायुदान्तवचमहतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३१ ॥

कालोत्थानगतिरसवत्यासारसकामविषयाणाम् ।
 आर्याभिधानसूतः प्रवेशकः स्थादनेकार्यः ॥ ३२ ॥
 बङ्गाश्रयमप्यर्थं सञ्ज्ञिप्रेऽर्थं तु सञ्चिषु च ।
 बङ्गचूर्णपादवृत्तं जनयति खेदं प्रयोगस्य ॥ ३३ ॥
 यत्राऽर्थस्य समाप्तिर्न भवत्यङ्गे प्रयोगबाङ्गल्यात् ।
 विष्कम्भः स्वस्यकथः प्रवेशकैः सोऽभिधातव्यः ॥ ३४ ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णा वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि विज्ञेयः ।
 मध्यमपाचः शुद्धः सङ्कीर्णा नीचमध्यकृतः ॥ ३५ ॥
 न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
 यत् तत्र कार्यपुरुषास्त्वारः पञ्चधा ते स्युः ॥ ३६ ॥
 व्यायोगेहास्त्रगसमवकारजिमसञ्चितानि कार्याणि ।
 दशभिर्द्वादशभिर्वा षोडशभिर्वाऽपि पुरुषैः स्युः ॥ ३७ ॥
 गोपुच्छाग्रं काव्यं कर्तव्यं बन्धमासाद्य ।
 ये चोदान्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥ ३८ ॥
 सर्वेषां काव्यानां नानारसभावेयुक्तियुक्तानाम् ।
 निवर्हणं कर्तव्यं नित्यं हि रसोऽहुतस्तज्ज्ञैः ॥ ३९ ॥
 नाटकसञ्चणमेतन् भया समाप्तेन प्रकीर्तितम् ।
 विविधं प्रकरणमतः परमहं सञ्चणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ४० ॥
 यत्र कविरात्मबुद्धा वस्तु ग्रीरं नायकं चैव ।
 औत्पात्तिकं प्रकुरुते तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥ ४१ ॥
 यदगायकहार्यकार्यं प्रकरोत्यहुतगुणयुक्तम् ।
 प्रकरणमिति तद् विद्याद् बीजं बीजार्थसंयुक्तम् ॥ ४२ ॥

यन् नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं समाश्रयोपेतम् ।
 तत् प्रकरणेऽपि कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्थात् ॥ ४३ ॥
 विप्रवणिक्सच्चिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 चरितं यन् नैकविधं ज्ञेयं तत् प्रकरणं नाम ॥ ४४ ॥
 नोदान्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।
 बाह्यजनसंयुक्तं ज्ञेयं तत् प्रकरणं नाम ॥ ४५ ॥
 दासविटश्रेष्ठियुतं वेशस्त्युपचारकरणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रयोगे तु ॥ ४६ ॥
 सच्चिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसर्ववाहानाम् ।
 गृहवार्ता यत्र भवेन् न तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥ ४७ ॥
 यदि वेशयुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमर्हति ।
 तत्राऽप्यकुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत् तत्र ॥ ४८ ॥
 यदि क्राकरणयुक्त्या* वेशकुलस्त्रीकृतोपचारं स्थात् ।
 अविकृतभाषाचारं तत्र तु पाव्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४९ ॥
 प्रकरणनाटकविषये पैस्त्राद्या दश परास्तथा चैव ।
 अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारम्भावसंयुक्ताः ॥ ५० ॥
 मध्यमपुरुषैर्निर्त्यं योज्यो विष्कम्भकोऽपि तत्त्वज्ञैः ।
 संस्कृतवचनानुगतः सङ्ग्रहसार्थः प्रदेशकवत् ॥ ५१ ॥
 शुद्धः सङ्गीर्णा वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्गीर्णा नीचमध्यकृतः ॥ ५२ ॥

* प्राकरणयुक्तेति सम्भवपाठः ।

अङ्गान्तरालविहितः प्रवेशकोऽर्थक्रियामभिवीक्ष्य ।
 सञ्चेपात् सम्भीनामर्थानां चैव कर्तव्यः ॥ ५३ ॥
 अनयोस्त्र बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिः कार्यः ।
 प्रख्यातस्त्रितरो वा नाटीसञ्ज्ञाश्रिते कार्ये ॥ ५४ ॥
 ख्लीप्रयोगचतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी ।
 बङ्गीतनृत्यवाद्यरतिसम्मोगात्मिका चैव ॥ ५५ ॥
 राजोपचारयुक्त्या शृङ्गाराभिनयभावनाटिका ज्ञेया ।
 प्रकरणनाटकनाटीलक्षणमुक्तं मया समाप्तेन ॥ ५६ ॥
 वक्ष्याम्यतःपरं लक्षणयुक्त्या समवकारम् ।
 देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदान्तनायकस्यैव ॥ ५७ ॥
 अङ्गस्त्रिया त्रिकपटः त्रिविद्रवः स्थात् त्रिशृङ्गारः ।
 द्वादशनायकबङ्गलो छ्वादशनायिकासमाप्त्यस्त्र ॥ ५८ ॥
 वक्ष्याम्यखाङ्गविधिं यावत्यो नाटिका यत्र ।
 अङ्गस्त्रु सप्रसहनः सविद्रवः सकंपटः सवीथीकः ॥ ५९ ॥
 द्वादशनाडीविहितः प्रथमः कार्यकृतोपेतः ।
 कार्यस्त्रिया द्वितीयः समाप्तिर्तो नाटिकास्त्रतस्त्र ॥ ६० ॥
 वस्तुसमापनविहितो द्विनाडिकः स्थात् तृतीयस्त्रु ।
 नाडीसञ्ज्ञा ज्ञेया मानं कालस्य यन् मुहूर्तार्धम् ॥ ६१ ॥
 तन् नाडिकाप्रमाणं यथोक्तमङ्गेषु संयोज्यम् ।
 अङ्गान्ते सम्बन्धः कर्तव्ये काव्यबन्धमासाद्य ॥ ६२ ॥
 अर्थं हि समवकारे छ्वाप्रतिबन्धमिच्छन्ति ।
 युद्धजलसम्भवो वा श्वग्रिगजेश्वसम्भवो वाऽपि ॥ ६३ ॥

नगरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्वत्स्तिविधः ।
 वस्तुगतिक्रमविहितो दैववशाद् वा परप्रयुक्तो वा ॥ ६४ ॥
 सुखदुःखोत्पत्तिष्ठतस्तिविधः कपटाश्रयो ज्ञेयः ।
 चिविधश्वाऽत्र विधिज्ञैः पृथक् पृथक् काव्ययोगविहितार्थः ॥ ६५ ॥
 चिविधिष्ठतश्वारो ज्ञेयो धर्मार्थकामेषु ।
 यत्र तु धर्मसमापकमात्महितं भवति साधनं बङ्गधा ॥ ६६ ॥
 ब्रतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽसौ धर्मश्वारः ॥ ६७ ॥
 अर्थस्तेच्छायोगाद् बङ्गधा चैवाऽर्थतोऽर्थश्वारः ।
 सम्यक् प्रयोगविषयेष्वर्थार्थिकान्यानि च चारयति यत्र ॥ ६८ ॥
 कन्याविलोभनं वै प्राप्य स्त्रीपुंसयोर्सु रहः ।
 रस्यं वा निभृतं वा विज्ञेयः कामश्वारः ॥ ६९ ॥
 उष्णिग् वाऽनुष्टुप् वा छन्दः सु च यानि बन्धकुटिलानि ।
 वृत्तानि समवकारे कृविभिस्तानि प्रयोज्यानि ॥ ७० ॥
 एवं कार्यस्तज्ज्ञैर्नानारससंश्रयः समवकारे ।
 अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये संक्षणमीहामृगस्याऽपि ॥ ७१ ॥
 दिव्यपुरुषाश्रयक्षतोऽदिव्यस्त्रीकारणोपगतयुक्तः ॥
 सुविहितवस्तुप्रहितो विप्रत्ययकारकस्त्रैव ॥ ७२ ॥
 उद्भूतपुरुषप्राप्यः स्त्रीरोषयथितकाव्यबन्धश्च ।
 सङ्क्षेपभिद्विद्वत्स्तिविधः सम्पेटकक्षतस्त्रैव ॥ ७३ ॥
 स्त्रीभेदनापहरणे प्रमदेनाऽप्राप्तस्तु श्वारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यस्तुरङ्गविभूषितस्त्रैव ॥ ७४ ॥
 यद् व्यायोगे कार्यं ये पुरुषा वृत्तयो रसास्त्रैव ।

ईहागेऽपि ते स्युः केवलनेत्रस्तयोगः ॥ ७५ ॥
 यत्र तु बधेप्सितानां बन्धो ह्युदयो भवेद्द्वि पुरुषाणाम् ।
 किञ्चिद्व्याजं कृत्वा तेषां युद्धं समयितव्यम् ॥ ७६ ॥
 ईहामृगस्य लक्षणमित्युक्तं चतुरस्तमिदं समाप्तयोगेन ।
 डिमलक्षणं तु भूयो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ७७ ॥
 प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकस्त्रैव ।
 षट्त्रिंशस्त्रिंश्युक्तश्च चतुरङ्को वै डिमः कार्यः ॥ ७८ ॥
 गृह्णारहास्यवर्जितः श्वेषैरन्वैः समायुक्तः ।
 दीप्तरसकाव्ययोनिर् नानाचित्रो डिमः कार्यः ॥ ७९ ॥
 निर्धातचन्द्रसूर्योपरागसोल्कावपातसंयुक्तः ।
 युद्धनियुद्धनिवद्धसम्फेटस्तत्र कर्तव्यः ॥ ८० ॥
 मायेन्द्रजालबङ्गलबङ्गपुरुषोत्थानभेदसंयुक्तः ।
 देवभुजगेन्द्ररात्रसयक्षपिशाचावकीर्णश्च ॥ ८१ ॥
 षोडशनायकबङ्गलः सात्त्वत्यारभट्टिसंयुक्तः ।
 कार्यो डिमः प्रयत्नात् तप्त्वैर्नानाश्रयविशेषः ॥ ८२ ॥
 व्यायोगः सुविधिज्ञैः कार्यः प्रख्यातनायकशरीरः ।
 स्त्रीजनयुक्तस्तु डिमस्त्रेकाहक्षतस्तथा चैव ॥ ८३ ॥
 बहवस्तत्र तु पुरुषा न्यायकृतो यथा समवकारे ।
 न च तत्प्रवणस्त्रेकाङ्क्षः संविधातव्यः ॥ ८४ ॥
 नरदिव्यनायककृतः कार्यो राजर्षिनायकनिवद्धम् ।
 युद्धनियुद्धाधर्षणसम्फेटकृतस्त्र कर्तव्यः ॥ ८५ ॥
 एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाव्यरसयोगिः ।

वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुल्कृष्टिकाङ्क्ष्य ।
 प्रख्यातवंसु विषयोऽप्रख्यातः कदाचिदेव स्वात् ॥ ८६ ॥
 दिव्यपुरुषैर्विद्युक्तः शेषैरन्वैर्भवेत् पुनिः ।
 करुणरसप्रायकृतो निवृत्तबद्वाद्वृतप्रहारसु ॥ ८७ ॥
 रूपरिदेवनबद्धलो निर्विदितवाक्यभाषश्च ।
 नातिव्यायतवेश सात्त्व्यारभट्टिकैश्चिकीहीनः ॥ ८८ ॥
 कार्यः काव्यविधिज्ञैः सततं चोल्कृष्टिकाङ्क्षु ।
 यद् दिव्यनाथकक्षमं कार्यं सङ्ग्रामयुद्धवधयुक्तम् ॥ ८९ ॥
 तद् भारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ।
 कस्माद् भारतमिष्टं वर्षव्यवन्येषु नित्यकष्टं हि ॥ ९० ॥
 हृद्या सर्वा भूमिः प्रुभगन्धा काञ्चनी चैव ।
 उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रसोदाः स्यु ॥ ९१ ॥
 तेषु हि सर्वेषु सदा नो दुःखं नाऽपि वा शोकः ।
 यत् तेषामधिवासाः पुराणवादेषु सर्वतः कथिताः ॥ ९२ ॥
 सम्भोगस्तेषु भवेत् कर्मारम्भास्तथा ह्यस्मिन् ।
 प्रहसनमिति विज्ञेयं द्विविधं प्रुद्धं तथा च मङ्गीर्णम् ॥ ९३ ॥
 तस्य व्याख्यास्याम्यहं पृथक् पृथग् लक्षणविशेषान् ।
 भगवत्तापसविप्रैरन्वैरपि हास्यवादसम्बन्धम् ॥ ९४ ॥
 नोचजनसंयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ।
 अविलृतभाषाचारं विशेषभावोपहासरचितपदम् ॥ ९५ ॥
 नियतगतिवस्तुविषयं प्रुद्धं शेयं प्रहसनं तु ।
 वेश्यानपुंसकविट्ठर्वानिकदासीजनेन वा कीर्णम् ॥ ९६ ॥

अनिवृत्तवेषपरिच्छेदचेष्टितकरणैश्च सम्बन्धम् ।
 सोकोपचारयुक्ता या वार्ता यश्च दम्भसंयोगः ॥ ६७ ॥
 स प्रहसने न योज्यो धूर्तजनविवादसंयुक्तः ।
 उद्वात्यकादिभिरिदं वीर्यज्ञैर्मिश्रितं भवति मिश्रम् ॥ ६८ ॥
 भाणस्य विधानमतो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ।
 आत्मानुभूतशंसो परसंस्कारवर्णनाविशेषश्च ॥ ६९ ॥
 द्विविधाप्रियो हि भाणो विज्ञेयस्त्वेकपात्रश्च ।
 परवचनमात्ममंसं प्रतिवचनैः सोन्तरैर्गच्छितवाक्यम् ॥ १०० ॥
 धूर्तविटसम्प्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकस्त्वैव ।
 वस्तुसमाङ्कः कार्यः सततं काव्ये बुधैर्भाणः ॥ १०१ ॥
 वीर्यो स्यादेकाङ्का द्विपात्रहार्या तथैकहार्या वा ।
 अधमोन्तममध्याभिर्युक्ता स्यात् प्रकृतिभिस्त्वैर्भिः ॥ १०२ ॥
 सर्वरसभावयुक्ता विज्ञेया वीर्यिका ज्ञात्यैतस्याः ।
 अज्ञानां वक्ष्येऽहं लक्षणमधुना यथोद्देशम् ॥ १०३ ॥
 उद्वात्यकावलगिते अवस्थन्दितकं तथा ।
 असत्प्रसापश्च तथा प्रपञ्चो नालिकाऽपि या ॥ १०४ ॥
 *वाक्केल्यधिवलं चैव छलं व्याहारं एव च ।
 मृदवं चिगतं चैव ज्ञेयं गण्डमध्याऽपि वा ॥ १०५ ॥
 पदानि च गतार्थानि तदर्थगतये नराः ।
 योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्वात्यकमुच्यते ॥ १०६ ॥

---

* वागित्यच्च पुस्तके पतितं ।

यत्राऽन्यस्मिन् समावेश कार्यमन्यत् प्रसाधते ।
 परानुरोधात् तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ १०७ ॥
 आच्चिष्य कञ्चिदेवाऽर्थं शुभाशुभसमुत्थितम् ।
 यद् वाद्बुद्धिनैपुण्यात् तदवस्थन्दितं भवेत् ॥ १०८ ॥
 असम्बद्धं तु यद् वाक्यमसम्बद्धं यदुत्तरम् ।
 असत्प्रस्तापस्तुं चैव वीर्यां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ १०९ ॥
 यदसत्तमूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः परस्परतः ।
 एकस्य चार्थहेतोः स हास्यजननः प्रपञ्चस्तु ॥ ११० ॥
 हास्येनोपगतार्था प्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ।
 एकद्विप्रतिवचनां तां केलों नाम जानीयुः ॥ १११ ॥
 परवचनमात्मनस्त्रोत्तरममुद्भवं द्वयोर्यत्र ।
 अन्यार्थविशेषकमधिबलमिति बङ्गविधैर्जयम् ॥ ११२ ॥
 अन्यार्थमेव वाक्यं क्लिमिति सन्धानहास्यरोषकरम् ।
 प्रत्यक्षवृत्तिकथितो वाहारो हास्यस्तेषार्थः ॥ ११३ ॥
 अद्गुणदोषीकरणं दोषैगुणीकरणमेव च
 यैर्हेतुभिरुपपन्नार्थस्तन् सृदवं नामविज्ञेयम् ॥ ११४ ॥
 यथाऽनुदात्तवचनं चिधा विभक्तं भवेत् प्रयोगे तु ।
 हास्यरससम्प्रयुक्तं तत् चिगतं नाम विज्ञेयम् ॥ ११५ ॥
 संरभसम्भूमयुतं विवादयुक्तं तदापवादकृतम् ।
 बङ्गवचनापेक्षकृतं गण्डमिति वदक्ति तत्त्वज्ञाः ॥ ११६ ॥
 अन्यान्यपि लास्यविधावङ्गानि तु नाटकोपयोगानि ।
 असाद् विनिःसृतानि तु भाष्ण इवैकप्रयोज्यानि ॥ ११७ ॥

गेयपदं स्थितपाद्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
 प्रच्छेदकन्त्रिमूढार्थं सैन्धवं चेद् विमूढकम् ॥ ११८ ॥
 उत्तमोत्तमकं चैव उत्तप्रत्युक्तमेव च ।
 लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम् ॥ ११९ ॥
 आसनेषु पविष्टृर्यत् तत्त्वीभाष्टोपष्टं हितम् ।
 गायनैर्गायते शुष्कं तद् गेयपदमुच्यते ॥ १२० ॥
 बङ्गचारीसमायुक्तं पञ्चपाणिकलानुगम् ।
 वत्सपुच्छेन वा युक्तं स्थितपाद्यं विधीयते ॥ १२१ ॥
 आसीनमासनस्यस्य सर्वतोद्यविवर्जितम् ।
 अप्रसारितगात्रं च चिन्ताश्चोकाच्चितं च यत् ॥ १२२ ॥
 नृत्तं तु द्विविधं यत्र गीतमातोद्यमेव च ।
 स्त्रियः पुंवच् च चेष्टन्ते सा ज्ञेया पुष्पगण्डिका ॥ १२३ ॥
 प्रच्छेदकः स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहता ।
 *स्त्रियः स्त्रियेषु न सञ्ज्ञन्ते ह्यपि विक्रियकारिषु ॥ १२४ ॥
 अनिष्टुरसद्गुपदं समवृत्तैरवं छ्रृतम् ।
 नार्थं पुरुषभावान्वं त्रिमूढकमुदाहृतम् ॥ १२५ ॥
 रूपवाद्यादिसंयुक्तमव्यक्तकरणाश्रयम् ।
 पाद्यहीनं स्वभावोक्त्या विदुः सैन्धवकं बुधाः ॥ १२६ ॥
 मुखप्रतिमुखोपेतं चतुरस्तपदक्रमम् ।
 स्यष्टभावरसोपेतं नानार्थं च विमूढकम् ॥ १२७ ॥
 उत्तमोत्तमकं विद्यादनेककरणाश्रितम् ।

* स्त्रियः प्रियेषु सञ्जन्ते ह्यपि विप्रियः इति समीचीनः पाठः ।

विचित्रैः स्नोकवन्धैश्च लीलाभावविभूषितम् ॥ १२८ ॥
 कोपप्रसादजननमधित्तेपजनाश्रयम् ।
 उक्तप्रत्युक्तमेवं स्याच् चित्रगीतार्थयोजितम् ॥ १२९ ॥
 भाणामुक्ततिलास्यं विज्ञेयं त्वेकपाति द्वार्थलात् ।
 प्रकरवदुपकावां संस्तवयुक्तं द्विविधभावात् ॥ १३० ॥
 एतेषां लास्यविधौ लक्षणमुक्तं मया तु विस्तरतः ।
 तदिहैव तु यन्नोक्तं प्रसङ्गविनिवृत्तिहेतोस्तु ॥ १३१ ॥
 इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मया हि लक्षणतः ।
 पुनरस्य शरीरगतं सन्धिविधौ लक्षणं वक्ष्ये ॥ १३२ ॥
 इति भारतीये नायशास्ते दशरूपकलक्षणं नामाऽध्यायो
 ऽष्टादशः ॥ * ॥

अथैकोनविश्वितमोऽध्यायः ।

इतिवृत्तं हि नायस्य शरीरं परिकोर्तितम् ।
 पञ्चभिः सन्धिभिस्तस्य विभागः सम्प्रलक्षितः ॥ १ ॥
 इतिवृत्तं द्विधा चैव बुधस्तु परिकल्पयेत् ।
 आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथाऽपरम् ॥ २ ॥
 यत्कार्यं हि फलप्राप्या सभर्यं परिकल्पयते ।
 तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत् प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ३ ॥
 कवेः प्रयत्नान् नेतृणां युक्तानां विध्यपाश्रयात् ।
 कल्पयते हि फलप्राप्तिः समुत्कर्षात् फलस्य तु ॥ ४ ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
 तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम् ॥ ५ ॥
 संसाध्ये फलसाध्ये तु व्यापारः कारकस्य यः ।
 तस्याऽनुपूर्वाद् विजेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तुभिः ॥ ६ ॥
 प्रारम्भश्च प्रयत्नस्य तथा प्राप्नेश्च सम्भवः ।
 नियता च फलप्राप्तिः फलयोगस्य पञ्चमः ॥ ७ ॥
 श्रैत्सुक्यं बन्धभावस्य यो बीजस्य निबध्यते ।
 महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ दृष्ट्यते ॥ ८ ॥
 अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
 परं चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः सम्प्रकीर्तिः ॥ ९ ॥
 ईषत् प्राप्तिर्यदौचित्यं फलस्य परिकल्प्यते ।
 भावमाचेण तां प्राङ्गर्विधिज्ञाः प्राप्तिसम्भवम् ॥ १० ॥
 रूपक्रियाफलप्राप्तिर्यदा भावेन पश्यति ।
 नियतां तां फलप्राप्तिं सगुणां परिचक्षते ॥ ११ ॥
 अभिप्रेतं समयं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
 इति योगे भवेद् यत्र फलयोगः प्रकीर्तिः ॥ १२ ॥
 इतिवृत्तादिकार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।
 यथाऽनुक्रमते तास्तु पञ्चावस्था भवन्ति हि ॥ १३ ॥
 तासां खभावभिन्नानां परस्परसमागमात् ।
 विन्द्यात् स एकभावेन फलहेतुः प्रकीर्तिः ॥ १४ ॥
 यद् वृत्तं हि समारम्भं पुरस्तादाविकारिकम् ।
 तदारम्भादिकर्तव्यं कलान्तं च यदा भवेत् ॥ १५ ॥

पूर्णसन्धि तु तत् कार्यं हीनसन्ध्यपि वा पुनः ।
 नियमात् पञ्चसन्धिः स्याद्दीनसन्ध्यय कारणात् ॥ १६ ॥
 चतुर्थस्यैकलोपेन द्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
 द्वितीयचिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इष्यते ॥ १७ ॥
 प्रासङ्गिके परार्थलान् न ह्येष नियमो भवेत् ।
 यद् वृत्तं सम्भवेत् किञ्चित् तद् योज्यमविरोधतः ॥ १८ ॥
 इतिवृत्ते यथाऽधस्यात् पञ्चारम्भादिकाः स्मृताः ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च तदा बीजादिका अपि ॥ १९ ॥
 अर्थप्रकृतयः पञ्च सप्तन्धिषु प्रकीर्तिः ।
 बीजं बिन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च ॥ २० ॥
 स्वत्प्रमात्रं समुत्सृष्टं बज्जधा यद् विसर्पति ।
 फलावसानं यच्च चैव बीजं तदिह कीर्तिम् ॥ २१ ॥
 प्रयोजनानां विच्छेदे यद्विच्छेदकारणम् ।
 यावत् समाप्तिं कार्यस्य स बिन्दुरिति कीर्तिः ॥ २२ ॥
 यद् वृत्तं हि फलार्थं स्यात् प्रधानस्याऽपकारकम् ।
 प्रधानवच्च च कल्पयेत् सा पताकेति कीर्तिः ॥ २३ ॥
 फलं ब्रूहि फलार्थं स्यात् प्रधानस्याऽपकारकम् ।
 प्रधानवच्च च कल्पयेत् पारार्थं केवलं बुधैः ॥ २४ ॥
 अनुबन्धविहीनानां यथावदिति निर्दिशेत् ।
 यदाधिकारिकं कार्यं पूर्वमेव प्रकीर्तिम् ॥ २५ ॥
 यदर्था यः समारम्भस्त् कार्यं परिकीर्तिम् ।
 एतेषां यस्य येनाऽर्था यतस्य गुण इष्यते ॥ २६ ॥

तत्रधानं तु कर्तव्यं गुणभूतान्यतः परम् ।
 एकोऽनेकोऽपि वा सन्धिः पताकायां तु यो भवेत् ॥ २७ ॥
 प्रधानार्थानुयायिलादनुसन्धिः प्रकीर्त्यते ।
 आगर्भादाविमर्शाद् वा पताका विनिवर्तते ॥ २८ ॥
 कस्माद् यस्माद् निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते ।
 यत्राऽन्यस्मिंश्चिन्द्र्यमाने तस्मीनोऽन्यः प्रयुज्यते ॥ २९ ॥
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ।
 महसैवाऽर्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपकारतः ॥ ३० ॥
 पताकास्थानमित्याद्यमलङ्कारार्थसंयुतम् ।
 वचः सातिशयस्त्रिष्ठं काव्यबन्धसमाश्रयम् ॥ ३१ ॥
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकल्पितम् ।
 अर्थोपचेपणं यत्र स्तोनं सविनयं भवेत् ॥ ३२ ॥
 स्त्रिष्ठं प्रत्युत्तरोपेतं द्वितीयमिदमिष्यते ।
 इर्थो वचनविन्यासः संस्त्रिष्ठः काव्ययोजितः ॥ ३३ ॥
 उपपत्त्या युतं यत् तच् चतुर्थं समुदाहृतम् ।
 चतुःपताकापरमं नाटके काव्यमिष्यते ॥ ३४ ॥
 पञ्चमिः सन्धिभिर्युक्तं तत् प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।
 मुखं प्रतिमुखं चैव गर्भा विमर्श एव च ॥ ३५ ॥
 तथा निर्बहुणं चैव नाटके पञ्च सन्धयः ।
 पञ्चमिः सन्धिभिर्युक्तं प्रधानमनुकीर्त्यते ॥ ३६ ॥
 शेषाप्रधानसन्धीनामनुयाह्वास्तु सन्धयः ।
 यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा ॥ ३७ ॥

काव्ये शरीरानुगता तनुखं परिकीर्तिम् ।
 बोजस्योद्वाटनं यत्तु दृष्टं नष्टमिव क्षचित् ॥ ३८ ॥
 मुखन्यस्तस्य सर्वस्य तद् वै प्रतिमुखं स्मृतम् ।
 उद्देदस्तस्य बोजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च ॥ ३९ ॥
 पुनश्चाऽन्वेषणं यत्र स गर्भ इति सञ्ज्ञितः ।
 गर्भान् निर्भिन्नबोजार्थो विकल्पनकृतोऽपि वा ॥ ४० ॥
 क्रोधव्यसनजो वाऽपि स विमर्श इति स्मृतः ।
 समानयनमर्थानां व्याख्यानां तु सबोजिनाम् ॥ ४१ ॥
 नानाभावोन्नराणां च भवेन् निर्बह्येण च तत् ।
 एते हु सन्धयो ज्ञेया नाटकस्य प्रयोक्तृभिः ॥ ४२ ॥
 तथा प्रकरणस्याऽपि शेषाणां च निवोधत ।
 डिमः समवकारश्च चतुःसन्धो प्रकीर्तितौ ॥ ४३ ॥
 न तयोर्विमर्शस्तु स्थान् न च वृत्तिस्तु कैश्चिकी ।
 व्याधोगेहामृगौ वाऽपि सदाकार्यो चिमन्त्विकौ ॥ ४४ ॥
 गर्भाविमर्शौ न स्थातां तयोर्वृत्तिश्च कैश्चिकौ ।
 द्विसन्ति तु प्रहसनं वोथङ्कौ भाण एव च ॥ ४५ ॥
 मुखनिर्बह्ये तेषां कर्तव्ये कैश्चिकीं विना ।
 एवं तु सन्धयः कार्या दशरूपप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥
 पुनरेषां तु सन्धीनामङ्गकल्पान् निवोधत ।
 सन्धीनां यानि वृत्तानि प्रवेशमनुपूर्वशः ॥ ४७ ॥
 सम्प्रहुणप्रयुक्तानि तान्यङ्गान्यवबोधयेत् ।
 इष्टस्याऽर्थस्य रचना वृत्तान्तस्याऽनुपक्षयः ॥ ४८ ॥

रागप्राप्तिः प्रयोगस्तु गुप्तानां चैव गूहनम् ।
 आश्वर्यवदविख्यातं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् ॥ ४८ ॥
 अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगस्तम् भवेत् ।
 काव्यं यदपि हीनार्थं सम्यगङ्गैः समन्वितम् ॥ ५० ॥
 दीप्तिवात् तु प्रयोगस्य शेभामेति न संशयः ।
 उदात्तमपि यत् काव्यं स्थादङ्गैः परिवर्जितम् ॥ ५१ ॥
 हीनवाद् विप्रयोगस्य नैव तद् रञ्जयेन् मनः ।
 तस्मात् सन्धिप्रदेशेषु यथायोगं यथारसम् ॥ ५२ ॥
 कविताङ्गानि कार्याणि प्रदेशांसु निबोधत ।
 सामभेदप्रदानं च दण्डस्तु बध एव च ॥ ५३ ॥
 प्रत्युत्पन्नमतिलं च गोत्रस्वलितमेव च ।
 साहसं च भयं चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ॥ ५४ ॥
 श्रेष्ठः संवरणं भान्तिस्तथा हेत्ववधारणम् ।
 दूतो लेखस्तथा स्त्रप्रश्चित्रं मन्द इति द्विधा* ॥ ५५ ॥
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां प्रदेशास्त्वेकविंश्तिः ।
 एते विशेषाः सन्धिजाः स्युः सन्धेर्यस्त्वर्थयोगतः ॥ ५६ ॥
 पाद्याङ्गान्यथ योगेन सन्ति तानि निबोधत ।
 इतिपाद्य उपज्ञेपः परिन्यासो विलोभनम् ॥ ५७ ॥
 युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।
 उङ्ग्रेदः करणं भेदो द्वादशाङ्गानि वै मुखे ॥ ५८ ॥

* मद इति द्विजा इति स्तो १०८ पद्मे ।

तथा प्रतिमुखे चैव वक्ष्यान्यज्ञानि नामतः ।
 विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनं तथा ॥ ५८ ॥
 नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा च प्रगणं पुनः ।
 निरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ॥ ५९ ॥
 पुष्पं वज्रमुपन्थासो वर्णसंहार एव च ।
 एवमज्ञानि बीजस्य सम्प्रसिद्धिकराणि च ॥ ६१ ॥
 एतानि वै प्रतिमुखे गर्भे चैव निबोधत ।
 अभूताहरणं मार्गे रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ६२ ॥
 सङ्ग्रहश्चाऽनुमानं च प्रार्थना चिप्रमेव च ।
 तोटकाधिवले चैव ह्युद्देशो विद्रवस्थथा ॥ ६३ ॥
 एतान्यज्ञानि वै गर्भेऽथ विमर्शे निबोधत ।
 अपवादश्च सम्फेटो हि इवः शक्तिरेव च ॥ ६४ ॥
 प्रसङ्गो व्यवसायश्च विरोधश्च प्रकीर्तिः ।
 प्ररोचना विचलनमादानं छलनं तथा ॥ ६५ ॥
 व्याहारश्चाऽपि द्युतिश्च विमर्शेऽज्ञान्यमूनि च ।
 सन्धिर्विवोधो यथनं निर्णयः परिभाषणम् ॥ ६६ ॥
 छतिः प्रसादानन्दौ च समयश्चोपगृहनम् ।
 आभाषणं पूर्वभावः काव्यसंहार एव च ॥ ६७ ॥
 प्रशस्तिरिति संहारे सन्ध्यज्ञानि चतुर्दश ।
 सन्ध्या निर्बर्णणात्येतु कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ६८ ॥
 एतेषां लर्यसम्बद्धं पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 काव्यस्याऽर्थसमुत्पत्तिरूपक्षेप इति स्मृतः ॥ ६९ ॥

यदुत्पन्नार्थवाङ्गल्यं श्वेयः परिकरस्तु सः ।
 भविष्यदस्तुकथनं परिन्यासं प्रचक्षते ॥ ७० ॥
 गुणनिर्वर्णनं तज्ज्ञैर्विलोभनमिति स्मृतम् ।
 सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ॥ ७१ ॥
 सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ।
 वीजार्थस्योपगमनं तत् समाधानमुच्यते ॥ ७२ ॥
 सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद् विधानमिति स्मृतम् ।
 कुटूहलोक्तरावेशो विज्ञेया परिभावना ॥ ७३ ॥
 वीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतः ।
 प्रकृतार्थसमारम्भः करणं नाम तद् भवेत् ॥ ७४ ॥
 सङ्घार्थभेदनार्थी यः स भेद इति कीर्तिः ।
 सम्भोगो रतिसम्पन्नो विलास इति कीर्तिः ॥ ७५ ॥
 दृष्टृनष्टानुसरणं परिसर्प इति स्मृतः ।
 कृतस्याऽनुनयस्याऽदै विधूतं ह्यपरिग्रहः ॥ ७६ ॥
 तस्योपगमनं यत् तु गमनं नाम तद् भवेत् ।
 क्रीडाविलोभनार्थं तु हास्यं नर्म इति स्मृतम् ॥ ७७ ॥
 उक्तरोक्तरवाक्यं तु भवेत् प्रगणनं पुनः ।
 या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स च कीर्तिः ॥ ७८ ॥
 क्रुद्धस्याऽनुनयो यस्तु भवेत् तत्पर्युपासनम् ।
 विशेषवचनं यत् तु तत् पुण्यमिति सञ्ज्ञतम् ॥ ७९ ॥
 विरुद्धवचनप्रायं वज्रमित्यभिधीयते ।
 उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः ॥ ८० ॥

चातुर्वर्णाभिगमनं वर्णसंहार इष्टते ।
 एतत्प्रतिमुखेऽङ्गानि अथ गर्भस्तु लक्षणम् ॥ ८१ ॥
 कपटाश्रयं यद् वाक्यमभूताहरणं विदुः ।
 तत्त्वार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते ॥ ८२ ॥
 चित्रार्थसमवायो यः तद् रूपमिति कीर्तितम् ।
 यत् तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणं सृतम् ॥ ८३ ॥
 तत्त्वोपलक्षिवाक्यस्य क्रम इत्यभिधीयते ।
 सामदानार्थसंयुक्तः सङ्ग्रहः परिकीर्तिः ॥ ८४ ॥
 रूपानुरूपगमनमनुमानमिति सृतम् ।
 कार्यानुनयपूर्वस्तु नियोगः प्रार्थना भवेत् ॥ ८५ ॥
 गर्भस्योङ्गेदनं यत् तु तदुपस्थितमुच्यते ।
 संरभवचनप्रायं तोटकं लिह मञ्जितम् ॥ ८६ ॥
 कपटेनाऽभिसन्धानं ज्ञेयं चाऽधिबलं बुधैः ।
 भयं नृपारिदस्त्वयमुद्देशः परिकीर्तिः ॥ ८७ ॥
 शङ्काभयत्रासक्तो द्रव एव हि विद्रवः ।
 गर्भाङ्गलक्षणं प्रोक्तं विमर्शेऽथ निबोधत ॥ ८८ ॥
 दोषप्रख्यापनं यत् स्थादपवादस्तु म सृतः ।
 रोषग्रथितवाक्यं तु सम्पेटः परिकीर्तिः ॥ ८९ ॥
 गुह्यतिक्रमो यस्तु विज्ञेयो हि द्रवस्तु सः ।
 विरोधप्रश्नमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥ ९० ॥
 प्रसङ्गस्वैव विज्ञेयो वाक्यैराधर्षयोजितैः ।
 व्यवसायस्तु कर्तव्यः प्रतिज्ञादेतुसंश्रयः ॥ ९१ ॥

उत्तरोत्तरवाक्यं तु विरोध इति सञ्ज्ञितः ।
 प्ररोचना च विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिती ॥ ६१ ॥
 अनुमानार्थसंयुक्तं विन्द्याद् विचलनं तथा ।
 बीजकार्यापगमनमादानमिति कीर्तितम् ॥ ६२ ॥
 अवमानादिजनितसम्मोहश्कलनं भवेत् ।
 प्रत्यक्षकथनं यत् तु स व्याहार इति स्मृतः ॥ ६३ ॥
 साधिक्षेपं वचो यत्र तद् द्युतिरिति सञ्ज्ञितम् ।
 लक्षणं विमर्शाङ्गानां संहारे तु निबोधत ॥ ६४ ॥
 मुखबीजोपगमनं सञ्चितिरित्यभिधीयते ।
 कार्यस्याऽन्वेषणं यत् तु विबोध इति स स्मृतः ॥ ६५ ॥
 उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं नाम तद् भवेत् ।
 अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः ॥ ६६ ॥
 परिवादक्षतं यत् स्थात् तदाङ्गः परिभाषणम् ।
 लभ्यस्याऽर्थस्य शमनं कृतिरित्यभिधीयते ॥ ६७ ॥
 शुश्रूषाद्युपसम्पन्ना प्रसादः प्रीतिरूच्यते ।
 समागमस्तु योऽर्थानाम् आनन्दः स तु कीर्तितः ॥ ६८ ॥
 दुःखापनयनं चैव समयः स निगद्यते ।
 अन्वग्भूतस्य सम्प्राप्तिर्भवेत् तदुपगृहनम् ॥ १०० ॥
 दाममानविनिष्पन्नमाभाषणमुदाहृतम् ।
 पूर्वभावस्तु विज्ञेयः सङ्गिः कार्यापदेशकः ॥ १०१ ॥
 वरप्रसादसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।
 देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्थात् प्रसाधनम् ॥ १०२ ॥

यथा सन्धिस्तु कर्तव्यान्येतान्यङ्गानि रूपके ।
 कविभिः काव्यकुशलैरसभावमपेक्ष्य तु ॥ १०३ ॥
 सन्धिश्राणि कदाचित् तु द्वित्रियोगेन वा पुनः ।
 कार्यं कालमवस्थां च ज्ञात्वा कार्याणि सन्धिषु ॥ १०४ ॥
 एतेषामेव चाऽङ्गानां सम्बद्धान्यर्थयोगतः ।
 सन्ध्यन्तराणि वक्ष्यामि त्वर्थापक्षेपकाणि च ॥ १०५ ॥
 सामभेदप्रदानं च दण्डस्व वध एव च ।
 प्रत्युत्पन्नमतिलं च गोत्रस्त्रिलितमेव च ॥ १०६ ॥
 साहसं च भयं चैव ह्रीर्माया क्रोध एव च ।
 *न्नेजः संवरणं भान्तिस्तथा हेतवधारणम् ॥ १०७ ॥
 दूतो लेखस्तथा स्वप्रश्चित्रं मद इति द्विजाः ।
 सन्ध्यन्तराणि सन्धीनां विशेषास्त्रेकविंशतिः ॥ १०८ ॥
 विष्कम्भस्त्रूलिका चैव तथा चैव प्रवेशकः ।
 अङ्गावताराङ्गमुखमर्थापक्षेपपञ्चकम् ॥ १०९ ॥
 मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिमात्रमञ्चार ।
 विष्कम्भकस्तु मंस्त्रूतपुरोहितामात्यकस्त्रुकिभिः ॥ ११० ॥
 शुद्धः सङ्कीर्णा वा द्विविधा विष्कम्भकस्तु विजेयः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः सङ्कीर्णा नीचमध्यक्षतः ॥ १११ ॥
 अन्तर्जवनिकासंस्कैः शून्यादिभिरनेकधा ।
 अर्थापक्षेपणं यत्तु क्रियते मा हि चूलिका ॥ ११२ ॥

* द्वज इत्यादर्शस्थितं ।

अङ्गान्तरानुसारी सङ्घेपार्थमधिक्त्य विन्दूनाम् ।
 प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११३ ॥
 नोन्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाऽप्युदान्तवचनकृतः ।
 ग्राहृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११४ ॥
 अङ्गान्तरेऽथवाऽङ्गे निपतति यस्मिन् प्रयोगमासाद्य ।
 बीजार्थयुक्तियुक्तो ज्ञेयोऽन्नावतारोऽसौ ॥ ११५ ॥
 विस्त्रिष्टमुखमङ्गस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यदुपक्षिष्यते पूर्वं तदङ्गमुखमुच्यते ॥ ११६ ॥
 वृत्तिवृत्त्यङ्गसम्बन्धपदार्थप्रकृतिक्षयम् ।
 पञ्चावस्थाभिनिधन्नैः पञ्चभिः सम्बिर्युतम् ॥ ११७ ॥
 सन्ध्यन्तरैकविंशत्या चतुःषष्ठ्यङ्गसंयुतम् ।
 षट्क्रिंशस्त्रियोपेतं गुणालङ्गारभूषितम् ॥ ११८ ॥
 महारसं महाभोगमुदान्तवचनान्वितम् ।
 महापुरुषसञ्चारं साध्याचारं जनप्रियम् ॥ ११९ ॥
 सुस्त्रिष्टसम्बिसंयोगं सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
 मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात् तु नाटकम् ॥ १२० ॥
 अवस्था या हि लोकस्य सुखदुःखसमुद्गवा ।
 नानापुरुषसञ्चारा नाटके सा भवेदिह ॥ १२१ ॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्यं न सा विद्या न सा कला ।
 न तत् कर्म समायोगो नाटके यन् न दृश्यते ॥ १२२ ॥
 योऽयं स्वभावे लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।
 साङ्गाभिनयसंयुक्तो नाटके संविधीयते ॥ १२३ ॥

देवतानामृषीणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि ।
 पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद् भवेत् ॥ १२४ ॥
 यस्मात् स्वभावं संहृत्य साङ्गोपाङ्गमतिक्रमैः ।
 प्रयुज्यते जायते च यस्मात् तत् नाटकं स्मृतम् ॥ १२५ ॥
 सर्वभावैः सर्वरसैः सर्वकर्मप्रवृत्तिभिः ।
 नानावस्थान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥ १२६ ॥
 यान्येकशिल्पजातानि एकरूपकृतानि च ।
 तानि शेषाणि रूपाणि प्रयोज्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ १२७ ॥
 लोकस्य भावं सम्प्रेक्ष्य नराणां च बलाबलम् ।
 सम्भोगं चैव युक्तिं च ततः कार्यं तु नाटकम् ॥ १२८ ॥
 स्नाके प्रणश्यति प्रायो भवन्त्यविबुधा नराः ।
 ये चाऽपि हि भविष्यन्ति येऽप्यस्तुतवुद्धयः ॥ १२९ ॥
 बुद्धयः कर्मशल्यानि वैचक्षण्यं बलानि च ।
 सर्वाणेतानि यदा लोकः विना नादं प्रणश्यति ॥ १३० ॥
 तदेवं लोकभावानां प्रसमोक्ष्य यथा क्रमम् ।
 मृदुशब्दं यथार्थं च तज्ज्ञैः कार्यं तु सक्षणम् ॥ १३१ ॥
 चेक्रीडिताद्यैः शब्दैरु काव्यवन्धा भवन्ति ये ।
 वेश्या इव न भान्ति व कमण्डलुधर्दिंजैः ॥ १३२ ॥
 दशरूपविधानं हि मया प्रोक्तं दिजोन्तमाः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिह सक्षणम् ॥ १३३ ॥
 इति भारतीये नाव्यशास्त्रे अङ्गविकस्यो नाम एको नविंश्टि-
 तमोऽथायः ॥ ० ॥

अथ विंशतितमोऽध्यायः ।

समुत्थानं तु वृक्षीनां व्याख्यास्याम्यनुपूर्तशः ।
 तथा वस्त्रद्वयं चैव काम्यानां च विकल्पनम् ॥ १ ॥
 एकार्णवं जगत् कृत्वा भगवानच्युतो यदा ।
 शेते स्म नागपर्यङ्के लोकान् सङ्क्षिप्य मायथा ॥ २ ॥
 अथ वीर्यवलोक्तावसुरौ मधुकैटभौ ।
 तर्जयामासतुर्देवं तरसा युद्धकाङ्गणौ ॥ ३ ॥
 निजबाङ्गविस्तृष्टौ तौ भूतभावनमक्षयम् ।
 जानुभिर्मुष्टिभिश्चैव योधयामासतुः प्रभुम् ॥ ४ ॥
 बङ्गभिः पर्षैर्वाक्यैरन्दोन्यस्पर्धयाच्चितौ ।
 नानाविक्षेपवचनैः कम्ययन्ताविवेदधिम् ॥ ५ ॥
 तयोरनेकरूपाणि वचांसि वदतोखदा ।
 श्रुत्वा आकम्पितमना द्रुहिणो वाक्यमन्त्रवीत् ॥ ६ ॥
 किमियं भारती वृक्षिर्वाग्मिभरेव प्रवर्तिता ।
 उक्तरोक्तरसम्बन्धान् नन्विमौ निधनं नय ॥ ७ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा प्रोवाच मधुसूदनः ।
 कार्यहेतोर्मया ब्रह्मन् भारतीयं विनिमित्ता ॥ ८ ॥
 वदतां वर भूयिष्ठा भारतीयं भविष्यति ।
 अहमेतौ निहन्यद्य इत्युक्ता वचनं हरिः ॥ ९ ॥
 शुद्धैरविकृतैरङ्गैः साङ्गंहारैखदा भृशम् ।
 योधयामास तौ दिव्यौ बाङ्गयुद्धविशारदौ ॥ १० ॥

भूमिसंस्थानसंयोगैः पदन्यासैर्हरेस्तदा ।
 अतिभारोऽभवद् भूमेर्भारती तेन निर्मिता ॥ ११ ॥
 वल्लितैः शार्ङ्गधनुषा तीव्रदीप्ततरैरथ ।
 सत्त्वाधिकैरसम्भूतैः सत्त्वती च विनिर्मिता ॥ १२ ॥
 विविधैरङ्गहारैश्च देवो लोलासमुद्भवैः ।
 बबन्ध यच्छ्वापाशं कैश्चिकी नन्त्र निर्मिता ॥ १३ ॥
 संरभावेगबङ्गलैर्नानाचारीसमन्वितैः ।
 नियुद्धकरणैरङ्गैरत्यन्नाऽरभटी ततः ॥ १४ ॥
 यां यां देवः समाचष्टे क्रियां वृत्तिसमुद्भवाम् ।
 तास्तदर्थानुर्गैर्जल्पैर्द्रुहिणः प्रत्यपूजयत् ॥ १५ ॥
 यदा हृतौ तावसुरौ हरिणा मधुकैटभौ ।
 ततोऽब्रवीत् पद्मयोनिर्नारायणमरिन्दमम् ॥ १६ ॥
 अहो विचित्रैर्लितैः स्फुटैः सुविशदैरपि ।
 अङ्गहारैः कृतं देव लयो दानवनाशनम् ॥ १७ ॥
 तस्मादयं सर्वलोके नियुद्धः समयः शुभः ।
 सर्वशस्त्रविमोक्षेषु न्यायसञ्ज्ञा भविष्यति ॥ १८ ॥
 न्यायसमुत्त्यतैश्चित्रैङ्गहारैर्विभृषितम् ।
 यस्माद् युद्धं कृतं ह्येतत् तस्मान् न्यायाः प्रकोर्तिताः ॥ १९ ॥
 ततो वेदेषु निक्षिप्ता द्वुहिणेन महात्मना ।
 पुनरिष्टसुजातेन नानाचारीसमाकुले ॥ २० ॥
 पुनर्नाय्यप्रयोगेन नानाभावसमन्विताः ।
 वृत्तिसञ्ज्ञा वृत्ता ह्येताः काव्यबन्धसमाप्तिः ॥ २१ ॥

वल्गितैस्तस्य देवस्य यथं यद्यादृशं कृतम् ।
 स्तुषिभिस्तादृशी वृत्तिः कृता याऽप्यङ्गसम्भवा ॥ २२ ॥
 नाथवेदसमुत्पन्ना वाचां याऽभिनयान्विताः ।
 मया काव्यकृतं हेतोः प्रक्रिप्ता द्रुहिणाङ्गया ॥ २३ ॥
 स्तुष्वेदे भारती चिप्ता यजुर्वेदे च सात्त्वती ।
 कैश्चिकी सामवेदे च शेषम् चाऽर्थर्वणी तथा ॥ २४ ॥
 या वाक्प्रधाना नृवरप्रयोज्या
 स्त्रीवर्जिता संस्कृतपात्रयुक्ता ।
 स्वनामधैर्यैर्भवनैः प्रयुक्तां
 तां भारतीं कृत्तिमुदाहरन्ति ॥ २५ ॥
 भेदास्तस्यास्तु विज्ञेयाश्वलारो द्रवमागता ।
 प्ररोचना मुखं चैव वीथो प्रहसनस्तथा ॥ २६ ॥
 ब्रजाभुदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।
 सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गप्ररोचिनी ॥ २७ ॥
 नटी विदूषको वाऽपि पारिपाश्चिक एव वा ।
 सूत्रधारेण सहिताः संसापं यत्र कुर्वते ॥ २८ ॥
 चित्रैर्वाक्यैः सकार्यात्यैर्वीर्यङ्गैरनपार्थि वा ।
 उद्भात्यकं कथोद्भातः प्रयोगातिशयस्तथा ॥ २९ ॥
 प्रवृत्तकावलगिते आमुखाङ्गानि पञ्च वै ।
 उद्भात्यकावलगिते वीर्यङ्गे तु मधोदिते ॥ ३० ॥
 शेषाणां सूक्ष्ममहं व्याख्यास्तान्यनुपूर्वशः ।
 सूत्रधारस्य वरक्षं वा यत्र वाक्यार्थमेव च ॥ ३१ ॥

गृहीता प्रविशेत् पात्रं कथोद्वातः प्रकीर्तिः ।
 प्रयोगेऽत्र प्रयोगं तु स्वत्त्वमृद् यत्र योजयेत् ॥ ३१ ॥
 ततस्य प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ।
 कालं प्रवृत्तमात्रित्य स्वत्त्वमृद् यत्र वर्णयेत् ॥ ३२ ॥
 तदात्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्त् प्रवृत्तकम् ।
 एषामन्यतमं लिष्टं योजयित्वाऽर्थयुक्तिभिः ॥ ३४ ॥
 पात्रग्रन्थैरसमाधं प्रकुर्यादामुखं ततः ।
 एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयमामुखं विविधात्रयम् ।
 लक्षणं पूर्वमुक्तं तु वीथ्याः प्रहसनस्य च ॥ ३५ ॥
 इत्यष्टार्थविकल्पा वृत्तिरियं भारती मया प्रोक्ता ।
 सात्त्वत्यास्तु विधानं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥
 या सात्त्वतेनेह गुणेन द्युक्त्या
 न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।
 हर्षीत्कटा संहृतशोकभावा
 सा सात्त्वती नाम भवेत् तु वृत्तिः ॥ ३७ ॥
 वागङ्गाभिनयवती सत्त्वोत्यानवचनप्रकरणेषु ।
 सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥ ३८ ॥
 वीराहुतरौद्ररसा विज्ञेया ह्यत्पकरणशृङ्गारा ।
 उद्भूतपुरुषप्राया परस्यराधर्षणा चैव ॥ ३९ ॥
 उत्थापक उपरिवर्त्तकस्य संलापकस्य महात्यः ।
 चलारस्यैव भेदा विज्ञेया नात्यतत्त्वज्ञैः ॥ ४० ॥
 अहमुत्थस्याऽप्येवं त्वं तावद् दर्शयात्मनः शक्तिम् ।

इति संहर्षसमाश्रयमुत्तितमुत्थापको ज्ञेयः ॥ ४१ ॥
 उत्थानसमारोङ्गानयानुत्मृज्य योऽर्थयोगवशात् ।
 अन्यानर्थान् भजते स चाऽपि परिवर्तको ज्ञेयः ॥ ४२ ॥
 सामबोजानिरामर्थोऽपि लापो सङ्घापको नाम ।
 मन्त्रार्थकार्यशक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद् वा ॥ ४३ ॥
 सङ्घातभेदजननं तज्ज्ञैः सङ्घातको ज्ञेयः ।
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं सात्वती मया प्रोक्ता ॥ ४४ ॥
 कैश्चिक्याख्यथ लक्षणमतः परं सम्प्रवच्यामि ।
 या स्त्रौनेपथ्यविशेषचित्रा
 स्त्रीपुंसयुक्ता बङ्गनृत्यगीता ।
 कामोपभोगप्रभवोपचारा
 तां कैश्चिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ ४५ ॥
 नर्म सनर्मस्फङ्गो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
 कैश्चिक्याश्वलारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥ ४६ ॥
 आस्थापितश्टङ्गारं विष्टुद्धकरणं निवृत्तवीररसम् ।
 हास्यप्रवच्चनबङ्गलं नर्म चिविधं विजानोयात् ॥ ४७ ॥
 ईर्ष्योक्तोद्भूतप्रायं सोपालभवचनानुविद्धुं च ।
 आक्षेपोपक्षेपक्षतं सविडालभं सृतं नर्म ॥ ४८ ॥
 नवसङ्गमसम्भोगो रतिसमुदायवेषवाक्यसंयुक्तः ।
 ज्ञेयो नर्मस्फङ्गो ह्यवसानभयानकश्चैव ॥ ४९ ॥
 विविधानां भावानां लवैर्लवैर्भूषितो बङ्गविशेषैः ।
 असमयाच्चितरसो नर्मस्फोटोऽथ विज्ञेयः ॥ ५० ॥

विज्ञानगुणसम्भावादिभिर्नायको गुणैर्यत्र ।
 प्रच्छन्नैर्व्यवहरते कार्यवशान् नर्मगर्भाऽसौ ॥ ५१ ॥
 इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरियं कैश्चिकी मया प्रोक्ता ।
 अत ऊर्ध्वमुद्भूतरसामारभटों सम्प्रवच्यामि ॥ ५२ ॥
 आरभटप्रायगुणा तथैव बङ्गकपटवञ्चनोपेता ।
 दम्भानृतवचनवती लारभटो नाम विज्ञेया ॥ ५३ ॥
 प्रस्तावपातसुतलङ्घितानि
 क्षेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
 चित्राणि युद्धानि च यत्र नित्यं
 तां तादृशीमारभटों वदन्ति ॥ ५४ ॥
 सङ्क्षिप्तकावपातौ च वस्तुत्यापनमथाऽपि सम्फेटः ।
 एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेषां तु सम्प्रवच्यामि ॥ ५५ ॥
 अन्वर्थशिल्पयुक्तो बङ्गप्रस्तोत्यापनचित्रेपश्यः ।
 सङ्क्षिप्तवस्तुविज्ञो ज्ञेयः सङ्क्षिप्तको नाम ॥ ५६ ॥
 भयहर्षसमुत्यानं विद्रविनिपातसंभ्रमावरणम् ।
 चिप्रप्रवेशनिर्गममवपातमिमं विजानीयात् ॥ ५७ ॥
 सर्वरससमासकृतं सविद्रमविद्रवाश्रयं चाऽपि ।
 पश्चाद् विभाषते यत् तद् वस्तुत्यापनं नाम ॥ ५८ ॥
 संरम्भसम्प्रयुक्तो बङ्गयुद्धनियुद्धकपटनिर्भदः ।
 शस्त्रप्रहारबङ्गलः सम्फेटो नाम विज्ञेयः ॥ ५९ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया वृत्तयो नाव्यमातरः ।
 रसप्रयोगमासां च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ६० ॥

हास्यशङ्कारकहैः वृत्तिः स्यात् कैश्चिकी रसैः ।
 सात्त्वती चाऽपि विज्ञेया वीररौद्राङ्गुताश्रया ॥ ६१ ॥
 भयानके सबीभत्ते रौद्रे चाऽपरभट्टी भवेत् ।
 भारती चाऽपि विज्ञेया वीररौद्राङ्गुताश्रया ॥ ६२ ॥
 वृत्त्यन्त एषोऽभिनयो मयोक्तो वागङ्गं सत्त्वप्रभवो यथावत् ।
 आहार्यमेवाऽभिनयप्रयोगं वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं च भूयः ॥ ६३ ॥
 इति भारतीये नाच्चशास्त्रे वागभिनये वृत्तिविकल्पे नाम
 विंश्टितमोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अत ऊङ्गें प्रवक्ष्यामि प्रकृतीनां च लक्षणम् ।
 नायकानां च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वतः ॥ १ ॥
 समासतस्तु विविधा प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
 स्त्रीणां च पुरुषाणां च उत्तमा मध्यमाधमाः ॥ २ ।
 नाय्ये चलार एवैते नायकाः परिकीर्तिताः ।
 मध्योन्नतमायां प्रकृतौ नानालक्षणस्त्रिताः ॥ ३ ॥
 धीरोद्भूतो धीरलक्षितो धीरोदात्तस्त्रैव च ।
 धीरप्रशान्तस्यैवेति नायका नाटकाश्रिताः ॥ ४ ॥
 देवा धीरोद्भूता ज्ञेयाः स्युधीरलक्षिता नृपाः ।
 सेनापतिरमात्याच्च धीरोदात्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणा वणिजस्यैव प्रोक्ता धीरप्रशान्तकाः ।
 एते तु नायका ज्ञेयाः काव्यबन्धेषु सर्वदा ॥ ६ ॥
 नायिकास्यैव वक्ष्यामि चतुर्थः पुनरेव हि ।
 दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ॥ ७ ॥
 एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ।
 धीरास्त्र ललितास्यैव उदात्ता निभृतास्तथा ॥ ८ ॥
 दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणीर्युक्ता भवन्ति हि ।
 उदात्ता निभृता चैव भवेत् तु कुलजाङ्गना ॥ ९ ॥
 गणिका शिल्पकारी च उदात्तललिते स्मरते ।
 प्रेष्या चैव हि विज्ञेया सङ्कीर्णा प्रकृतावपि ॥ १० ॥
 न पुंसकस्य विज्ञेयः सङ्कीर्णोऽधम एव च ।
 शकारस्यैव चेटस्य ये चाऽन्येऽप्यधमा नराः ॥ ११ ॥
 सङ्कीर्णस्ते च विज्ञेया नाटके हि दिजोत्तमाः ।
 एते ज्ञेयाः प्रकृत्या तु पृहृष्टस्त्रीनपुंसकाः ॥ १२ ॥
 एतेषां चैव वक्ष्यामि विभागं शीललक्षणैः ।
 सर्वासां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविधः स्मृतः ॥ १३ ॥
 तत्र राजोपचारो यो भद्रेदाभ्यन्तरस्तु सः ।
 तस्माद् राजोपचारेषु पुनरभ्यन्तराश्रयम् ॥ १४ ॥
 स्त्रीविभागं प्रवक्ष्यामि उपचारं तथैव च ।
 महादेवो तथा देवी स्त्रामिनी स्त्रायिनी तथा ॥ १५ ॥
 भोगिनी शिल्पकारी च नाटकीयाऽथ नर्तकी ।
 अनुचारी तथाऽयुक्ता तथा च परिचारिका ॥ १६ ॥

तथा सञ्चारिणी चैव तथा ग्रेह्णणकारिका ।
 महत्तरा प्रतीक्षारी कुमारी खविरा तथा ॥ १७ ॥
 अयुक्तिकास्तु भूपानामेष आभ्यन्तरो गणः ।
 तत्र मूर्द्धावसिक्ता च कुलशीलविभूषिता ॥ १८ ॥
 समतुल्यवयस्या च मध्यस्या क्रोधवर्जिता ।
 अभीष्टा नृपशीलज्ञा समदुःखसुखास्यदा ॥ १९ ॥
 शान्तिखस्त्ययनैर्नित्यं भर्त्तमङ्गस्तकाङ्गिणी ।
 पतिव्रता ज्ञमायुक्ता अन्तःपुरहिते रता ॥ २० ॥
 एभिर्गणैश्च संयुक्ता महादेवी प्रकोर्तिता ।
 एभिरेव गुणैर्युक्ता बङ्गमानविवर्जिता ॥ २१ ॥
 गर्विता राजपुत्री खाद् रतिसम्भोगतत्परा ।
 बाला नित्योऽज्ज्वलगुणा प्रतिपक्षेष्वसूयिनी ॥ २२ ॥
 यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवीत्यभिधीयते ।
 रूपिणी पद्मिनीजातिः सावधाना नृपाङ्गना ॥ २३ ॥
 सेनापतिरमात्यानी दण्डिनी तत्पराश्रये ।
 नतया नामतस्यैव खामिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ २४ ॥
 शीलरूपगुणैर्या तु संयुक्ता नृपवस्त्रभा ।
 खामिसत्कारसम्पन्ना खामिनीत्यभिसञ्ज्ञिता ॥ २५ ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना कर्कशा लसिता तथा ।
 रतिसम्भोगकुशला *प्रतियज्ज्ञेष्वसूयिनाम् ॥ २६ ॥

---

* प्रतिपक्षेष्वसूयिनीति समुचितः पाठः ।

दत्ताऽस्फुटा द्युदत्ता च गन्धमाल्योज्ज्वला तथा ।
 नृपतिष्ठन्ददृत्ता च सर्वदेव्याविवर्जिता ॥ २७ ॥
 उपस्थिता प्रमत्ता च त्यक्तालस्या द्यनिष्ठुरा ।
 मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिनी कथिता तथा ॥ २८ ॥
 सुशीला लघुसम्माना मृदुर्नाऽत्युद्धता तथा ।
 मध्यस्था निभृता द्वाम्ता भोगिनीति हि सा स्मृता ॥ २९ ॥
 नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणा ।
 गन्धशिल्पविभागज्ञा लेख्यालेख्यविशारदा ॥ ३० ॥
 शयनाशनयामज्ञा चतुरा मधुरा तथा ।
 इच्छा चित्रा स्फुटाऽतीव्रा निभृता शिल्पकारिका ॥ ३१ ॥
 यहमोक्षलयज्ञा च रसभावविभाविका ।
 परभावेद्विनियज्ञा च आचार्यानुगता तथा ॥ ३२ ॥
 चतुराऽभिनयज्ञा च ऊहापोहविशारदा ।
 निपुणा भाष्डवाद्येषु नाटकीया प्रकीर्तिर्ता ॥ ३३ ॥
 नानावाद्यप्रयोगज्ञा नृत्यगोतविचक्षणा ।
 सदा प्रगल्मा च तथा त्यक्तालस्या जितश्रमा ॥ ३४ ॥
 समानता च नारीषु रूपयौवनकान्तिषु ।
 न दृश्यते गुणैर्युक्ता नर्तकी सा प्रकीर्तिर्ता ॥ ३५ ॥
 सर्वावस्थाप्रचारेषु अनुगच्छति या नृपम् ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेरनुचारिका ॥ ३६ ॥
 भाष्डागारे नियुक्ता च आयुधागार एव च ।
 श्रोषधीफलमूलेषु वाजेषु स्वावृता तथा ॥ ३७ ॥

गन्धाभरणवस्त्रेषु आख्यानकथनेषु च ।
 बङ्गर्थेषु नियुक्ता या आयुक्ता इति सा स्मृता ॥ ३८ ॥
 छत्रश्चायासने युक्ता तथा व्यञ्जनकर्मणि ।
 संवाहने च गर्वे च तथा चैव प्रसाधने ॥ ३९ ॥
 तथाऽभरणसंयोगे माल्यसङ्कृहणे तथा ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ॥ ४० ॥
 नानाकक्षादिचारिण्यस्तथोपवनस्मृताः ।
 देवतायतनक्रीडाप्रापादपरिसम्भराः ॥ ४१ ॥
 यत्नेषु च नियुक्ता यास्तथा च विविधाश्रये ।
 सम्भारिकास्तु विज्ञेया नाव्यज्ञैरुपचारतः ॥ ४२ ॥
 प्रेष्ठणैः कामसंयुक्तैर्गुह्यागुह्यसमुत्तितैः ।
 याऽतियुक्ता बुधैः सा तु ज्ञेया प्रेष्ठणकारिका ॥ ४३ ॥
 सर्वान्तःपुररक्षायामाशीःखस्त्ययनादिभिः ।
 या नित्यमभिनन्दन्ति ज्ञेयास्तु महत्तराः ॥ ४४ ॥
 सन्धिविग्रहसम्बन्धं नानाकार्यसमुत्तितम् ।
 निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतिहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥ ४५ ॥
 अप्राप्तरतिसम्भोगा असम्भ्रान्ता अनुङ्गटाः ।
 निभृता याः सलज्जास्तु ताः कुमार्य इति स्मृताः ॥ ४६ ॥
 पूर्वराजमयाभिज्ञाः सर्वराजसु पूजिताः ।
 पूर्वराजोपचारज्ञा दृद्धास्ता इति कीर्तिताः ॥ ४७ ॥
 समाप्तास्त्रणं तासां प्रवक्ष्यामि द्विजोन्तमाः ।
 या नियोज्या नियोगेषु प्रयोगेषु तथैव हि ॥ ४८ ॥

अनुद्धटा द्वासम्भ्रान्ताः स्ववेषाचारनिष्ठुराः ।
 द्वान्ता दान्ताः सुशीलाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ४८ ॥
 आकाशा निभृताश्चैव स्त्रीदोषैश्च विवर्जिताः ।
 ता नियोगे नियोक्तव्या वनिता मदवर्जिताः ॥ ५० ॥
 यत् स्थान् नपुंसकं नाम हतीया प्रकृतिस्तु सा ।
 सा द्वन्तःपुरस्त्वारे योज्या पर्थिववेश्मनि ॥ ५१ ॥
 स्वातकाः कस्तुका ये च तथा वर्षधराश्च ये ।
 ये स्थायिकाश्च निर्मुण्डाः कक्षास्थानेषु योजयेत् ॥ ५२ ॥
 अपुमांसस्तु पुरुषा ये च स्त्रीभोगवर्जिताः ।
 एते लन्तःपुरचराः कार्या नित्यं हि नाटके ॥ ५३ ॥
 वस्त्रन्ते स्वातकं कुर्यादार्यमाचारसंयुतम् ।
 प्रेरणे चार्थसंयुक्ते कस्तुकीयान् नियोजयेत् ॥ ५४ ॥
 तथा वर्षधरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ।
 उपस्थायिकनिर्मुण्डाः स्त्रीणां प्रेषणकारणे ॥ ५५ ॥
 मानकार्थेषु नारीणां नियुज्जीतानुचारिकाः ।
 सर्ववृत्तान्तयोगज्ञं नाव्यागारे नियोजयेत् ॥ ५६ ॥
 ये त्वल्पसत्त्वाः कुशलाः क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।
 जात्या न दुष्टाः कार्यं तु ते वै वर्षधराः स्त्रताः ॥ ५७ ॥
 नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः ।
 निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः ॥ ५८ ॥
 ये विद्यासत्यसम्बन्धाः कामदोषविवर्जिताः ।
 ज्ञानविज्ञानकुशलाः कस्तुकीयास्तु ते स्त्रताः ॥ ५९ ॥

एतदेव दशविधं प्रोक्तमन्तःपुरं मया ।
 अतःपरं प्रवद्ध्यामि वाञ्छं पुरुषसम्मरम् ॥ ६० ॥
 राजा सेनापतिश्वैव कुमारो मन्त्रिणस्तथा ।
 सचिवाः प्राञ्छिवाकाशं प्रयोगाधिक्तास्तथा ॥ ६१ ॥
 एते चाऽन्ये च बहवः सभास्तारा नृपस्य तु ।
 विभागमेषां वद्यामि लक्षणं च पृथक् पृथक् ॥ ६२ ॥
 शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 दक्षः प्रगस्तः श्रुतिमान् विक्रान्तो धृतिमान् शुचिः ॥ ६३ ॥
 दीर्घदश्शी महोत्साहः कृतज्ञः प्रियवानपि ।
 खोकपालव्रतधरः शूरो धीरः क्षमान्वितः ॥ ६४ ॥
 उत्थितश्चाऽप्रमत्तश्च वृद्धसत्यर्थशास्त्रवित् ।
 नानानयप्रचारज्ञ जहापोहविचक्षणः ॥ ६५ ॥
 परभावेन्द्रियज्ञश्च षाड्गुणेनाऽप्युलङ्घुतः ।
 नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिल्पप्रयोजकः ॥ ६६ ॥
 स्थानवृद्धिक्षयज्ञश्च पररन्त्रे विचक्षणः ।
 कृतज्ञोऽव्यसनो चैव गुणेरेतैर्भवेन् नृपः ॥ ६७ ॥
 शीलवान् सत्यसम्पन्नस्त्वकालस्यः प्रियंवदः ।
 पररन्त्रविधिज्ञो यो याचाकालविशेषवान् ॥ ६८ ॥
 अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।
 देशवित् कालविष् चैव भवेत् सेनापतिगुणैः ॥ ६९ ॥
 कुलीनो बुद्धिसम्पन्नः श्रुतिनीतिविशारदः ।
 खदेश्चास्त्रानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ॥ ७० ॥

अमात्या मन्त्रिणस्वैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 अवहारार्थतत्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो बङ्गश्रुताः ॥ ७१ ॥
 मध्यस्था धार्मिका रक्ताः कार्याकार्यविचक्षणाः ।
 ज्ञान्ता दान्ता जितक्रोधा नोद्धूताः समदर्शिनः ॥ ७२ ॥
 ईदृशाः प्राञ्छिवाकाश्च स्थाप्यां धर्मायनेष्वपि ।
 उत्तिताश्चाप्रमन्ताश्च त्यक्तालस्था जितक्लमाः ॥ ७३ ॥
 स्त्रिग्नाः ज्ञान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
 नयज्ञा विनयज्ञाश्च ऊहापोहविचक्षणाः ॥ ७४ ॥
 नानारूपैः समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 छृहस्तिमतादेषां गुणानां प्रविभावकम् ॥ ७५ ॥
 विज्ञेयज्ञाऽपि कर्मज्ञैः सभास्तारादिकन्त्यनम् ।
 अचोच्यते यथा नाव्यमाहार्यगुणसंशयम् ॥ ७६ ॥
 कथं राजगुणाः कार्या नटैरल्पपरिच्छदैः ।
 अचोच्यते यदा लोके नाव्यधर्माः प्रवर्तिताः ॥ ७७ ॥
 तदैव सर्वं सम्बन्धं नाव्यमैतन् मया कृतम् ।
 वर्णकैश्चादितस्तत्र भूषणैश्चाऽप्यलङ्घन्तः ॥ ७८ ॥
 गामीर्यादार्यसम्बन्धो राजवत् तु भवेन् नटः ।
 सप्तद्वीपाया चैव मध्यमेको नटो भवेत् ॥ ७९ ॥
 वर्णकैश्चादितेनेह कार्यं लथ विचेष्टितम् ।
 आचार्यबुद्ध्या शास्त्रा च सौष्ठवाङ्गपुरस्तः ॥ ८० ॥
 राजवद् भरतस्तस्माद् राजाऽपि नटवद् भवेत् ।
 यथा नटस्तथा राजा यथा राजा तथा नटः ॥ ८१ ॥

उभाभ्यां भावसम्पन्निः समसीलाङ्गसौषद्वा ।
 यथाऽऽचार्योपदेशेन रङ्गशोभी भवेन् नटः ॥ ८१ ॥
 एवं स्वभावतो राजा नित्यमेवोद्धुतो भवेत् ।
 दिव्यानां यः परीवारः पार्थिवानां भवेदिह ॥ ८२ ॥
 नाटके सम्प्रयोक्तव्यो वेषभाषाक्रियान्वितः ।
 यादृशं यस्य यद् रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ॥ ८३ ॥
 वेषे वेषविधानेन कर्तव्यं च प्रभुं पुनः ।
 एवं राजोपचारेषु कार्यः पुरुषसङ्गृहः ॥ ८४ ॥
 अत ऊर्ज्ज्ञं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषसक्षणम् ।
 नानाशीलगुणे लोके उत्तमाधममध्यमे ॥ ८५ ॥
 प्रयोक्तव्याः पृथग् भावैर्विज्ञेया प्रकृतिर्बुधैः ।
 नानाशिष्यादिसम्प्राणा ज्ञानवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ ८६ ॥
 लोके तु ये विशेषज्ञा धर्माधर्मविच्छणाः ।
 शास्त्रेतिहासकुशलाः शीलवृत्तव्यवृत्तिताः ॥ ८७ ॥
 अहिंसासत्त्वसम्प्राणाः प्रकृत्या द्रृत्तमाः सृताः ।
 लोकोपचारतत्त्वज्ञाः शिष्यशास्त्रविच्छणाः ॥ ८८ ॥
 मध्यप्रायगुणोपेताः प्रकृत्या मध्यमाः सृताः ।
 रुच्चवाक्या दुराचारा निःसत्त्वाः स्वत्पुद्दुयः ॥ ८९ ॥
 क्रोधना घातकासैव *कृतज्ञाः सर्वदर्शिनः ।
 सृथारम्भप्रसन्नासू यत्किञ्चिद् वादनाल्पकाः ॥ ९० ॥

* कृतज्ञा इति कृतज्ञा इति वा पाठो युक्तः ।

पिशुनाः पापनिरताः स्त्रीलौल्याः कलहप्रियाः ।
 मान्यामान्यविशेषाणामनभिज्ञाश्च तखराः ॥ ८२ ॥
 एभिर्देवैश्च संयुक्ताः प्रकृत्यैवाऽधमाः स्त्रियाः ।
 एवं तु शीष्टतो ज्ञेया प्रकृतिस्त्रिविधा बुधैः ॥ ८३ ॥
 अत ऊर्ज्ज्ञं प्रवक्ष्यामि प्रयोक्तृणां तु तद्वाणान् ।
 तत्र सूत्रधारगुणान् वक्ष्यामः । अस्याऽऽदित एव तावस्त्रिण-
 ज्ञता अहीनो वाक्संस्कारस्तथा गीतकालविधानज्ञता स्वर-
 वादितत्त्ववेदनं च ।

चतुरातोद्यकुशलः शस्त्रकर्मप्रतिष्ठितः ।
 नाना च खण्डकार्यज्ञो नोतिशास्त्रार्थवित् तथा ॥ ८४ ॥
 वेश्योपचारनिपुणः काव्यशास्त्रविचक्षणः ।
 नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ ८५ ॥
 नाव्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वितः ।
 द्वन्द्वाविधानतत्त्वज्ञः सुर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ ८६ ॥
 यहनक्षत्रतत्त्वज्ञो देशव्याहारतत्त्ववित् ।
 पृथिवीद्वीपवर्षाणां पूर्वतानां जनस्य च ॥ ८७ ॥
 प्रमाणचरितज्ञश्च राजवंशप्रसूतिवित् ।
 श्रोता शास्त्रार्थकार्याणां श्रुता चैवाऽवधारकः ॥ ८८ ॥
 अवधार्योपदेष्टा च श्रेयोक्तावोपदेशने* ।
 एवङ्गुणस्तथाऽचार्यः सूत्रधारो विधीयते ॥ ८९ ॥
 स्वाभाविकान् गुणांश्चैव गदतो मे निबोधत ।

* श्रेयोवक्तोपदेशने इति भवितुमर्हति ।

स्मृतिमान् मतिमान् धीर उदारः स्थिरवाक् प्रुचिः ॥ १०० ॥
 अरोगो मधुरः ज्ञान्तो दान्तस्वैव प्रियंवदः ।
 मध्यदोषविनिर्मुक्तः सत्यवाग् दक्षिणस्थाया ॥ १०१ ॥
 अलुच्चः प्रतिमन्ता च खाभाविकगुणा अमी ।
 सूत्रधारगुणैरेव किञ्चिद्दूनैः समन्वितः ॥ १०२ ॥
 मध्यमप्रकृतिसूत्रज्ञैर्विज्ञेयः पारिपार्श्वकः ।
 उज्ज्वलो रूपवास्वैव दृष्टोपकरणक्रियः ॥ १०३ ॥
 मेधावी च विधानज्ञः खकर्मकुशलो दृढः ।
 सूत्रधारगुणैर्युक्ताः सर्व एव प्रयोगिणः ॥ १०४ ॥
 वेश्योपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।
 ऊहापेहक्षमो वाग्मी चतुरश्च विटो भवेत् ॥ १०५ ॥
 शास्त्रार्थतत्त्ववेदी च निपुणो दैशिकेषु च ।
 उज्ज्वलवस्त्वाभरणः क्रुद्धत्यनिमित्ततः प्रसीदति च ॥ १०६ ॥
 अधमो मागधभाषी भवति शकार्तो बङ्गविकारः ।
 वामनो दन्तुरः कुञ्जो द्विजन्मा विष्णुताननः ॥ १०७ ॥
 स्वलङ्घतिः पिङ्गलाक्षः संविधेयो विद्वृषकः ।
 कलाप्रियो बङ्गकथो विरूपो गन्धसेवकः ॥ १०८ ॥
 मान्यामान्यविशेषज्ञः खेटो ह्येवंविधः स्मृतः ।
 एवं गुणैश्च संयुक्तो यत्रजैश्चेतरैस्थाया ॥ १०९ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां च प्रकृतिं पुनः ।
 मितभाषा विद्यधा च सलच्छा चाऽप्यनिषुरा ॥ ११० ॥
 कुलशीलगुणोपेता गुरुणां शासने रता ।

गामीर्यधैर्यसम्भ्रा उच्चमा प्रकृतिः स्मृता ॥ १११ ॥
 नानाशिष्यप्रयोगज्ञा नाच्ययोगविच्चरणा ।
 कलोपयोगे चाऽर्द्धा तु शुशूषाऽभिरता सदा ॥ ११२ ॥
 लोलया भावहावाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च ।
 माधुर्येण च संयुक्ता चतुःषष्ठिकलाम्बिता ॥ ११३ ॥
 तत्रोपचारकुशला रूपोदाधैः परिवर्जिता ।
 प्रियवादी प्रियकथा सुटा दक्षा जितश्रमा ॥ ११४ ॥
 एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ।
 रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाल्याभरणसम्भ्रा ॥ ११५ ॥
 विशदा क्षिग्धा मधुरा पेशलशुभरक्तकण्ठा च ।
 भाण्डाद्यैश्च कुभिता लयतालज्ञा रसैश्च सम्भ्रा ॥ ११६ ॥
 एवंविधगुणयुक्ता कर्तव्या नायिका तज्ज्ञैः ।
 समागतासु नारीपु वयोरूपवतीषु च ॥ ११७ ॥
 नटविश्वासमायुक्ता सहस्रेष्वपि नर्तकी ।
 अस्यानहासिनी रुक्षा अविद्वगतिचेष्टिता ॥ ११८ ॥
 दीर्घरोषा च दीना च तथा चाऽनिमृतोऽङ्गठा ।
 सर्वदोषाभिसंयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ॥ ११९ ॥
 एवंविधा प्रकर्तव्या प्रकृष्टा प्रकृतिर्बुधैः ।
 एवमेताः प्रकृतयो विज्ञेया नाच्यसंश्रयाः ॥ १२० ॥
 कृतवेषाभिजात्याश्च सर्वा एव प्रयोक्तृभिः ।
 अतऊर्ज्ज्ञं प्रवक्ष्यामि लक्षणं भूमिकाखण्पि ॥ १२१ ॥
 इति श्रीभारतीये महानाच्यशास्त्रे प्रकृत्यध्यायो नाम चतु-
 स्त्रिंश्चत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ० ॥

